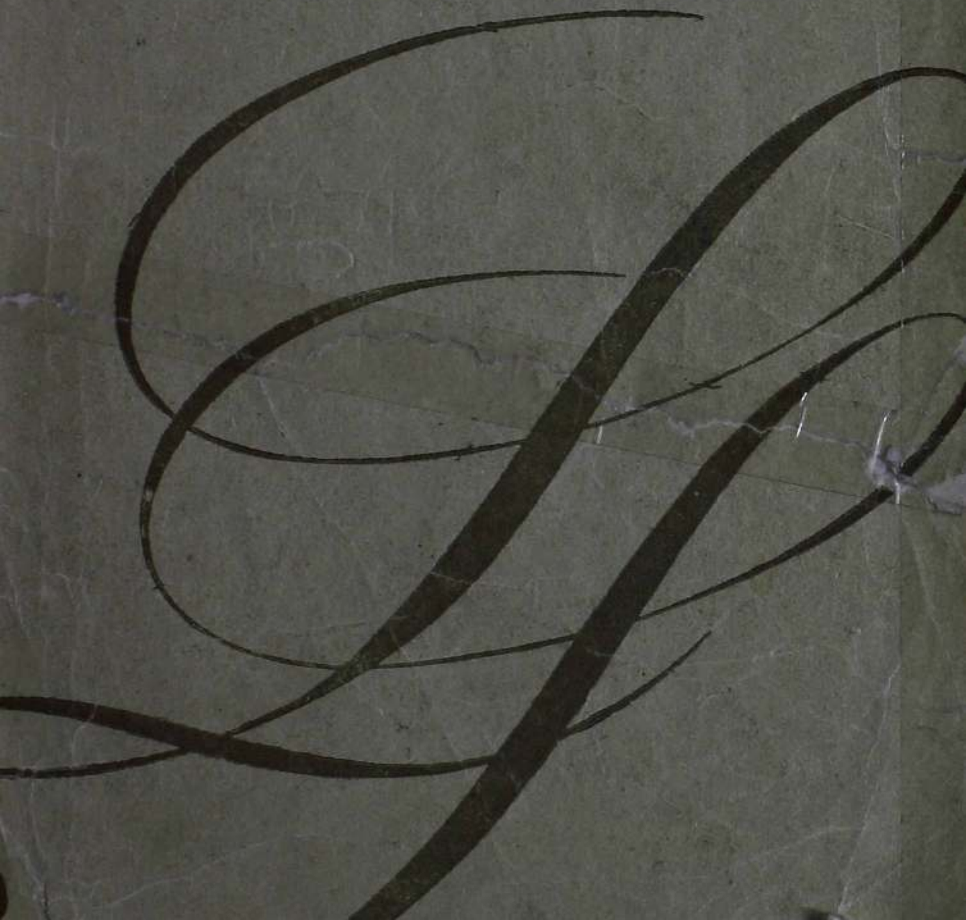
Evalda Jakaitienė

Leksinė semantika

Evalda Jakaitienė

Leksinė semantika

Monografija

Vilnius „Mokslas“
1988

BBK 81.2L-3
Ja-156

Recenzavo filol. m. dr. prof. **Laimutis Valeika**
ir filol. m. kand. doc. **Aloyzas Gudavičius**

J $\frac{4602020100-008}{M\ 854(08)-88}$ 83—89

ISBN 5-420-00336-8

PRATARMĖ

Jau keli dešimtmečiai viena iš aktualiausių lingvistikos problemų yra kalbos reiškinių turinys, arba reikšmė. Pasaulinėje kalbotyroje sukurta daugybė semantinių teorijų, išbandyti įvairiausi reikšmių tyrimo metodai. Tačiau ir iki šiol šis lingvistikos baras tebekelia audringus ginčus, jaudina protus, skatina mokslinius ieškojimus.

Sudėtingas reikšmės problemas bando gvildenti ir lietuvių kalbininkai. Seniausias tradicijas lietuvių kalbotyroje, be abejo, turi žodžių reikšmių tyrimas, t. y. leksinė semantika, bet pastaraisiais metais jau randasi darbų iš gramatinės, darybinės ir teksto semantikos. Naujas sritis tiria E. Geniušienė, V. Labutis, A. Rosinas, D. Tekorienė, L. Valeika ir kt. Tačiau tradicinė — leksinė — semantika taip pat tebėra išlaikiusi savo pozicijas, ji ir šiandien svarbi tiek teoriniu, tiek praktiniu požiūriu. Jai skiriama ir ši knyga.

Žodžių reikšmių tyrimo metodus ir kryptis lietuvių kalbotyroje kurį laiką yra lėmę praktiniai leksikografijos uždaviniai: reikėjo apibrėžti žodžio ribas, suformuluoti reikšmės aiškinimus, nustatyti, kurie žodžiai turi būti laikomi daugiareikšmiais, o kurie — homonimais, nurodyti anotuojamų žodžių sinonimus, antonimus ir t. t. Siekiant šių tikslų, atlikta nemažai reikšmingų konkrečios medžiagos tyrimų. Šitame darbų bare paminėtini A. Lyberio, S. Kėzytės, A. Kučinskaitės, J. Kruopo, J. Paulausko, K. Ulvydo, V. Vitkausko ir kitų nuopelnai. Vėliau, kai į leksiką pagrįstai imta žiūrėti ne kaip į pabirą žodžių sankaupą, o kaip į tam tikrą organizuotą sistemą, lietuvių kalbotyroje pradėta intensyviai tirti įvairias žodžių grupes, jų tarpusavio ryšius. Dabar jau aprašyti pojūčių, emocijų, mušimo, ėjimo, priežastiniai ir kt. veiksmažodžiai, kai kurias spalvas, amžių ir skonį reiškiantys būdvardžiai, giminystės terminai, zoonimai. Išpopuliarėjo gretinamieji (lietuvių—rusų, lietuvių—anglų, lietuvių—vokiečių) leksinės semantikos tyrimai. Nagrinėjant konkrečią medžiagą, padaryta rimtų išvadų, pasiūlytos ir išbandytos įdomios semantinių reiškinių tyrimo metodikos. Tačiau kartu išryškėjo, jog nepaprastą žodžių reikšmės problemų savitumą reikia labiau pagrįsti metodologiškai bei teoriškai. Iki šiol lietuvių kalbotyroje nėra jokio apibendrinamojo darbo, kuriame būtų bent kiek nuosekliau išdėstyti bendrieji žodžio reikšmės klausimai. Tiesa, pagrindiniai leksinės semantikos principai glaustai suformuluoti „Lietuvių kalbos leksikologijoje“ (V., 1980), knygelėje „Ką ir kaip reiškia žodžiai“ (V., 1986), juos savo monografijoje paliečia ir A. Gudavičius (V.,

1985). Tačiau visų šių leidinių tikslai ir paskirtis lėmė, kad apie teorinius reikšmės dalykus juose kalbama labai glaustai, daug kur gerokai supaprastintai.

Šioje knygoje stengiamasi monografiškai išdėstyti bendrąją leksinės semantikos teoriją. Čia aptariamos pačios svarbiausios jos problemos: žodžio vieta leksinėje semantikoje, leksinės reikšmės prigimtis ir santykis su kitais reikšmių tipais, įvairūs jos sampratos aspektai, komponentinė reikšmės struktūra ir jos tyrimo metodai. Tuo tikslu bandoma derinti teorinius ir praktinius lingvistinės analizės metodus. Nevengiama aptarti ir įvertinti ginčytinas teorines bei metodines koncepcijas. Visi teiginiai čia iliustruojami lietuvių bendrinės kalbos pavyzdžiais, daug dėmesio skiriama lietuviškos terminijos sisteminimui ir kodifikavimui. Todėl galima sakyti, jog šiuo darbu siekiama padėti teorinius lietuvių kalbos žodžių reikšmių tyrimo pamatus.

Knygos rankraštį skaitė ir vertingų pastabų bei patarimų davė profesoriai A. Girdenis, R. Pavilionis, A. Steponavičius, V. Urbutis, docentai R. Idzelis, V. Labutis, L. Pažūsis, D. Tekorienė, R. Venckutė, filol. m. kand. L. Palmaitis, universiteto aspirantės D. Barauskaitė, R. Buivydienė. Visiems jiems širdingai dėkoju. Esu dėkinga studentams, surinkusiems daug empirinės medžiagos ir tuo prisidėjusiems prie šio darbo. Labai ačiū „Mokslo“ leidyklos recenzentams: filol. m. dr. prof. L. Valeikai, filol. m. kand. doc. A. Gudavičiui, padėjusiems tikslinti teiginius ir formulavimus, tobulinti knygos kompoziciją.

ĮVADAS

1. LEKSINĖ SEMANTIKA KAIP KALBOS MOKSLO ŠAKA. JOS RYŠYS SU KITAIS MOKSLAIS

1.1. Leksinė semantika (gr. *lexis* „žodis", *lexikós* „žodinis" ir *sēmantikós* „turintis reikšmę", „reiškiantis") yra lingvistinės semantikos, arba semasiologijos, dalis, tirianti žodžių, kaip kalbos sistemos vienetų ir aktyvios kalbėjimo veiklos elementų, reikšmes. Kartais šis terminas vartojamas ir kitokia reikšme: leksinė semantika suprantama ne kaip kalbos mokslo šaka, o kaip pati žodžio reikšmė, t. y. kaip specifinis pačios kalbos reiškinys. Panašiai kalbotyroje vartojamas ir leksinės semantikos hiperonimas semantika: vienur jis suprantamas kaip įvairiais kalbos vienetais perteikiamos informacijos turinys, t. y. kaip tam tikra pačios kalbos sfera, kitur — kaip tą kalbos sferą tiriantis mokslas.

Leksinę semantiką apibrėžus kaip tam tikrą kalbos mokslo šaką, pirmiausia reikia pasiaiškinti jos santykį su kitais mokslais, ir ypač su visa lingvistine semantika, juo labiau kad tas santykis įvairiais laiko tarpais yra buvęs nevienodas.

1.2. Semantikos terminą pirmą kartą kalbos moksle pavartojo prancūzų kalbininkas M. Brealis 1897 m. knygoje „Semantikos tyrinėjimai" [Bréal, 1897]. Semantiką jis apibrėžė kaip mokslą, tiriantį žodžių reikšmių kitimus (platėjimą, siaurėjimą, perkėlimą), tų kitimų priežastis. Panašiai semantikos tikslus suprato ir kiti XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios mokslininkai: prancūzai Ž. Vandriesas (Vendryes), A. Mejė (Meillet), vokietis K. Raizigas (Reisig), rusų semantikos pagrindėjai A. Potebnia ir M. Pokrovskis. Vienuose iš šių autorių darbų žodžių reikšmių kitimo priežasčių buvo ieškoma žmonių psichikoje (žr. H. Paulio, A. Potebnios, G. Šperberio darbus), kituose tyrimuose svarbiausias dėmesys sutelktas į realijų, sudarančių žodžių reikšmės pagrindą, į materialinės ir dvasinės tautų kultūros analizę (žr. vadinamosios „Žodžių ir daiktų" mokyklos atstovų H. Šucharto (Schuchardt), R. Meringerio (Meringer) veikalus), treti mokslininkai žodžių reikšmių evoliuciją siejo su visuomeniniu gyvenimu (A. Mejė, Ž. Vandriesas, M. Brealis). Tačiau visiems šio laikotarpio mokslininkams bendra tai, kad semantikos mokslo objektu jie laikė žodžių reikšmių kitimą. Toks istorinis žodžių reikšmių tyrimas tik daug vėliau atsiskyrė kaip siauresnė istorinės semantikos sritis, giminiška etimologijai [Palmer, 1982, 14—17].

Tolesnei semantikos raidai ypač svarbus tas faktas, kad jau pirmuosiuose tyrimuose buvo atkreiptas dėmesys ir į žodžių reikšmių sisteminį pobūdį. Akcentuoti reikšmių tarpusavio ryšius dar 1896 m.

semantikai siūlė M. Pokrovskis [Покровский, 1959]. Žodžius tam tikros sistemos nariais laikė ir Vakarų Europos mokslininkai. Pavyzdžiui, vokiečių kalbininkas R. Mejeris manė, kad pagrindinis semantikos uždavinys yra tirti, kuriai reikšmių sistemai priklauso kiekvieno žodžio reikšmė ir nustatyti, koks yra jungiamasis vienos ar kitos semantinės sistemos faktorius [Meyer, 1910]. Ypač reikšmingos buvo kitų vokiečių kalbininkų, tyrusių leksinę kalbos sudėtį, mintys apie žodyno ir žodžių reikšmės raidos sistemiškumą. Šioje srityje gerai žinomi G. Ipseno (Ipsen), 1924 m. pavartojusio kalbotyroje semantinio lauko terminą, J. Porcigo (Porzig), analizavusio reikšminius žodžių santykius junginiuose, A. Joleso (Jolles), aprašiusio sinonimines ir antonimines žodžių grupes, ir kitų mokslininkų darbai (plačiau žr. Вопросы теории, 1961, 30—63).

Daugelis XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios darbų rodo, kad to meto semantikos objektas buvo vien žodžių reikšmės (jų kitimas ar tarpusavio ryšiai nedidelės apimties grupėse). Šitai leidžia teigti, jog būtent žodžių reikšmių tyrimai ir laikytini dabar taip išpopuliarėjusios lingvistinės semantikos, vienos iš aktualiausių ir perspektyviausių šiuolaikinės kalbotyros sričių, pradžia. Tik nei tuo metu, nei dar gerokai vėliau pats leksinės semantikos terminas nebuvo vartojamas.

1.3. XX a. viduryje lingvistinės semantikos ribos labai išsiplėtė, o mokslo apie žodžių reikšmes santykis su ja savotiškai susikomplikavo.

Pirmiausia paminėtina, kad maždaug iki septintojo dešimtmečio tarybinėje ir kai kurių kitų šalių (Lenkijos, VDR) kalbotyroje semantika ir toliau traktuota kaip žodžių reikšmių mokslas. Pavyzdžiui, lenkų kalbininkas V. Doroševskis tvirtino, kad semantika yra mokslas apie žodžių reikšmes ir kad pagrindinė jo problema — paaiškinti žodžių ir jais vadinamų tikrovės objektų santykį [Doroszewski, 1954, 93]. Vien žodžių reikšmių problemomis ribojosi ir kiti, net vėlesni semantikos tyrinėtojai [Виноградов, 1977 (1944, 1947); Шафф, 1963; Schippan, 1975]. Taip suprantama semantika buvo įtraukta į daugiaaspektį mokslą apie žodžius — leksikologiją. Šituo nesunku įsitikinti, pavarčius tuo metu išėjusius A. Smirnickio, I. Arnold, K. Levkovskajos, N. Šanskio ir kitų autorių leksikologijos vadovėlius. Tačiau būtina pabrėžti, jog šio laikotarpio žodžių reikšmės tyrimai jau gerokai skyrėsi nuo ankstesnės (XIX a. pab. ir XX a. pr.) semantikos, kurios analizės objektas buvo atskiras žodis, be teksto, dirbtinai izoliuotas nuo kitų frazės žodžių. Dabar leksikos specialistai priėjo prie išvados, jog žodžių reikšmės problemos negali būti atsietos nuo žodžių vartojimo tekste ir turi būti tiriamos sujungiant žodžio formaliosios struktūros, turinio ir vartojimo aspektus.

Penktajame ir šeštajame XX a. dešimtmetyje tarybinėje kalbotyroje buvo pasiūlyti ir gerai argumentuoti žodžio, kaip pagrindinio kalbos vieneto, reikšmių tyrimo metodai. Tada buvo pagrįstas teiginys apie leksinio ir gramatinio faktoriaus vienovę žodyje, sukurta leksinio semantinio varianto samprata, suformuluoti leksinių reikš-

mių tipologijos principai. Visa tai pirmiausia leido pakeisti siaurą požiūrį į leksinę reikšmę ir apibrėžti ją ne tik žodžio santykio su pavadinamu tikrovės objektu požiūriu, bet atsižvelgiant ir į kalbines jos raiškos priemones. „Žodžio reikšmė turėtų būti apibrėžiama ne tik nusakant jos santykį su sąvoka, išreiškiama tuo žodžiu; ją lemia ir tos kalbos dalies, tos gramatinės kategorijos, kuriai priklauso žodis, pobūdis, ir konkretūs jo leksiniai ryšiai, diktuojami kiekvienos kalbos žodžių jungimosi dėsnių, ir semantiniai santykiai su sinonimais ar kitais artimos reikšmės žodžiais, ir ekspresinės bei stilistinės žodžio spalvos",— rašė vienas žymiausių to meto mokslininkų V. Vinogradovas [Виноградов, 1977, 65]. Formavosi semasiologijos ir onomasiologijos, kaip dviejų vienas kitą papildančių žodžio reikšmių analizės metodų, sąvokos. Semasiologinio reikšmės tyrimo tikslas buvo atsakyti į klausimą „Ką reiškia tas ar kitas žodis?", onomasiologinio — „Kokiu žodžiu išreiškiama viena ar kita sąvoka, pavadinamas daiktas ar nusakomas vertinimas?" Remiantis platesniu požiūriu į žodžio reikšmę, fundamentaliuose A. Smirnickio, V. Achmanovos, L. Ščerbos, V. Vinogradovo, V. Zvegincevo darbuose[1] buvo apibrėžtos semantinės žodžio struktūros ir leksinės semantinės kalbos sistemos sąvokos.

Vėlesniais tarybinės kalbotyros raidos metais (pradedant septintuoju dešimtmečiu), kai buvo ypač akcentuota sudėtinga kalbos lygmenų ir vienetų hierarchija, pradėta griežčiau diferencijuoti ir atskiriems kalbos lygmenims priklausančių vienetų turinio tyrimus. Mokslas, tiriantis žodžių reikšmes, nuo tada pradėtas vadinti atskiru terminu — leksinė semantika, o kartais semasiologija. Kaip savarankiška mokslo šaka ėmė formuotis darybinė semantika — mokslas apie žodžių darymo priemonių, darybos tipų ir kategorijų reikšmes. Gramatinė semantika persiskyrė į dvi dalis: morfologinė semantika tyrė kaitybos morfemų, atskirų kalbos dalių, morfologinių kategorijų reikšmes, sintaksinė — žodžių junginių ir sakinių turinį. Tačiau įsitikinta, kad tarp visų šių semantikų nėra griežtos ribos, kad visos jos viena su kita susipina, viena kitą papildo. Be to, pasidarė aišku, jog egzistuoja ir bendrieji semantikos dėsniai, kurie yra universalūs ne tik atskiriems kalbos lygmenims, bet ir daugeliui kalbų. Taigi išsiplėtus reikšmės tyrimo riboms, leksinė semantika tarybinėje kalbotyroje pradėta traktuoti kaip viena iš galimų bendrosios semantikos disciplinų.

1.4. Amerikoje ir kai kuriose Vakarų Europos šalyse semantikos, ne tik kaip žodžio reikšmių mokslo, bet ir apskritai kaip mokslo apie kalbos reiškinių reikšmes, pozicijos kurį laiką buvo gerokai susvyravusios.

Po to, kai buvo išspausdintas žymaus šveicarų lingvisto F. de Sosiūro [Saussure] „Bendrosios kalbotyros kursas" (1916 m.), kuriame suformuluoti svarbiausi teoriniai kalbos, kaip semiotinės sis-

[1] Šiais darbais rėmėsi ir visi to meto lietuvių kalbos leksikos tyrinėtojai: A. Lyberis, Z. Jonikaitė, S. Kėzytė, A. Kučinskaitė, J. Paulauskas ir kt.

temos, pagrindai ir apibrėžtas žodžio, kaip dvipusio lingvistinio ženklo, statusas, atrodo galima buvo tikėtis, kad kalbos ženklų turinys bus tiriamas nauju — semiologiniu — požiūriu. Tačiau daugumos to meto lingvistų dėmesys nukrypo į kalbos reiškinių formą, o reikšmių mokslo raida buvo keistai „suparalyžuota". Kalbotyroje įsivyravo formalistinės struktūralizmo kryptys, kurių atstovai arba visiškai ignoravo reikšmę ir nelaikė jos kalbinių tyrimų objektu, arba paliesdavo ją labai fragmentiškai. Orientavimasis vien į formalią analizę, atmetant visas semantines nuorodas, reiškiančias, jog pavojingai išeinama už kalbos sistemos ribų į neaiškias ekstralingvistines sferas, buvo laikomas vienintele teisinga moksline pozicija. Tokia nuostata buvo būdinga Amerikos deskriptyvinei kalbotyrai. Jos atstovai, ypač kraštutinio formalizmo šalininkai L. Blumfildas (Bloomfield), R. Velsas (Wells), Z. Haris (Harris), G. L. Treidžeris (Trager) ir kt., tikino, jog kalbos teoriją galima kurti visai ignoruojant „semantinį faktorių"[2]. Mat struktūralistų tikslas buvo duoti objektyvų kalbos aprašą, kurį būtų galima lengvai patikrinti, o reikšmę jie laikė „psichine substancija", kurios negalima nei objektyviai aprašyti, nei patikrinti. Formuluodami metodinius lingvistinės analizės principus, Amerikos deskriptyvistai net ir žodžio nelaikė kalbos vienetu, jų tyrimo objektas — minimalūs, lengvai suinventorinami kalbos vienetai (fonemos, morfemos), jų tarpusavio santykiai.

Vakarų Europos lingvistikoje reikšmės problemos niekada nebuvo visiškai ignoruojamos. Net ir struktūralizmo krypčiai priskiriamų Prahos lingvistinės mokyklos, glosematikos teorijose figūruoja reikšmės, kalbos turinio plano sąvokos. Pavyzdžiui, Prahos mokslininkai, teigę, jog kiekvieną kalbos reiškinį reikia vertinti tos funkcijos, kurią jis atlieka, ar to tikslo, kurio juo siekiama, požiūriu, aiškino, kad terminą funkcija jie vartoja arba tada, kai kalba apie reikšmę (žodžio, sakinio funkcija), arba tada, kai tiria reikšminių vienetų struktūrą (fonemų funkcija) [Вахек, 1964, 249]. Kurdami lingvistinės nominacijos ir funkcinės sintaksės teorijas, tirdami aktualiąją sakinio skaidą, čekų mokyklos atstovai R. Jakobsonas, V. Skalička, V. Matezijus (Mathesius) ir kt. negalėjo nematyti žodžių, žodžių junginių, morfemų reikšmės klausimų svarbos. Tačiau Prahos lingvistinio būrelio darbuose detaliai buvo suformuluoti tik fonologinės struktūros tyrimo metodiniai principai. Semantinės ar leksinės semantinės struktūros klausimai jų tebuvo užkliudyti prabėgomis. Šitai pripažino ir patys čekų kalbininkai. 1940 m. B. Havranekas (Havranek) rašė: „Mažiausiai iki šiol ištirtas struktūrinis leksinio semantinio lygmens pobūdis; o kaip tik čia [...] kalbos struktūros tyrėjams iškiltų daug įdomių problemų" [Вахек, 1964, 228].

[2] L. Blumfildo koncepcija šiek tiek skyrėsi nuo nuosekliausių deskriptyvistų pažiūrų: nors jis ir teigė, kad reikšmės negalima visai objektyviai ištirti, bet vis dėlto jos absoliučiai neignoravo. Lingvistinės analizės objektu laikydamas tik kalbos vienetų raišką, jis tvirtino, kad tam tikrų žinių apie tiriamo vieneto semantinį turinį prireikus galima gauti iš kontekstų, kuriuose tas vienetas gali būti pavartotas [Блумфилд, 1968, 166—168].

Kitõs lingvistinės mokyklos — *g l o s e m a t i k o s* — kūrėjas L. Hjelmslevas (Hjelmslev) pradėjo vartoti vėliau kalbotyroje išpopuliarėjusius r a i š k o s p l a n o ir t u r i n i o p l a n o terminus, tačiau juos vartojo tirdamas ne konkrečius kalbos vienetus, o kurdamas bendrąją kalbos, kaip grynų ženklinių santykių sistemos, teoriją. Šie terminai mažai ką bendra teturi su dabar įprastu raiškos, kaip konkrečių materialių informacijos perteikimo priemonių, ir turinio, kaip jų reikšmių, supratimu. L. Hjelmslevas teigė, kad kiekvienos kalbos struktūros pagrindas yra tam tikra ženklų funkcija, kuri esanti raiškos ir turinio plano tarpusio santykis. Raiška ir turinys — „būtini ženklinės situacijos funktyvai" [Ельмслев, 1960]. Tai grynai formalūs terminai. Kiekvienas iš šių funktyvų turi savo „substanciją" ir „formą". „Forma" yra abstrakti, pastovi ir autonomiška, o „substancija" — materiali, kintanti, diktuojama „formos". Raiškos plano substancija — garsai, jų sekos, t. y. fizinis, garsinis kalbos ženklų pavidalas; turinio plano substancija — tikrovės faktai, supantys žmogų ir atsispindintys jo sąmonėje kaip savotiška amorfinė masė. Nei raiškos, nei turinio plano substancija nesanti kalbinių tyrimų objektas. Lingvistika (=glosematika) turinti tirti tik formą. Kalbos ženklų forma — tai, kas stabilu, esminga, autonomiška; raiškos plane — garsų sisteminimo kalboje būdai, jų tarpusavio santykiai; turinio plane — tikrovės faktų ir amorfinių minčių apie juos skaidymo ir sisteminimo būdai. Tikrasis kalbotyros objektas — abstraktūs formos elementai (figūros, glosemos), iš kurių kombinacijų gali būti sukuriamas neribotas ženklų kiekis. F i g ū r o s — mažiausi raiškos ir turinio plano elementai (neženklai). Raiškos plano figūra vadinama k e n e m a (gr. *kenós* „tuščias"), kuri, atskirai paimta, nieko nereiškia (įprastesnis šio vieneto pavadinimas *fonema*); turinio plano figūra — p l e r e m a (gr. *plḗrēs* „pilnas"), kuri, atskirai paimta, neturi raiškos. Kenemų skaičius ribotas, o pleremų begalė.

Paskelbęs lingvistikos objektu abstrakčius santykius, L. Hjelmslevas kalbą visiškai atskyrė nuo tikrovės, ją dematerializavo. Jis specialiai nenagrinėjo nei fonologijos, nei sintaksės, nei semantikos. Tyrinėti atskiras sritis reikštų turėti reikalą su substancija, t. y. konkrečiais garsais, žodžiais, sakiniais. Dėl savo abstraktumo, grynai loginės analizės, atliekamos matematiniais metodais, glosematinė teorija buvo sunkiai pritaikoma konkrečių kalbų, atskirų kalbos lygmenų analizei. Tačiau bendrieji kalbinių santykių tyrimai (ypač tie, kurie skirti paradigmatikai ir sintagmatikai) buvo sėkmingai taikyti fonologijoje, o vėliau ir struktūrinėje reikšmių analizėje. Be to, L. Hjelmslevas, šalia kenemos skyręs pleremą, ženklo reikšmę faktiškai bandė suskaidyti į smulkesnius vienetus. Taigi galima manyti jį esant vienu iš komponentinės reikšmių analizės pirmtakų.

Be formaliųjų krypčių, Vakarų Europoje (ypač Vokietijoje) buvo žinoma ir lingvistinė mokykla, paskelbusi, kad pagrindinį kalbos turtą sudaro jos turinys, kuris ir turi būti laikomas svarbiausiu kal-

botyros objektu. Jos atstovai sukūrė vadinamąją turinio gramatiką (vok. *die inhaltbezogene Grammatik*). Ką nauja davė šios mokyklos idėjos semantikos raidai? Norint atsakyti į šį klausimą, reikia bent trumpai aptarti prielaidas, lėmusias šios lingvistinės krypties tikslus bei metodus.

Teoriniu „turinio gramatikos" kūrėjų pagrindu tapo F. de Sosiūro teiginys apie kalbą, kaip uždarą, imanentinę sąlyginių ženklų sistemą, ir kalbos ženklo vertę (pr. *valeur*, vok. *Wert*, r. *значимость*), kurią jis įgyja tik tos sistemos viduje. Žymiausi jos atstovai L. Vaisgerberis (Weisgerber), J. Tryras (Trier), P. Hartmanas (Hartmann) ir kt. iškėlė mintį, kad svarbiausias lingvistinių tyrimų objektas yra „kalbos turinio organizacija" (vok. *inhaltlicher Aufbau*) [Weisgerber 1971, 91]. Kalbos turinį jie sutapatino su „vidinės kalbos formos" sąvoka, kurią dar XIX a. viduryje apibrėžė vokiečių mokslininkas V. Humboltas (Humboldt)[3]. Iš jo šios krypties šalininkai perėmė ir kalbos prigimties bei funkcijų supratimą: kalba jiems išorinė „tautos dvasios" pasireiškimo forma, kuri lemia ir žmogaus santykį su tikrove, ir jo elgesį; kalba realų pasaulį paverčia idėjomis, „verbalizuoja" pasaulį. Todėl „turinio gramatikos" kūrėjai ir plėtotojai buvo pavadinti *neohumboltininkais*. Taigi neohumboltininkai rėmėsi dviem autoritetais — V. Humboltu ir F. de Sosiūru. Jie pirmieji pabandė kalbos vidinę formą — tą vienintelį, jų manymu, kalbos turinį — tirti kaip tam tikrą struktūrą.

Sumanymas pateikti kalbos turinį kaip griežtą struktūrą, t. y. pritaikyti struktūrinį metodą sinchroniniam turinio aiškinimui, priklauso J. Tryrui. Jo teorijos pagrindas — mintis, kad kiekviena kalba, priklausomai nuo to, kaip ji klasifikuoja ir sistemina tikrovę, gali būti suskaidyta į tam tikrus narius (vok. *Glieder*). Leksika taip pat gali būti skaidoma į tam tikras grupes, kurias jis vadino sąvokų laukais (vok. *Begriffsfelder*). Tačiau iš tiesų J. Tryro tyrimo objektas — struktūriškai suskaidyta sąvokų sfera, o ne konkreti kalbos leksinė sistema. Žodžius jis vadina formaliomis kalbos priemonėmis; jų visumą (vok. *Wortschatz*) skaido į žodžių laukus (vok. *Wortfelder*), tačiau pabrėžia, kad šio tipo laukai nėra izoliuotos savarankiškos grupės ir kad jas tegalima išskirti kaip savotiškos mozaikos elementus, remiantis sąvokų laukų sistema [Trier, 1931, 3]. Taigi savo tyrimuose J. Tryras ieškojo „sąvokos absoliuto", tai vienu, tai kitu pavidalu slypinčio kalbos struktūroje.

Svarbiausias neohumboltizmo ideologas L. Vaisgerberis sukritikavo ne tik reikšmės terminą, bet ir patį reikšmių mokslą (vok. *Bedeutungslehre*). Tai, kad iki šiol semantikoje pagrindiniu tyrimo objektu laikyta reikšmė, esą visai neteisinga, nes tai vedą kalbotyrą netinkamu keliu. Klaidų, jo manymu, būtų galima išvengti, jei

[3] V. Humbolto teigimu, vidinė kalbos forma — tai „nekintamas ir homogeniškas protinės veiklos elementas, kuris įgalina artikuliuotais garsais išreikšti mintį" [Humboldt, 1838, 43], arba kitaip — tam tikros kalbinės bendruomenės psichologinė struktūra, nuo kurios tiesiogiai priklauso tos kalbos garsinių ir reikšminių elementų jungimosi išgalės [Ivič, 1973, 46].

pagrindine lingvistikos disciplina būtų laikomas mokslas apie sąvokas (vok. *Begriffslehre*) [Weisgerber, 1927].

Taigi neohumboltininkai, postulavę sąvokų turinio tyrimą iš struktūralizmo pozicijų, praktiškai atskyrė jį nuo konkrečios leksinės sistemos. Jiems rodėsi, kad kalboje egzistuoja tik struktūriškai išskaidytos sąvokų sferos, kurių tyrimas įgalins pasiekti galutinį tikslą — paaiškinti, kaip kalba veikia visą pažinimą. Lingvistinio tyrimo objektu kalba galinti būti tik tiek, kiek ji veikia žmogaus mąstymą, lemia tautos dvasios ir intelekto savybes, išryškina „nacionalinės dvasios" savitumus[4].

Struktūrinis požiūris į kalbos turinį turėjo didelę perspektyvą. Tačiau neohumboltininkai, kalbos turinį sutapatinę su visa žmogaus pažintine veikla („žmogus pažįsta tik tai, ką sukuria kalba"), nutolo nuo tikrosios kalbos semantinės struktūros tyrimų. Ir vis dėlto nuneigti jų nuopelnų semantikai negalima: ir J. Tryro, ir L. Vaisgerberio, ir kitų jų šalininkų darbai prisidėjo prie semantinės analizės metodų tobulinimo, ypač buvo naudingi onomasiologiniams žodžių tyrimams, ideografinių žodynų sudarymo teorijai bei praktikai.

1.5. Nuo šeštojo XX a. dešimtmečio Vakarų kalbotyroje prasidėjo vertybių perkainojimas. Semantika buvo ne tik reabilituota, ji tapo net svarbiausia lingvistine disciplina. Pagaliau buvo įrodyta, kad kalboje egzistuoja ne tik fonologinė, gramatinė, bet ir semantinė struktūra; padaryta išvada, jog lingvistinė teorija, jei ji semantinius aspektus palieka už kalbinių struktūrų ribų, yra neišbaigta ir neadekvati.

Pirmiausia reikia pabrėžti, kad naują postūmį semantikai, kaip savarankiškai disciplinai, yra davusios įvairios filosofinės kalbos teorijos: loginis pozityvizmas, „lingvistinė" filosofija, teisingumo bei referencijos teorijos, kalbos, kaip konceptualios sistemos, samprata ir kt.[5] Jų fone ir formavosi dauguma naujų lingvistinės semantikos mokyklų.

1.6. Šios laikotarpio semantikos kryptys ir metodai pirmiausia priklausė nuo to, kaip lingvistai atsakys į du klausimus: 1. Ar kalbos semantinė struktūra yra autonomiška, ar susijusi su kitomis žmogaus prasmingos veiklos sferomis? 2. Ar semantinės struktūros analizė gali būti objektyvi ir ar galima ją formalizuoti?

Atsakymą į pirmąjį klausimą lėmė lingvistinių tyrimų pagrindu pasirinkta filosofinė platforma. Dauguma šeštojo ir septintojo dešimtmečio Amerikos kalbininkų, remdamiesi neopozityvizmo filosofija, kėlė autonomiškos kalbos semantinės struktūros idėją. Ją postulavo i n t e r p r e t a c i n ė s   s e m a n t i k o s atstovai Dž. Kacas

[4] Plačiau apie neohumboltininkų teoriją žr. Г у х м а н, 1961.

[5] Loginių-filosofinių kalbos teorijų tikslas buvo paaiškinti, kas sudaro kalbos prasmingumą ir pateikti konstruktyvų to prasmingumo aprašymą.

Loginio pozityvizmo atstovai R. Karnapas (Carnap), A. Tarskis (Tarski), M. Šlikas (Schlick), L. Vitgenšteinas (Wittgenstein) (mokslinės veiklos pradžioje) teigė, kad prasmės reikia ieškoti loginėje idealios (formalios) mokslo kalbos struktūroje, nes tik tokios kalbos sakiniai savo tobula struktūra vienareikšmiškai atspindi tikrovės struktūrą. „Lingvistinei" filosofijai atstovaujantys Dž. Osti-

(Katz), P. Postalas (Postal), Dž. Fodoras (Fodor), generatyvinės semantikos pradininkai G. Lakofas (Lakoff), Dž. Makolis (McCawley), iš dalies ir situacinės semantikos kūrėjas Č. Filmoras (Fillmore). Šių semantinių mokyklų atstovai, aiškinę, kad kalbos semantinė struktūra — tipiški semantinių požymių (semantinių markerių, atominių predikatų, primityvių sąvokų ar pan.) pluoštai, jų kombinacijos, kurias galima išreikšti loginėmis-matematinėmis formulėmis, nesuprato ar sąmoningai nematė, kad bet kurios kalbos semantinė struktūra pirmiausia tai kiekvienos tokios kombinacijos santykis su tuo, kas egzistuoja nekalbiniame pasaulyje, su objektu ar situacija, kurių atspindį, kaip semantinių požymių pluoštą, sąmonėje įtvirtina kalba [Степанов, 1983, 18]. Taigi šios teorijos išleido iš akių vieną svarbiausių visų laikų lingvistikos problemų: kokią įtaką kalbos faktų atsiradimui, jų kūrimui turi kalbos—mąstymo—tikrovės santykiai.

nas (Austin), G. Strosonas (Strawson), L. Vitgenšteinas (vėlesniuose darbuose) atsisakė „distiliuotos“ kalbos modelio ir aiškino, jog mokslas turi ieškoti ne loginės formos, slypinčios įvairiuose natūraliosios kalbos sakiniuose, o detaliai aprašyti visus kalbinių reiškinių vartojimo faktus, jų prasmingo vartojimo struktūras. Ir loginio pozityvizmo atstovai, postulavę idealios kalbos loginės formos idėją, ir antrosios krypties filosofai, iškėlę kalbinių reiškinių polimorfizmą, fetišizavo kalbą, idealistiškai suprato kalbos ryšį su objektyviu pasauliu ir suabsoliutino jos svarbą pažinimui.

Referentinės kalbos teorijos pagrindą sudaro kalbos ir pasaulio santykio idėja. Jos pradininku laikomas vokiečių logikas ir matematikas G. Fregė (Frege), teigęs, jog svarbiausias loginės teorijos uždavinys — paaiškinti minties perdavimo kalba fenomeną. Jis pirmasis pradėjo vartoti reikšmės (vok. *Bedeutung*) ir prasmės (vok. *Sinn*) terminus. *Reikšmė* — tai realybės dalis, tikrovės objektas, reiškinys, situacija, o *prasmė* yra tai, ką žmogus, suprasdamas kalbos faktą, sužino apie reikšmę. Vėlesnių tyrinėtojų reikšmė buvo vadinama *ekstensija, ekstensionalu, denotatu, referentu*, o prasmė — *intensija, intensionalu, signifikatu*. Dar G. Fregė teigė, kad sakiniais perteikiamos mintys apie pasaulį, t. y. tai, kas teisinga ar klaidinga jo atžvilgiu. Vadinasi, norint atskleisti sakinio prasmę, būtina žinoti sąlygas, kuriomis nagrinėjamas sakinys išreiškia tiesą. G. Fregės pasekėjams S. Kripkei (Kripke), R. Montagiu (Montague), J. Hintikai (Hintikka) atrodė, jog kalbos reiškinio prasmė (intensija) yra tai, kas lemia jo teisingumo reikšmę (ekstenciją) įvairiu laiku, įvairiose vietose ir įvairiems kalbos vartotojams.

Kalbos, kaip konceptualios sistemos, sampratą išdėstė Amerikos mokslininkas V. Kvainas (Quine). Nors jam, kaip ir referentinės teorijos šalininkams, prasmės sąvoka neatsiejama nuo informacijos apie tam tikrą dalykų padėtį pasaulyje, bet svarbiausia jo aiškinime yra mintis, kad sakinių prasmė negali būti nagrinėjama atsietai nuo kitų sakinių. Taigi V. Kvainas sakinio prasmę nustato pirmiausia įžiūrėdamas verifikacijos santykį tarp sakinio ir pasaulio ir, antra, konstatuodamas ryšį tarp nagrinėjamų kalbos sakinių. Tarybinių filosofų vertinimu, teiginys, jog kalbinio reiškinio prasmė negali būti analizuojama nepriklausomai nuo tam tikros konceptualios sistemos, kuriai jis priklauso, rodo V. Kvaino pažiūrų reikšmingumą. Tačiau ir šis filosofas nėra išvengęs neopozityvistinio ribotumo: pavyzdžiui, jis tvirtina, kad konceptualios sistemos susidarymas priežastiniu ryšiu susijęs su kalba, o toks teiginys vėl atveda prie kalbos svarbos pažinimui suabsoliutinimo.

Nors šios teorijos skiriasi „psichologine orientacija, nekalbant jau apie jų konceptualius skirtumus bei jų aprėpiamos natūraliosios kalbos realijas“ [Pavilionis, 1981, 37], bendras jų tikslas pateikti teorinį prasminio kalbos aspekto aprašymą turėjo neabejotiną poveikį lingvistinės semantikos raidai (plačiau apie tai žr. Pavilionis, 1981, 9—71).

Kiti Amerikos, ypač Vakarų Europos kalbininkai, kuriems buvo artimos V. Kvaino, M. Merlo-Ponti (Merleau-Ponty), K. Levi-Stroso (Lévy-Strauss) filosofinės pažiūros, buvo tos nuomonės, jog neįmanoma nustatyti kokios nors ypatingos, autonomiškos kalbos semantinės struktūros padėties ir dėl to semantinė teorija negali būti atplėšta nuo bendrosios pažinimo teorijos. Tokios pozicijos laikėsi žymus lietuvių kilmės prancūzų struktūralistas A. J. Greimas, rumunas E. Koseriu (Coseriu), iš dalies Amerikos lingvistas V. Čeifas (Chafe) ir kt. A. J. Greimas, natūraliosios semantinės struktūros analizę laikydamas platesnio mokslo, tiriančio bendrąsias žmonių prasmingos veiklos problemas, dalimi, rašė, jog bet koks prasmingumas (taigi ir kalbos reiškinių reikšmė) atsiskleidžia suvokimo procese [Greimas, 1966]. V. Čeifas, kurio tyrimo objektas — sakinys, teigė, jog semantinė sakinio struktūra — tai jo konceptualusis turinys, kurį susikuria kalbėtojas, vadovaudamasis savu pasaulio supratimu [Чейф, 1975]. Šie mokslininkai sukūrė darnias ir nuoseklias kalbos semantines teorijas, nors jų metodologiniai pagrindai ir ne visada priimtini tarybiniam mokslui. Pati mintis, kad nėra jokio reikalo kalbėti apie kalbos semantinę struktūrą kaip apie specifinę semantinę visumą, kad reikšmės negalima apibūdinti nepaisant ekstralingvistinių faktorių, o jos šaknų reikia ieškoti objektyvioje tikrovėje, artima ir marksistiniam reikšmės supratimui [Pavilionis, 1981, 59—70].

Į antrąjį klausimą dėl semantinės struktūros analizės objektyvumo buvo atsakyta gana vieningai: semantinę struktūrą galima tirti taip pat objektyviai, kaip fonetinę ar gramatinę; semantinės teorijos uždavinys esąs nurodyti procedūras, įgalinančias nedaugeliu operacijų nustatyti ir aprašyti įvairių kalbos reiškinių turinį, o atlikti šį uždavinį galima tik su matematinės logikos parama. Dėl to natūraliųjų kalbų semantinei analizei labai plačiai pradėti taikyti loginės semantikos metodai. Be abejo, netruko paaiškėti, jog natūraliųjų kalbų vienetai daug sudėtingesni už abstrakčius logikos simbolius, bet konstruktyvus natūraliosios kalbos formalizavimas padėjo įsigilinti į semantinių reiškinių sandarą, akivaizdžiai atskleisti kalbos vienetų turinio turtingumą, dažnai jaučiamą ar tik numanomą.

1.7. Naūjosios semantikos kryptys ir savo tikslais, ir tyrimo metodais labai skyrėsi nuo tradicinės semantikos, kuri, kaip jau buvo minėta, gana nesistemingai tyrė atskirų vienetų (paprastai žodžių) reikšmes. Dabar semantikos tikslas pasidarė modeliuoti įvairius sudėtingus turinio elementus ir pateikti juos eksplicitinių formulių pavidalu. Jos tyrimo objektas — ne atskirai paimtas žodis, o visa situacinė ar sentencinė forma. Taigi šios semantikos uždavinys — sumodeliuoti prasmingus žmonių pasakymus, teoriškai paaiškinti tų modelių sudarymo principus ir taikymo išgales. Kas gi yra tas modelis? Tai toks „mechanizmas", kuris padeda arba suprasti turimą sakinį, arba sukurti norimos prasmės sakinį. J. Apresiano žodžiais tariant, šis mechanizmas imituoja kalbos mokėjimą, tiksliau — sugebėjimą „valdyti" reikšmes [Апресян, 1967, 8]; šis sugebėjimas

pasireiškia tuo, jog kiekvienas kalbantis žmogus tą pačią mintį gali išreikšti įvairiais būdais, vartodamas įvairius žodžius, o jo pašnekovas gali suprasti iš išorės skirtingų pasakymų semantinį tapatumą. Kaipgi aiškinamos šitokios sugebėjimo priežastys? Manoma, kad kiekvieno bendravimo dalyvio sąmonėje mintis užfiksuota ir saugoma tam tikros specialios „semantinės kalbos" pavidalu. Jei iš tiesų kokia semantinė kalba egzistuoja, tai modeliuojant prasmingą žmogaus kalbėjimą, būtina sukurti dirbtinę semantinę kalbą (metakalbą) ir nustatyti taisykles, pagal kurias natūralioji kalba pakeičiama semantine, o semantinė — natūraliąja. Taigi nustatyti tos semantinės kalbos elementus, suformuluoti natūraliosios kalbos pavertimo semantine ir semantinės — natūraliąja taisykles pasidarė aktualiausias semantikos uždavinys. Šiam uždaviniui spręsti skirti plačiai žinomų mokslininkų Dž. Lajonzo (Lyons), G. Lyčo (Leech), A. Vežbickos (Wierzbicka) ir kt. darbai. Sukurti semantinės analizės ir semantinės sintezės modeliai. Semantinės analizės modelis kuriamas pradedant nuo teksto ir užbaigiamas tiriamo sakinio vertimu į semantinę kalbą. Semantinės sintezės modelio išeities taškas — semantinės kalbos sakinys, kurį reikia pakeisti aibe vienareikšmių natūraliosios kalbos sakinių. Šie modeliai turi turėti semantinį natūraliosios ir semantinės kalbos žodyną ir jo pavertimo iš vienos kalbos į kitą taisykles.

1.8. Kaip matyti iš trumpos apžvalgos, antrosios XX a. pusės semantikai pasukus į sakinio, frazės, teksto prasminius tyrimus, leksinė semantika tarsi pasitraukė iš pagrindinių lingvistinės semantikos pozicijų. Ne vienas kalbininkas yra teigęs, kad semantika neturėtų analizuoti žodžio kaip atskiro objekto, nes žodis nesąs reikšminis vienetas [Чейф, 1975, 90]. Tačiau vis dėlto žodžio, kaip savarankiško reikšminio vieneto, nepavyko iki galo nuneigti nė vienai semantinei teorijai. Štai Dž. Kaco semantinės analizės aprašymas apima tris sąvokas: žodyną, projekcinę taisyklę ir semantinę interpretaciją; taigi žodžio reikšmės struktūros tyrimas yra pirmoji semantinės analizės pakopa: „semantinis komponentas pradeda savo veiklą, turėdamas reikšmes atskirų žodžių, iš kurių jis turi sudaryti sudėtingesnių sintaksinių elementų prasmes" [Катц, 1984, 84]. M. Birvišui (Bierwisch) atrodė, kad sakinio interpretaciją galima duoti tik formalizavus visus kalbos elementus, redukavus sakinį į aibę primityvių sąvokų, apibūdinus pastarųjų reikšmes ir nusakius jų tarpusavio santykius; taigi leksinių vienetų reikšmės jam yra tokie reiškiniai, kuriuos galima analizuoti ir apibrėžti [Бирвиш, 1981, 179]. Ypač reikšmingi leksinei semantikai buvo Č. Filmoro veiksmažodžių ir jų aktantų reikšmių tyrimai. Tirdamas predikatinę funkciją atliekančius žodžius, Č. Filmoras išdėstė komunikacinį požiūrį į žodžio reikšmę. Jis vienas pirmųjų atkreipė dėmesį į tai, kad būtina skirti komunikaciniu aspektu relevantiškus žodžio reikšmės komponentus nuo komunikatyviai nerelevantiškų. Atskirų žodžių ir jų grupių semantinę struktūrą yra tyręs A. J. Greimas [Greimas, 1966], Amerikos kalbininkai E. Naida [Nida, 1975], D. Dilonas [Dillon, 1977], lenkė A. Vežbicka [Wierzbicka, 1972] ir kt. Ta-

čiau krinta į akis, jog leksinė semantika Vakaruose nebuvo ir nėra laikoma kokia atskira semantikos dalimi, nes žodžių reikšmės čia tiriamos tik pakeliui, kaip tam tikras substratas, turintis įtakos teksto vienetų prasmei ar užpildantis konkrečiu leksiniu turiniu apibendrintus sintagminių santykių modelius. Ir atvirkščiai — žodžio reikšmės analizei visada daug dėmesio skiriama tarybinėje kalbotyroje. Žinomų tarybinių kalbininkų R. Budagovo, S. Kacnelsono, E. Kubriakovos, Z. Mednikovos, B. Serebrenikovo, A. Smirnickio, D. Šmeliovo, A. Ufimcevos darbuose žodžio, kaip reikšminio kalbos vieneto, statusas ne kartą buvo įrodytas. „Sakinys yra bazinis objektas, kuriame įkūnyta kalbos Semantika,— rašo J. Stepanovas.— Bet be Sakinio yra dar kita sfera — Žodynas. Ir šią — Žodyno — sferą reikia laikyti pakankamai autonomiška pirmiausia todėl, kad objektyvios tikrovės atspindys, kaip visuomeninės sąmonės produktas, fiksuojamas būtent žodžiuose“ [Степанов, 1981, 4]. Arba dar: „Joks semantinis tyrimas (taip pat ir sakinių analizė) neįmanomas be detalaus žodžių reikšmės atskleidimo, o šitai savo ruožtu neįmanoma neatsižvelgiant į ekstralingvistinę realybę, nes kaip tik jos analizė leidžia išskirti semantinius vienetus“ [Медникова, 1974, 34]. Panašus požiūris į žodį būdingas ir kitų socialistinių šalių tyrinėtojams [Schippan, 1975; Probleme, 1977; Němec, 1980; Sekaniková, 1980; Budovičová, 1983]. Žodžio, kaip kalbos vieneto, turinčio turinį, kurį galima tirti, traktuotė ir įgalina laikyti leksinę semantiką atskira lingvistinės semantikos šaka. Šių dienų leksinė semantika tiria žodžių reikšmes nauju lygiu, pasiremdama naujausiais filosofijos, semiotikos, logikos, psichologijos, sintaksės ir kitų mokslų duomenimis. Jos problemos ir analizuojamos šioje knygoje.

1.9. Visų pirma leksinės semantikos tyrimų atramos taškas — marksistinė-lenininė pažinimo teorija, pagrindusi teiginį apie objektyviai (nepriklausomai nuo sąmonės) egzistuojantį materialų pasaulį ir žmogaus sąmonę, kaip to pasaulio atspindėjimo formą. Ji tvirtina, kad pasaulis pažinus ir kad pažinimas yra dialektinis jo atsispindėjimas žmogaus sąmonėje, apimantis įvairias psichinės veiklos formas: pojūčius, dėmesį, valią, intuiciją, mąstymą. Per kelias tos veiklos pakopas žmogaus sąmonėje įvyksta išorinio pasaulio dematerializacija, gaunama informacija apie esamą ir galimą daiktų padėtį pasaulyje. Tokia informacija vadinama k o n c e p t a i s. Štai kodėl pažinimas laikomas konceptų susidarymo procesu, kitaip sakant — konceptualaus vaizdo apie pasaulį sukūrimu. Kartu akcentuojama, kad pažinimo prigimtis ir esmė turi socialinį pobūdį ir niekada negali būti atplėšta nuo praktinės žmonių veiklos [Pavilionis, 1981, 59].

Kalba — pirmiausia konceptų apie įvairius pažinimo objektus kodavimo priemonė. Kartu ji jau turimoje konceptualioje sistemoje padeda kurti naujas struktūras, kurios per žinomus konceptus susijusios su individo patyrimu, su žiniomis apie tam tikrą galimą ar esamą daiktų ar reiškinių padėtį. Be to, kalba individualiems konceptams suteikia socialinę orientaciją, taigi įgalina visuomenės bendravimą. Vadinasi, pagrindinė kalbos funkcija — „simboliškai fik-

suoti, manipuliuoti, generuoti naujas konceptualines struktūras" [Pavilionis, 1981, 68]. Ši kalbos funkcija — koduoti konceptus ir jais manipuliuoti — įgalina informacijos perteikimą tekstu, kai perduodantieji informaciją tekstu ją užkoduoja, o gaunantieji tą tekstą dekoduoja tam tikroje konceptualioje sistemoje. Dėl to kalba ir yra žmonių bendravimo priemonė. Šiais teiginiais pagrindžiama mintis, kad kalbos negalima atskirti nuo pagrindinių konceptualių sistemų susidarymo ir funkcionavimo, arba kitaip — nuo realaus pasaulio pažinimo. Remiantis tokiu kalbos supratimu, čia aiškinami ir leksinės semantikos klausimai: jie, kaip ir visi kalbos dalykai, negali būti atskirti nuo tyrimo konceptualių sistemų, apimančių kasdieninį, mokslinį ar kitokį įmanomą realaus ar galimo pasaulio suvokimą.

1.10. Žodžių reikšmių analizė turi būti grindžiama ir teisingu kalbos prigimties supratimu, kalbos, kaip ypatingos ženklų sistemos, aiškinimu [6]. Šiuo metu visuotinai pripažinta, kad kalba — ypatinga ženklų sistema [7]. Žodžiai — kalbos elementai, vadinasi, jie yra kalbos ženklai. Todėl jų analizė pirmiausia remiasi bendraisiais semiotikos teiginiais. Visi ženklai, taigi ir žodžiai, turi tam tikrą materialią formą (žymiklį) ir reikšmę (žyminį) [8] ir kaip tos reikšmės rodytojai funkcionuoja konkrečioje ženklinėje situacijoje. Ženklinę situaciją sukuria žmonių poreikis bendrauti, kai egzistuoja tam tikras objektas, apie kurį reikia kažką pranešti, asmuo, kuris tą pranešimą nori perduoti, ir asmuo, kuris jį gauna. Materialų pavidalą turintis dalykas tik tada virsta ženklu, kai jis tampa vienodos interpretacijos objektu. Be to, kiekvienas ženklas funkcionuoja ne vienišas, o įeina į tam tikrą ženklų sistemą. Šios sąlygos lemia tris ženklų tyrimo kryptis: kiekvienas ženklas turi būti tiriamas a) santykių tarp ženklo ir to objekto, apie kurį teikiama informaci-

[6] Pirmasis kalbos, kaip ženklų sistemos, idėją teoriškai pagrindė šveicarų lingvistas F. de Sosiūras (Saussure). Įvedęs į lingvistiką kalbos ženklo, modeliuojančio sąvokų turinio ir jo kalbinės raiškos tarpusavio santykius, terminą, jis tikėjosi atskleisti „vidinį kalbos mechanizmą" [Соссюр, 1977, 98—111]. Tačiau, nors ir postuluodamas kalbos sistemos *(langue)* ir šnekos *(parole)* dichotomiją, F. de Sosiūras kalbą sutapatino tik su jos priemonių sistema. Jis negalėjo matyti bendrų kalbos sistemos ir šnekos vienetų organizacijos principų, todėl ir neatskleidė kalbos ženklo, kaip ypatingo ženklo, požymių.

Darnų mokymą apie semiologinius kalbos ir jos aprašymo principus pateikė prancūzų mokslininkas E. Benvenistas (Benveniste). Jis sukūrė semiologinę natūraliosios kalbos, kaip ypatingos ženklų sistemos, aprašymo koncepciją, dvisluoksnį kalbos modeliavimą (turinio ir raiškos planą) pakeitęs sudėtinga lygmenų hierarchija, suformulavęs dvigubo kalbos vienetų įprasminimo kalbos sistemoje ir šnekoje teoriją [Бенвенист, 1974]. Šiuo kalbos supratimu remiasi ir daugelis tarybinių mokslininkų [Березин, 1979, 111—121; Уфимцева, 1984_1 ir kt.].

[7] Kai šių dienų moksle kalba laikoma ženklų sistema, dažniausiai turima galvoje jos leksika. Mat visi kiti kalbos vienetai arba nelaikomi ženklais (pvz., laisvieji žodžių junginiai, sakiniai), arba, jei laikomi, tai teigiama, kad jie priklauso visai kitam ženklų tipui (pvz., fonemos laikomos diakritiniais ženklais, kurie, patys neturėdami reikšmės, skiria kitų, sudėtingesnių, vienetų reikšmes). Todėl neretai kalba apibrėžiama kaip daugiapakopė sistema, susidedanti iš ženklų ir „neženklų" [Звегинцев, 1976, 80].

[8] Dėl žyminio ir žymiklio terminų žr. Urbutis, 1978, 36; Girdenis, 1981, 8; Jakaitienė, 1986, 18—20.

ja, aspektu, b) santykių tarp visų tos ženklų sistemos narių aspektu, c) santykių tarp ženklo ir žmonių, kurie jais naudojasi, aspektu. Semiotikoje šios trys ženklų tyrimo kryptys vadinamos specialiais terminais: semantika, sintaktika ir pragmatika. Visus šiuos semiotinės analizės aspektus pirmiausia reikia turėti galvoje tiriant žodžius, kaip kalbos ženklus.

Moksle egzistuoja dvejopas požiūris į kalbos ženklus: bilateralinis ir monolateralinis. Bilateralinio požiūrio šalininkai teigia, kad kalbos ženklas — dviplanis reiškinys, materialus ir idealus fenomenas. Dvi ženklo pusės — artikuliuotų garsų kompleksas ir tam tikra reikšmė — sudaro nedalomą vienovę. Jos ne tik susijusios nuolatiniu būtinu presupozicijos santykiu (reikšmė, t. y. žyminys, kalbančiojo sąmonėje sukelia tam tikro žymiklio vaizdą ir, atvirkščiai, materiali jo raiška, t. y. žymiklis, atkuria reikšmę), bet yra dvi to paties dalyko sudedamosios dalys — išorinė ir vidinė. Monolateralinės pažiūros atstovai ženklu laiko tik materialią raišką, o ne tos raiškos ir tam tikro turinio vienovę: ženklas tėra tik rodytojas, tik žymiklis, o ženklo reikšmė — tai, ką ženklas nurodo. Ji neįeina į ženklą kaip sudėtinis elementas, nors su tuo ženklu susijusi ir be jo visiškai neegzistuoja. Kitaip sakant, ženklas ir reikšmė susiję būtinuoju ryšiu (negali būti ženklo be reikšmės ir reikšmės be ženklo), tačiau reikšmė nėra ženklo dalis ar pusė.

Šiame darbe pritariama nuomonei mokslininkų, teigiančių, jog ginčas dėl to, ar kalbos ženklas yra dviplanis, ar vienaplanis reiškinys, nėra labai svarbus. Juk nė vienas iš abiejų minėtų požiūrių šalininkų nepavadins ženklu garso (ar garsų komplekso), neturinčio reikšmės. Ir jeigu sakoma, kad ženklas yra garsas, turintis reikšmę, tai iš esmės neprieštaraujama tvirtinimui, kad ženklas susideda iš garsų ir reikšmės, nes abiem atvejais pabrėžiama, jog pagrindinė (būtina ir pakankama) ženklo egzistavimo sąlyga yra garso ir reikšmės sąjunga [Звегинцев, 1976, 80—81]. Ir vis dėlto, nuosekliai remiantis teorine nuostata, kad kalbos negalima atskirti nuo pasaulio pažinimo, o reikšmės nuo konceptualių sistemų, priimtinesnė yra bilateralinė pažiūra į kalbos ženklą.

1.11. Teiginio, kad kalba — ženklų sistema, negalima nei suabsoliutinti, nei supaprastinti. Ji nėra įprasta ženklų sistema, ir jos negalima tirti, naudojantis vien tais metodais ir tuo sąvokų aparatu, kuris tinka bet kokiems ženklams aprašyti. Lingvistiniam tyrimui svarbiausia, kad nuo kitų ženklų sistemų kalba skiriasi savo sąrangos principu: ji egzistuoja kaip sistema ir kaip reali tos sistemos apraiška (manifestacija). Kalbos sistema — atskiriems lygmenims priklausančių, vienų su kitais susijusių kalbos elementų, jų tarpusavio ryšių ir vartojimo taisyklių visuma. Reali kalbos manifestacija — tai konkretus kalbos vartojimas bendravimo tikslais ir to vartojimo rezultatas, t. y. šneka (plg. pr. *langue* ir *parole,* an. *language* ir *speech,* vok. *Sprache* ir *Rede,* r. *язык* ir *речь*). Tarp kalbos sistemos ir šnekos egzistuoja glaudus, nepertraukiamas ryšys. Kalbos sistema yra daug abstraktesnė negu šneka, suvokti jos esmę ir dėsnius galima tik tiriant įvairias šnekos apraiškas. Šneka visada

2 Užsak. Nr. 571

konkreti, susijusi su tam tikra vieta ir laiku, pasižyminti unikaliomis ypatybėmis. Šias dvi kalbos atmainas būtina turėti galvoje ir tiriant leksinės semantikos problemas.

1.12. Pasikeitė ir šių dienų leksinės semantikos metodai. Įsitikinta, kad vien empirinis, aprašomasis žodžių reikšmių tyrimas jau nepakankamas, kad ir čia negalima išsiversti be matematinės logikos. Abstrakčių logikos metodų taikymas leksinei semantikai padeda įžiūrėti tai, ko neduoda empirinė analizė, leidžia giliau įsiskverbti į žodžių, kaip ir į visų semantinių natūraliosios kalbos reiškinių, esmę [Тондл, 1975, 73]. Dabar leksinėje semantikoje taikomos įvairios loginės operacijos: aprašant žodžių reikšmes, naudojamasi formalia logikos kalba, žodžių reikšminiai santykiai vaizduojami formulėmis, schemomis, matricomis, dendrogramomis. Čia dažnai operuojama tokiais logikos terminais, kaip *aibė, klasė, funkcija, kintamasis dydis, implikacija, dizjunkcija, intensionalas, ekstensionalas, pozicija* ir t. t. Manoma, kad reikšmės formalizavimas, t. y. toks jos pateikimas simboliais, kai jau vien iš jų formos (t. y. vien į juos pasižiūrėjus) pagal tam tikras taisykles galima atskleisti esminius tiriamo kalbinio reiškinio turinio bruožus, eksplikuoti tai, ką žodžiui intuityviai priskiria kalbos vartotojai, yra vienas iš objektyviausių mokslinių reikšmės aprašymo būdų [Pavilionis, 1976, 42].

Be abejo, formalūs tyrimo metodai iš logikos į kalbotyrą turi būti perkeliami ne mechaniškai, o apgalvotai — jau vien dėl to, kad kalbos vienetai ir jų tarpusavio santykiai daug sudėtingesni už logikos [Новиков, 1982, 15].

1.13. Tiriant leksinės semantikos problemas, neretai reikia pasitelkti psichologijos duomenis ir išvadas. Psichologija, kaip žinoma, tiria mąstymo formavimąsi ir funkcionavimą. Čia, kaip ir leksinėje semantikoje, susiduriama su mąstymo ir kalbos ryšiu. Ir jei leksinė semantika kalbos ženklą laiko tam tikra koncepto, kuris yra mąstymo produktas, kodavimo ir perteikimo priemone, analizuojant žodžio, kaip tokio ženklo, reikšmę neretai tenka paieškoti psichinių ir lingvistinių kategorijų koreliatų (žr. psicholingvistinių reikšmės tyrimų aprašymą p. 123).

1.14. Glaudi leksinės semantikos ir kitų kalbotyros sričių — morfologijos, žodžių darybos, sintaksės — sąsaja. Neretai iš morfeminės struktūros jau galima šį tą spręsti apie žodžio reikšmę. Tiesa, morfeminėje žodžio struktūroje pasitaiko įvairių neproduktyvių, nereguliarių elementų, kurių santykis su reikšme praktiškai nutrūkęs, tačiau dauguma kaitybos morfemų formuoja žodį ir kaip tam tikrą kalbos dalį, o kategorinė kalbos dalies reikšmė yra sudedamoji žodžio reikšmės dalis. Ir morfologijai, ir leksinei semantikai rūpi sudėtingas žodžio gramatinės ir leksinės reikšmės santykis. Leksinė semantika glaudžiai susijusi ir su žodžių darybos mokslu. Kaip žinoma, žodžių darymas — vienas iš svarbiausių tikrovės reiškinių įvardijimo būdų, kurio rezultatas yra ypatingas žodis — darinys. Kokie formalūs ir semantiniai darybos aktai lemia tokio žodžio reikšmę, kaip santykiauja darybinė ir leksinė jo reikšmė — tai klausimai,

kurie domina ir žodžių darybos, ir leksinės semantikos specialistus.

Didžiulę įtaką dabartinei leksinei semantikai turi sintaksė, ypač specialus jos aspektas — sintaksinė semantika. Jos tyrimo objektas dabar labai išsiplėtė: tai tokie reiškiniai, kaip pasakymo ir juo reiškiamos nekalbinės situacijos santykis, leksinė bei semantinė sakinio sąranga, gramatinės ir semantinės sakinio struktūros santykis, žodžių, jų formų bei junginių ryšiai, loginė ir semantinė žodžių junginio struktūra ir t. t. Semantinės ir sintaksinės kalbos struktūros tyrinėtojai yra ne kartą pastebėję ir įrodę, kad egzistuoja tam tikri reguliarūs sintaksinių ir semantinių žodžių požymių ryšiai. Šių ryšių, kuriuos mokslas gali stebėti tiesiogiai, tyrimai ir padeda atskleisti žodžio reikšmę, kuri, kaip žodinio ženklo turinys, yra idealus, materialaus pavidalo neturintis fenomenas. Visa tai lemia sintaksės metodų „intervenciją" į leksinę semantiką. Teigiamų rezultatų dabar duoda sintaksėje sukurta ir leksinėje semantikoje taikoma valentingumo teorija, semantinio derinimo principas, semantinių linksnių idėja ir t. t.

1.15. Taigi leksinė semantika yra šiuolaikinis mokslas, kuris, pasinaudodamas naujausiais tyrimo metodais, analizuoja žodžių reikšmės problemas. Leksinės semantikos, kaip ir kitų mokslų, problemos yra nelygiavertės: vienos iš jų laikytinos svarbiausiomis, metodologinėmis, kurių sprendimas diktuoja kitų — atskirųjų — problemų tyrimo kryptis, būdus ir metodus. Ši knyga skiriama tik metodologinėms leksinės semantikos problemoms. Pirmiausia, remiantis įvairių lingvistinių koncepcijų teiginiais, čia išdėstyta tokia žodžio reikšmės samprata, kuri leidžia teigti, jog svarbiausias leksinės semantikos uždavinys — nuodugniai ištirti ir aprašyti semantinę žodžio struktūrą. Tačiau terminas semantinė žodžio struktūra lingvistinėje literatūroje suprantamas dvejopai. Pirma, tai kiekvienos atskiros leksinės reikšmės struktūra, o antra,— to paties daugiareikšmio žodžio reikšmių visumos struktūra. Jei jau kalbama apie struktūrą, vadinasi, pripažįstama, kad ir kiekviena atskira reikšmė, ir to paties žodžio reikšmių visuma sudaro sistemą, t. y. susideda iš elementų, kuriuos jungia vienokie ar kitokie tarpusavio ryšiai. Kai tiriamà atskirōs reikšmės struktūra, jos elementai yra semantiniai komponentai. Jų kiekio, kokybės, tarpusavio priklausymo ir išsidėstymo tyrimas ir yra svarbiausias leksinės semantikos uždavinys. Mat nuo to, kaip bus išaiškinta atskiros reikšmės struktūra, priklauso daugelio atskirųjų leksinės semantikos problemų (leksinės semantinės grupės, sinonimijos, antonimijos, polisemijos, homonimijos ir kt.) sprendimas. Kai semantinės žodžių struktūros terminas taikomas tiriant daugiareikšmį žodį, sudėtinės jos dalys yra visos to žodžio reikšmės. Turėdamos tą pačią fonetinę raišką, jos irgi tarp savęs susijusios tam tikru vidiniu ryšiu: istoriniu požiūriu viena iš kitos atsiradusios, sinchroniniu — viena kitą motyvuoja. Taigi semantinės žodžio struktūros terminas iš tiesų gali būti suprantamas ir taip, ir taip. Tačiau toks dvejopas jo supratimas įneša į leksinę semantiką daug painiavos. Todėl šioje knygoje terminą *semantinė*

žodžio struktūra nutarta vartoti tik pirmąja reikšme. Vadinasi, svarbiausiu (atraminiu) leksinės semantikos uždaviniu čia laikomas atskirõs leksinės reikšmės tyrimas. Daugiareikšmio žodžio reikšmių analizė tėra viena iš galimų atskirųjų leksinės semantikos problemų, kuri, kaip ir kitos, šioje knygoje paliečiamos tik tiek, kiek susijusi su pagrindine — vienos leksinės reikšmės — problema.

Prieš pradedant konkrečią leksinės reikšmės analizę, būtina dar paaiškinti ir čia pasirinktą žodžio, kaip tos reikšmės turėtojo, koncepciją.

2. ŽODIS LEKSINĖJE SEMANTIKOJE

2.1. Žodžio samprata lingvistinėje literatūroje labai įvairuoja. Esama čia ir terminologinės painiavos, ir esminių prieštaravimų. Žinoma nemaža darbų, kuriuose bandoma apibrėžti pačią žodžio sąvoką, pateikti termino *žodis* aiškinimą (literatūros apžvalgą žr. Аничков, 1963; Шмелев, 1973, 35; Алпатов, 1984). Tačiau visuotinai pripažinto žodžio apibrėžimo iki šiol niekas nėra sukūręs. Nesileidžiant į detalią apibrėžimų analizę, čia tik norėtųsi konstatuoti, kad esamus termino *žodis* aiškinimus daugmaž galima būtų suskirstyti į tris bendresnes grupes.

2.1.1. Tradiciškiausi yra kompleksiniai apibrėžimai, kurie remiasi bendra teorine nuostata, jog žodis yra pagrindinis kalbos vienetas [9]. Tokiuose apibrėžimuose stengiamasi išvardyti visus galimus žodžių požymius (vienuose apibrėžimuose jų pateikiama daugiau, kituose mažiau): tam tikrą fonetinę sandarą, vieną kirtį, prasminį užbaigtumą, gramatinį įforminimą, vientisumą, sugebėjimą kažką pavadinti, tikimą vartoti bendraujant ir t. t. [Смирницкий, 1954; Марузо, 1960, 274; Шмелев, 1977, 53; Grundzüge, 1981, 112; Будагов, 1983, 18; Jakaitienė, 1986, 12 ir t. t.]. Tačiau tokie tradiciniai apibrėžimai labai apsunkina termino *žodis* vartojimą ir neleidžia vienareikšmiškai nustatyti žodžio ribų, nes, pavyzdžiui, sintaksinio savarankiškumo kriterijus (t. y. teigimas, kad žodis atlieka sakinio dalies funkcijas) draustų laikyti žodžiais tarnybines kalbos dalis; toli gražu ne visi žodžiai tekste turi kirtį (tereikia prisiminti proklitikų ir enklitikų problemą); pagaliau esama kalbų, kuriose išvardyti žodžio požymiai toli gražu ne tokie svarbūs. Kalbų, žodžių tipų įvairovė ir kitos aplinkybės verčia abejoti, ar apskritai įmanomas apibendrintas, viską apimantis žodžio apibrėžimas [Вандриес, 1937, 89; Щерба, 1958, 9; Скаличка, 1967, 119].

2.1.2. Antrojo tipo apibrėžimų pagrindu, priklausomai nuo bendrų teorinių tyrinėtojų pažiūrų, imamos tai žodžio raiškos (akcentinės, fonetinės, morfeminės), tai jo turinio, tai funkcijos charakteristikos. Jis akivaizdžiai parodo, kad žodis gali būti visų pagrin-

[9] Pažiūra į žodį, kaip į pagrindinį kalbos vienetą, žinoma jau nuo Antikos laikų. Svarbiausiu kalbos vienetu žodį laikė ir F. de Sosiūras. Tokią žodžio sampratą palaiko ir dauguma tarybinių kalbininkų. Pavyzdžiui, žinomas leksikologas A. Smirnickis rašo: „Neatsitiktinai žmonių kalba dažnai yra vadinama žodžių kalba [...] Žodis turėtų būti laikomas pagrindiniu kalbos vienetu: visi kiti vienetai (pvz., morfemos, frazeologiniai vienetai, tam tikri gramatiniai junginiai ir t. t.) vienaip ar kitaip priklauso nuo žodžio" [Смирницкий, 1955, 11].

dinių kalbos lygmenų (pakopų) vienetu. Iš tiesų žodis užima išskirtinę vietą bendroje kalbos sandaroje, nes kaip autonomiškas kalbos vienetas funkcionuoja įvairiuose kalbos lygmenyse. Fonetikoje — tai tam tikras garsų kompleksas (fonetinis žodis), kuris nuo kitų panašių elementų skiriasi fonetiniais ar prozodiniais požymiais, morfologijoje žodžiai — tai tam tikros formų mikrosistemos, kurioms būdingi saviti gramatiniai požymiai, sintaksėje jis atlieka sakinio būtino sudaromojo komponento vaidmenį ir t. t. Todėl fonetiniuose tyrimuose visai priimtini žodžio, kaip garsų samplaikos, ribojamos bet kokio ilgumo pauzių [Кузнецов, 1964, 75], žodžio, kaip sakinio segmento, kurį galima atskirti pauzėmis [Hockett, 1958, 167], žodžio, kaip garsų sekos, kurią jungia viena melodija [Алпатов, 1984], apibrėžimai. Morfologinės žodžio struktūros tyrinėtoja T. Bulygina visų fleksinių kalbų žodžius siūlo apibrėžti kaip skaidomas struktūras, sudarytas mažiausiai iš dviejų dalių: referentinės (šaknies) ir reliacinės (galūnės), todėl už žodžių ribų palieka neskaidomas kalbos dalis: prielinksnius, jungtukus, dalelytes [Булыгина, 1970, 10—12]. Tiems kalbininkams, kuriems svarbiau akcentuoti žodžio funkcijas, parankiau apibrėžti žodį kaip formalią seką, kurios sudedamosios dalys sudaro visumą tam, kad atliktų komunikacinę funkciją [Кубрякова, 1974, 13—14]. O štai E. Sepyras žodį vadina vienu iš mažiausių visai savarankiškų izoliuotos prasmės atkarpų [Сепир, 1936, 28]. Taigi šitokie apibrėžimai visiškai galimi atskirose kalbotyros šakose, ir, reikia pasakyti, kad, jais remdamiesi, kalbininkai yra pasiekę norimų analizės tikslų. Tačiau, antra vertus, apibūdindami žodį tai vienu, tai kitu aspektu, jie padaro *žodžio* terminą be galo daugiareikšmį. Gali pasirodyti, kad kiekvienu atveju šis terminas atitinka vis kitą kalbinę realybę, įvardija tarsi skirtingus kalbos vienetus, nepagrįstai vadinamus viena ir ta pačia garsų seka [Алпатов, 1984, 22]. Ir štai todėl trečia dalis mokslininkų, gerai matančių šio termino daugiareikšmiškumą [10], siūlo jo visiškai atsi-

[10] Kad terminas *žodis* (kaip ir kitų kalbų ekvivalentai *mot, parola, słowo, слово, word, Wort* ir kt.) iš tiesų daugiareikšmis ir neretai tikrai sunku pasakyti, koks gi vienetas juo pavadinamas, galima pademonstruoti labai paprastu pavyzdžiu. Štai sakinys: *Iš miesto į miestą rieda traukiniai.* Kiek jame žodžių? Nespecialistas į šį klausimą atsakys, suskaičiavęs, kiek yra atskirai parašytų, grafiškai sujungtų vienetų, atskirtų tarpeliais, arba ištaręs sakinį skanduodamas (mat visi šie vienetai pakankamai gerai gali būti diferencijuoti klausos ar regėjimo organais). Jo atsakymas bus — šeši žodžiai. Lingvistas gali atsakyti, kad sakinį sudaro penki žodžiai, iš kurių vienas pavartotas dviem formomis. Taigi vienetus *miesto* ir *miestą* niekas netrukdo pavadinti ir žodžiais, ir žodžiu. Dar vienas pavyzdys: *Mergaitė negalėjo išbėgti iš virtuvės, nes reikėjo saugoti, kad neišbėgtų puodas.* Kaip taisyklingiau pavadinti vienetus *išbėgti, neišbėgtų?* Juk tai ir atskiri žodžiai, ir atskiros žodžio formos, pagaliau ir skirtingi žodžio reikšminiai variantai. Taigi terminologinė žodžio problema egzistuoja iš tikrųjų. Viena iš jos priežasčių, be abejo, yra ta, kad terminas *žodis* iki šiol yra išlaikęs šnekamosios kalbos vieneto funkcijas ir nėra virtęs griežtu moksliniu terminu (apie tai, kad kasdieninio žodžio reikšmės siaurinimas nėra geras terminų kūrimo kelias, rašė A. Girdenis [1981, 7]). Be to, ir lingvistinių sąvokų sistemoje nuo seno yra susiklostę nevienodo tipo santykiai tarp žodžio sąvokos ir kitų tos pačios terminų sistemos narių [Абрамов, 1984, 16]. Visa tai ir verčia kalbininkus ieškoti tikslesnių tų sąvokų pavadinimų.

sakyti ir kiekvienam žodžio tyrimo aspektui pasirinkti vis kitus vienetus: fonologijoje — fonemas, morfologijoje — morfemas, sintaksėje — sintaksemas, frazeologijoje — frazemas ir t. t. Tokiu atveju atkrinta reikalas apibrėžti patį terminą žodis.

2.2. Kokį kelią pasirinkti leksinės semantikos tyrėjui? Ar reikalingas čia toks kategoriškas žodžio apibrėžimas? Ar apskritai vartotinas čia terminas žodis? O gal ir leksinėje semantikoje tikslingiau atsisakyti šio termino ir tą kalbos vienetą, kurio reikšmė tiriama, vadinti keliais terminais, vienareikšmiškai pavadinančiais tai kalbos sistemos, tai kalbėjimo veiklos vienetus?

Pirmiausia šioje knygoje laikomasi nuomonės, kad duoti bendrą, visiems atvejams tinkamą žodžio apibrėžimą iš tiesų neįmanoma [11], ir, jei būtų keliamas tiesmukiškas klausimas: „kas yra žodis?", į jį vėl būtų galima labai įvairiai atsakyti. Todėl čia pabandyta tik paaiškinti, kas yra leksinės semantikos tiriamos reikšmės turėtojas, kokia jo samprata geriausiai tinka dabartinei leksinei semantinei analizei.

2.3. Žodžio samprata leksinėje semantikoje gali remtis teiginiu, kad žodis — semiologinis reiškinys, specifinės kalbos ženklų sistemos narys. Kiekvieno ženklo pagrindinė funkcija — reprezentuoti kitus objektyvioje tikrovėje egzistuojančius daiktus, reiškinius, jų požymius ir santykius. Reprezentacinė funkcija (pr. *représentatif* „atstovaujamas" iš lo. *repraesento* „atvaizduoju, atstovauju") paprastai suprantama taip: ženklas reprezentuoja tam tikrą tikrovės objektą tokiu atveju, jei jis yra pagal visuotinį žmonių susitarimą bendravimo tikslais suformuluotas to tikrovės fakto atitikmuo. Kitaip sakant, prieš tapdamas ženklu, bet koks materialus dalykas tam tikroje sistemoje turi įgyti tokią reikšmę, kurią maždaug vienodai supras visi bendraujantys žmonės.

Žodžio, kaip ypatingo ženklo, reprezentacinė funkcija pasižymi specifiniais bruožais. Pirmiausia negalima teigti, kad ją lemia vien žmonių susitarimas, arba konvencija. Žodžio reprezentacinė funkcija pasireiškia kaip jo tikimas apibendrintai perteikti daiktų, reiškinių, ypatybių ar kitokių objektyvaus pasaulio dalykų suvokimą, nes žodis išreiškia, įtvirtina ir saugo socialinio istorinio patyrimo ir žmonių pažintinės veiklos rezultatus. Taigi jo reprezentacinė funkcija neabejotinais ryšiais susijusi su žmonių mąstymu ir visuomenine praktika. Antra, šios žodžio funkcijos skirtumą nuo tos pačios kitų ženklų funkcijos lemia jau minėtos kalbos sąrangos ypatybės: kalba egzistuoja ir kaip sistema, ir kaip konkreti kalbėjimo veikla bei jos rezultatas — šneka (plg. p. 16). Todėl žodžių reprezentacinė funkcija yra dvejopa, ir ryšį su reprezentuojamu pasauliu jie taip pat turi dvejopą: 1) kaip kalbos sistemos, jos nominacinių priemonių

[11] Galima visiškai pritarti minčiai, kad nė viename apibrėžime neįmanoma apimti visų apibrėžiamo objekto ypatybių. Visi apibrėžimai nepakankami, pirma, todėl, kad bet koks objektas įvairialypis, o, antra, todėl, kad mąstymo ribos begalinės, vadinasi, ir tiriamo objekto pažinimas, visų jo „pusių" ištyrimas taip pat neturi pabaigos. Taigi duoti objekto apibrėžimą vieną kartą ir visam laikui jokiu būdu negalima [Шаховский, 1983, 4].

sistemos ženklai ir 2) kaip aktualios kalbėjimo veiklos (šnekos) ženklai. Nevienoda reprezentacinė funkcija lemia skirtingus žodžių semiologinius tipus: žodžiai esti nominaciniai ir nenominaciniai.

2.3.1. Daugumos žodžių reprezentacinę funkciją išreiškia nominacija. Nominacija — tai nekalbinių tikrovės faktų įvardijimas, pavadinimas. Svarbiausia jos sąlyga — specifinė kalbos ypatybė, kuri įgalina kalbos priemonėmis išreikšti žmogaus pažintinės veiklos rezultatus. O kadangi ši žmogaus veikla — sudėtingas tikrovės atspindėjimas žmogaus sąmonėje, tai nominacija neatsiejama ir nuo žmonių mąstymo, kaip pagrindinės pažinimo formos, ir nuo jų praktinės veiklos. Taigi nominacijos procesą ir jo rezultatus pirmiausia lemia pažintinės situacijos komponentai: tikrovė, mąstymas, kalba.

Pažinimo ciklas, kaip aiškina marksistinė gnoseologija, prasideda nuo daikto (materialios tikrovės) ir baigiasi daiktu[12]. Jį sudaro tokie komponentai: daiktas—veikla—žodis—veikla—daiktas. Pirmoji pažinimo fazė (daiktas—veikla—žodis) ir yra nominacija. Ji apima ir patį žodžio sukūrimą, jo susiformavimą, ir jau esamo kalboje žodžio parinkimą bei pritaikymą konkrečiam daiktui pavadinti. Antroji pažinimo fazė (žodis—veikla—daiktas) atitinka žodžio vartojimą ir jo atpažinimą kalbant: jei žodis vartojamas bendraujant, tekste, jis turi būti suvoktas kaip tinkamas jame vartoti; be to, tas, kas girdi ištartą ar mato parašytą žodį, taip pat turi jį suvokti, t. y. susieti su sąvoka, o kartu ir su daiktų klase ar su atskiru daiktu. Įvardijimo procese, kaip ir pirmoje pažinimo ciklo fazėje, galima įžiūrėti du etapus: 1) objektyvios tikrovės daiktų, reiškinių, jų ypatybių apibendrinimą ir atspindėjimą, t. y. išorinio ar vidinio žmogaus pasaulio idealizaciją; 2) atspindėjimo rezultatų pateikimą kalbos vienetais, t. y. minties reiškimą kalbos priemonėmis. Štai kodėl galima teigti, jog nominacija — sudėtingas psichofiziologinis procesas, kuris apima realų pasaulį, mąstymą ir kalbą. O, be to, jos negalima atskirti ir nuo tokių pažinimo komponentų, kaip visuomenė ir jos veikla. Dar kartą reikėtų prisiminti marksizmo teiginį, kad sąmonė atspindi tikrovę, o kalba ją išreiškia tik per socialinę ir pažintinę veiklą tų žmonių, kurie, atspindėdami tikrovę savo sąmonėje, veikia ją kaip visuomeninė jėga. Vadinasi, nominacija — ne tik psichologiškai, bet ir visuomeniškai būtinas aktas. Jos eiga gali būti individuali, bet jos paskirtis — visada sociali, nes ir individuali sąmonė apibendrina, atspindi ir pavadina tikrovės objektą kaip visuomenės suvoktą faktą [Основы, 1974, 192].

2.3.2. Bet kokio įvardijimo padarinys — verbalinio ženklo susiformavimas. Dažniausiai tai ir yra žodis[13]. Štai kodėl viena iš svarbiausių žodžio funkcijų ir laikoma nominacijos funkcija, o žodis traktuojamas kaip nominacinis vienetas. Bet nominacija taip pat gali būti kelių tipų, o tai lemia ir nominacinių žodžių tipinius skirtumus.

[12] Daiktas šiuo atveju suprantamas plačiąja prasme. Tai yra viskas, kas egzistuoja objektyviai, nepriklausomai nuo žmogaus.

[13] Kalbant apie žodžius kaip nominacijos rezultatus arba kaip apie nominacinius vienetus, negalima pamiršti, kad tokiais vienetais gali tapti ne tik atskiri žodžiai, bet ir pastovieji žodžių junginiai [Виноградов, 1975, 409; Аспекты, 1980, 54]. Visus nominacijos vienetus galima vadinti bendru leksono terminu.

Tarybinėje kalbotyroje argumentuotai įrodyta [ЯзН$_1$; ЯзН$_2$; Аспекты, 1980; Кубрякова, 1984], kad nominacija gali būti pirminė ir antrinė. Pirminė nominacija dar vadinama tiesiogine, o antrinė gali būti tiesioginė ir netiesioginė. *Pirminė nominacija* — tai toks nekalbinės tikrovės virtimas kalbos faktu, kai sukuriamas žodinis ženklas, kurį kalbos vartotojai suvokia kaip tiesioginį tam tikro garsų komplekso santykį su reikšme. Pirminės nominacijos rezultatas — paprastasis (neišvestinis) žodis, atpažįstamas kalbos sistemoje ir vartojamas šnekoje kaip autonomiškas, kitais nominacijos vienetais nesiremiąs kalbos faktas. Mat jos esmę ir sudaro pažintinio vaizdo formavimasis, suvokimų, vaizdinių, sąvokų susidarymas ir jų „prisitvirtinimas" prie tam tikrų žodžių.

Antrinės tiesioginės nominacijos rezultatas — tokie žodžiai, kurie sąlygojami kito žodžio ir atpažįstami kitų fone. Tai ypatinga žodžių grupė, vadinama *dariniais*. Ir nors dariniai, kaip ir paprastieji žodžiai, gali būti suvokiami kaip tam tikro garsų komplekso santykis su tam tikra reikšme (t. y. jie, kaip ir paprastieji žodžiai, reikalauja visuomenės aprobacijos ir gali būti įsidėmimi kaip savarankiški ženklai), skirtingai nuo paprastųjų jie ir savo reikšme, ir materialia struktūra remiasi kitu paprastesnės struktūros žodžiu. Taigi dariniuose užfiksuota informacija ne tik apie tam tikrą tikrovės objektą, bet ir apie tam tikrus santykius, egzistuojančius tarp tikrovės dalykų bei juos pavadinančių žodžių (plačiau apie darinius žr. p. 86—92).

Netiesioginė antrinė nominacija nuo tiesioginės antrinės nominacijos skiriasi savo rezultatu: šiuo atveju susiformuoja ne savarankiškas žodis, kurio reikšmė ir forma remiasi jau esamu žodžiu, bet toks tos pačios formalios struktūros vienetas, kurio reikšmę sukuria ne vienas naujai perprasmintas žodis, o dar kažkas, kas sudaro junginį su pirmuoju vienetu. Ir tik tokiame junginyje perprasmintas pirmasis žodis gali būti traktuojamas kaip tam tikro nekalbinės tikrovės fakto reprezentuotojas. Tokios nominacijos būdu formuojasi vadinamieji *semantiniai dariniai* (apie juos žr. p. 92).

2.4. Visi žodžiai, kurių reprezentacinę funkciją pirmiausia išreiškia nominacija (pirminė ar antrinė), vadinami *nominaciniais*. Kaip nominaciniai ženklai, jie įeina į nominacijos priemonių sistemą, o kaip šios sistemos nariai — reprezentuoja tokius tikrovės objektus, kurių esminiai požymiai sudaro sąvokos, išreiškiamos tuo žodžiu, turinį. Tačiau nominacija visada tarnauja komunikacijai, ir, nors ji išlaiko savarankiškumą, nuo komunikacijos negali būti atskirta [Будагов, 1983, 27]. Visi nominaciniai žodžiai gali būti tiesiogiai pavartoti komunikacijos procese, konkrečiame tekste. Čia žodžiai tampa ženklais antrą kartą ir gali reprezentuoti nebūtinai sąvoką, bet ir konkrečius, vienetinius tikrovės objektus (plačiau apie tai žr. p. 44—47).

Žodžių tipui, kurį apibūdina dvejopa reprezentacinė funkcija, priklauso visi daiktų ir požymių pavadinimai. Jis apima dvi svarbiausias mąstymo kategorijas — substanciją ir požymius — faktiškai at-

spindinčias dvi pagrindines materialios tikrovės sferas. Tai daiktavardžiai, būdvardžiai, veiksmažodžiai ir dauguma prieveiksmių.

Kiti žodžiai nėra nominaciniai, nes jie savarankiškai nieko nepavadina. Šiai grupei priklauso įvairias specifines funkcijas atliekantys žodžiai. Visų pirma tai įvardžiai, turintys daiktinę ar loginę funkciją, skiriantys nominaciniais žodžiais įvardijamus tikrovės objektus įvairių kalbėjimo koordinačių požiūriu: apibrėžia kalbėjimo momentą, komunikacijos akto narius (adresantą ir adresatą), lokalizuoja asmenis, daiktus, reiškinius konkrečioje situacijoje ne tik adresato ir adresanto, bet ir vienas kito atžvilgiu [Rosinas, 1984, 4]. Panašią funkciją atlieka ir kai kurie prieveiksmiai, pvz.: *čia—ten, priekyje—užpakalyje, viršuje—apačioje, dabar—paskui, arti—toli*. Jų paskirtis — rodyti kitais žodžiais įvardytų dalykų situacinį santykį [Смирницкий, 1955]. Didelę nenominacinių žodžių grupę sudaro prielinksniai, rodantys santykius tarp įvairių teksto elementų, t. y. nominacinių žodžių, o kartu ir santykius tarp pastaraisiais žodžiais pavadintų tikrovės dalykų. Šiai grupei priskirtinos ir jų jungimo funkciją atliekančios kalbos dalys (jungtukai), ir žodžiai, vartojami kalbėjimo elementų tikslinimo, aktualizavimo tikslais (dalelytės), ir jaustukai bei ištiktukai, kurie ne pavadina, o tik perteikia įvairius žmogaus valios, jausmų aktus, pakartoja gamtos garsus. Visi nenominaciniai žodžiai reprezentuoja ne tikrovės daiktus ar jų požymius, o įvairius jų tarpusavio santykius ir dėl to jų paskirtis — sudaryti konkrečius pasakymus. Jie nėra leksinės semantikos objektas, jų, kaip kalbos ženklų, reprezentacijos ypatybes tiria gramatinė (morfologinė ir sintaksinė) semantika. Savotišką vietą nominacinių žodžių sistemoje užima skaitvardžiai. Jų ženklinės reprezentacijos pagrindas — kiekio ar matematinio skaičiaus pavadinimas. Skaitvardžiai tik išskiria, atriboja vieną kiekybės požymį nuo kito, bet neišreiškia jokios apibendrintos sąvokos. Tai vadinamieji kvantitatyviniai žodžiai, kurie taip pat gali būti ir nelaikomi leksinės semantikos analizės objektu.

Taigi pažiūra į žodį, kaip į specifinės ženklų sistemos narį, leksinėje semantikoje kiek susiaurėja. Žodžiu čia laikomas tik toks ženklas, kuris, būdamas žmogų supančio pasaulio reprezentuotojas, įvardija tikrovės daiktus ir požymius, išreiškia jų konceptus ir dėl to gali būti suprastas visų kolektyvo narių, kalbančių viena kalba.

2.5. Žodžio, kaip nominacinio ženklo, susiformavimą ir egzistavimą visų pirma lemia ekstralingvistinis faktorius — žmonių suvokiamas tikrovės daiktų bei požymių tarpusavio ryšys ir būtinas reikalas visa tai pavadinti. Tačiau negalima pamiršti, kad žodis yra ir tam tikras lingvistikos vienetas, kurio ypatybes lemia vidinė kalbos struktūra.

Žodis tuo pat metu yra dviejų sistemų (leksinės semantinės ir gramatinės) narys. Pirmiausia jis visada įeina į tam tikrą leksinę aibę (klasę, poklasį, grupę ar pogrupį) ir yra vienokiais ar kitokiais ryšiais susijęs su kitais tos aibės nariais — su savo semantiniais partneriais ar antipodais. Būdamas leksinės sistemos elementas, žodis visada turi tam tikrą gramatinę formą ir priklauso kuriai nors

kalbos daliai, kuriai būdingi specifiniai gramatiniai požymiai. Taigi kiekviename žodyje savotiškai susipynę leksiniai ir gramatiniai faktoriai. Jų dialektinė vienovė vaizdžiai atsiskleidžia bendraujant, kai žodžio vartojimo sąlygos (kontekstas) išryškina įvairius jo, kaip kalbos sistemos vieneto, aktualizavimosi šnekoje aspektus (čia žodis turi konkrečią formą ir aktualiąją reikšmę). Visa tai sukuria prielaidą, kad žodžio raiška ir turinys — labai sudėtingi reiškiniai, ir kad jų tarpusavio santykių negalima suprimityvinti. Žodžio raišką integruoja du lygmenys: fonetinis ir morfeminis, o turinį — leksinė ir plačiai suprantama gramatinė reikšmė. Kitaip sakant, žodinio ženklo žymiklis yra ne tik garsai, sudarantys jo pradinį fonetinį pavidalą (iki šiol kalbant apie žodžio ženklinį pobūdį, buvo akcentuota tik ši raiškos dalis), bet ir tam tikrų morfologinių formų (skaičiaus, giminės, linksnio, laiko ir kt.) visumos sandara. Jo žyminyje galima įžiūrėti keleriopos abstrakcijos reikšmes. Pirma, tai onomasiologinė kategorinė reikšmė „daiktas" arba „požymis". Antra, kalbos dalies, kuriai priklauso žodis, reikšmė; trečia, gramatinės formos (formaliai išreikštos ar neišreikštos) reikšmė; ketvirta, bendroji semantinių, darybinių grupių, į kurias gali įeiti šis žodis, reikšmė, ir penkta,— individuali jo leksinė reikšmė. Visi šie žodžio turinio elementai susiję vienas su kitu pagal griežtai apibrėžtus dėsnius, pvz., onomasiologinė kategorinė „daikto" reikšmė leidžia kalbėti tik apie kategorinę gramatinę daiktiškumo reikšmę, būdingą daiktavardžiams, pastaroji diktuoja linksnio, skaičiaus ar giminės reikšmės būtinumą, o, be to, sąlygoja ir tam tikras darybinių ar semantinių grupių reikšmes. Individuali leksinė žodžio reikšmė, kuri ir yra svarbiausias leksinės semantikos objektas, nebent tik turint kokių specialių tikslų, gali būti išplėšta iš bendro žodžio turinio, tačiau visų reikšminių komponentų tarpusavio ryšio net ir tada negalima ignoruoti: visi jie vienokiu ar kitokiu semantinės struktūros komponentu atsiliepia individualioje leksinėje reikšmėje [14]. Reikėtų tik atskirai užsiminti apie morfemų rodomų gramatinių reikšmių (siaurai suprantamos gramatinės reikšmės) ir individualių leksinių reikšmių santykį. Kiekvienoje kalboje egzistuoja tam tikrų gramatinių reikšmių sistema, kurią atitinka kaitomų žodžių gramatinių formų sistema. Visos gramatinės reikšmės yra grupinės, būdingos ne atskiram žodžiui, o vienam ar kitam žodžių tipui (kalbos daliai). Pavyzdžiui, lietuvių kalbos būdvardžiams būdingos gramatinės giminės *(geras, gera)*, linksnio *(geras, gero, geram...)*, skaičiaus *(geras—geri, gera—geros)*, veiksmažodžiams — asmens *(dirbu, dirbi, dirba)*, skaičiaus *(dirbu—dirbame)*, laiko *(dirba, dirbo, dirbdavo, dirbs)*, nuosakos *(dirba, dirbtų, dirbk)* reikšmės. Kiekvienu konkrečiu atveju žodis reiškiasi viena kuria nors forma, ir kiekviena iš jų turi vieną ar net kelias gramatines reikšmes, pvz., pasakymo *Augo sode klevelis* veiksmažodis *augo* turi keturias gramatines reikšmes — tiesioginės nuosakos, būtojo kartinio laiko, vienaskaitos ir trečiojo asmens, o daiktavardžiai — po tris — vyriškos giminės, vienaskaitos

[14] Toliau leksinė žodžio reikšmė vadinama tiesiog reikšme.

ir vietininko bei vardininko linksnio. Gramatinė reikšmė, kurią realizuoja gramatinė forma ir kurią rodo speciali kaitybinė morfema, yra reliacinė reikšmė, atskleidžianti žodžio ryšį su kitais pasakymo žodžiais. Vienokią ar kitokią gramatinę reikšmę turi bet koks žodis, nepriklausomai nuo jo individualios leksinės reikšmės. „Leksinis faktorius, nors jis ir svarbiausias, visada susijęs su gramatiniu ir nepasireiškia atskirai“,— rašė A. Smirnickis [Смирницкий, 1955, 15]. Kintant gramatinei reikšmei, leksinė reikšmė dažniausiai išlieka nepakitusi (plg. pasakymus *Daina širdį ramina; Užtrauksim, broliai, dainą; Su daina per gyvenimą žengiam;* kuriuose žodis *daina* turi vis kitokią linksnio reikšmę, o jo individuali leksinė reikšmė lieka ta pati: „dainuoti skirtas žodinis kūrinys“). Šiuo atveju galima teigti, kad, nors leksinė reikšmė visada yra lydima gramatinės, pastaroji į leksinės reikšmės struktūrą neįeina. Tačiau ta gramatinė reikšmė, kurią formaliai rodo kokia nors morfema, visada dėsningai padiktuota kategorinės gramatinės žodžio reikšmės, kuri savo ruožtu nulemta onomasiologinės reikšmės komponento. O be jų negali būti suvokta individuali leksinė reikšmė. Štai kodėl kalbama apie visų žodžio turinio komponentų glaudžią tarpusavio sąsają.

2.6. Daugelio tyrinėtojų akcentuota, kad tarp žodžio raiškos ir turinio egzistuoja glaudus, nepertraukiamas ryšys. Tas ryšys sukuria patį žodį kaip ženklą, leidžia jam įsitvirtinti, nulemia jo funkcionavimo išgales. Tačiau žodžio turinio ir raiškos vienybė taip pat neturi būti absoliutinama, nes dėl abiejų ženklo pusių elementų raidos[15] ji gali būti pažeidžiama. Būtina kalbėti apie savitą šių abiejų dalių santykį, galbūt net apie savotišką kiekvienos iš jų autonomiją.

Žodžio raiškos ir turinio santykį galima aiškinti neišleidžiant iš akių jau ne kartą šioje knygoje minėtos kalbos sąrangos ypatybės, lemiančios savotišką žodžio dvilypumą. Geriausiai visiems žinomas toks žodis, kuris turi tik vieną reikšmę. Pirmiausia jis, kaip tam tikros objektų klasės reprezentuotojas, sąvokos reiškėjas, yra nominacijos sistemos narys. Pavyzdžiui, žodis *namas,* reiškiantis „gyvenamasis trobesys“ įeina į gyvenamųjų vietų pavadinimų grupę (plg. *avilys, gryčia, lizdas, lūšna, rūmai, troba, tvartas, urvas* ir kt.), kurioje su kitais žodžiais susijęs įvairiais sisteminiais ryšiais (apie sisteminius ryšius žr. p. 75). Tokio žodžio raiška (žymiklis) — tai vìsos jo gãlimos morfologinės formos, tùrinčios tam tikrą fonetinį pavidalą. Tačiau šitoks semantiškai neskaidomas, bet turintis įprastą morfologinių formų visumą žodis yra ne tik nominacijos sistemos narys. Jis funkcionuoja ir šnekoje. Konkrečiame tekste, išlaikydamas tą pačią reikšmę, toks žodis reiškiasi kuria nors viena

[15] Pastoviausias yra žodžio fonetinis pavidalas. Jis kaip tik ir lemia materialųjį žodžio tapatumą. Palyginti nedaug keičiasi ir jo gramatinis įforminimas. Pakankamai pastovūs yra ir apibendrinamieji kategoriniai turinio požymiai, kuriuos žodis įgyja, įeidamas į tam tikras gramatines grupuotes — kalbos dalis. Labiausiai kinta individuali leksinė reikšmė, o šitai sąlygoja konkretus žodžio funkcionavimas [ЯзН$_2$, 27].

sakinio struktūros dėsnių reikalaujama morfologinė forma (plg. *Povilas išėjo iš kambarėlio ir atsisėdo ant suoliuko prie namo.* J. Dov. *Jis šitą namą dar neseniai pasistatė.* Mrk. *Pro namų stogą retai kada prasiskverbdavo ramus dūmas.* P. Cv. ir pan.). Tokį žodį, kuris yra ir nominacijos sistemos narys, ir komunikacijos vieneto elementas, galima vadinti funkciniu žodžiu. Kaip sistemos narys jis gali būti laikomas neaktualiuoju funkciniu žodžiu, o pavartotas konkrečiame tekste — aktualiuoju. Funkcinio žodžio turinys ir forma sudaro simetrišką kalbos ženklą.

Kalbos sistemoje egzistuoja ir virtualusis žodis (lo. *virtualis* „galimas, tariamas"). Tai jau tam tikras funkcinių žodžių invariantas. Pagrindinė jo egzistavimo sąlyga — turinio ir raiškos asimetriškumas, o svarbiausia savybė, skirianti nuo funkcinio žodžio, junginio ar sakinio [16], yra ta, kad tuo pačiu jo pavidalu galima perteikti ne vieną reikšmę. Pvz.: *namas:* 1. „gyvenamasis trobesys": *medinis namas, namą dažyti;* 2. dgs. „gyvenamoji vieta, būveinė": *Pasiilgau savo namų;* 3. dgs. „drauge gyvenantys žmonės, šeimyna": *Ar tavo namai sveiki, ar niekas neserga?* 4. dgs. „kokia nors visuomeninė įstaiga": *vaikų namai, kultūros namai* ir kt. Taigi virtualusis žodis — gerai žinomas leksikografijoje daugiareikšmis žodis. Žodžius, kurie visada tevartojami viena vienintele reikšme (pvz., konkretūs terminai), galima laikyti virtualiaisiais, turinčiais vieną funkcinį variantą. A. Ufimcevos teigimu, virtualieji žodžiai egzistuoja tam, kad kalba išliktų nepriklausoma nuo vartotojų. Žodis, kiekvieną kartą prisitaikydamas prie naujos situacijos, tampa vis kažkuo kitu, bet kartu išlieka tapatus pats sau. Tapatumą lemia ta pati žodžio raiška ir gerai suvokiamas daugelio jo reikšmių semantinis ryšys. Virtualieji žodžiai, kaip grynai kalbos sistemos vienetai gali būti suvokti tik įsivaizduojant daugelį funkcinių vienetų, turinčių tą pačią raišką ir išlaikančių tarpusavio semantinę sąsają. Taigi genetiškai jie atsiradę iš funkcinių. Tačiau sinchroninėje kalbos sistemoje jie tampa savotišku pastarųjų substratu [Уфимцева, 184_1, 440]. Dėl to virtualusis žodis nėra tik konkrečioje šnekoje pasireiškiančių funkcinių žodžių abstrakcija. Tai objektyviai egzistuojantis kalbos sistemos vienetas, kalbančių visuomenės narių sąmonėje susijęs su tam tikru turiniu, o pirmiausia — su apibendrintu atvaizdu tų objektų, kurių pavadinimai konkrečiame tekste jau reiškia arba gali reikšti [Němec, 1980, 19—20].

Skirti šias dvi žodžio modifikacijas būtina, aiškinant semantinę žodžio struktūrą. Jei kalbama apie funkcinio žodžio semantinę struktūrą, turi būti tiriamas jo vienintelės reikšmės santykis su konkrečiu daiktu ar jų klase, su kitų vienareikšmių žodžių reikšmėmis, o remiantis tais santykiais išryškinami sudedamieji reikšmės komponentai, jų tarpusavio ryšiai. Virtualiojo žodžio semantinės struktūros komponentais jau eina funkcinių žodžių reikšmės, todėl reikiamai paaiškinti virtualiojo žodžio semantinę struktūrą tegalima de-

[16] Savo daugiareikšmiškumu žodžiams gali prilygti tik kaitybinės ir kai kurios darybinės morfemos.

taliai išanalizavus minėtus kiekvieno funkcinio žodžio reikšmės santykius.

2.7. Šiame skyriuje dar reikia aptarti terminų klausimą. Kaip jau buvo galima matyti, *žodžio* termino čia nevengiama, nes manoma, kad jo daugiareikšmiškumą visiškai neutralizuoja kontekstas. Paprastai jis vartojamas funkciniam leksikos vienetui pavadinti. Tačiau konkrečiai analizei, ypač kai reikia specialiai diferencijuoti vieną iš dviejų žodžio modifikacijų, parankesni gali būti ir tikslesni terminai: l e k s e m a ir o n o m a t e m a [17]. L e k s e m a — tai žodis, kuris kartu yra ir nominacijos, ir komunikacijos priemonė [Павлов, 1985, 19]. Jis visada turi tik vieną reikšmę. Kitaip sakant — tai funkcinis n e a k t u a l u s i s žodis. Jeigu reikia, galima vartoti ir terminą l e k s a. Jis įvardytų dar vieną žodžio tipą — a k t u a l ų j į funkcinį žodį, pavartotą konkrečiame tekste ir manifestuojamą vienos morfologinės formos. Tačiau leksinėje semantikoje leksemos formas praktiškai nebūtina detalizuoti, todėl ir leksos terminas čia nebus vartojamas.

O n o m a t e m a yra virtualusis žodis. Tai toks kalbos sistemos elementas, kuris egzistuoja kaip potencialių reikšmių ir formų visuma. Jos potencijas realizuoja atskiros leksemos ar leksos.

[17] Kalbotyroje gerai žinomi ir kitokie šių žodžio modifikacijų pavadinimai. Dauguma tarybinių kalbininkų [С м и р н и ц к и й, 1955; С т е п а н о в а, 1963; М е д н и к о в а, 1974; Ш м е л е в, 1973; Аспекты, 1980 ir kt.] *leksema* vadina virtualųjį kalbos sistemos vienetą, o funkcinis žodis vienų vadinamas *leksiniu-semantiniu variantu* [С м и р н и ц к и й, 1955; Ш м е л е в, 1977; Н о в и к о в, 1982], kitų — *leksiniu vienetu* [G u d a v i č i u s, 1983], dar kitų — *leksu, aloleksu* [М е д н и к о в а, 1974] ir t. t. Kalbos sistemos vienetai dar vadinami *polileksemomis* [Г е н ю ш е н е, 1983), *semantemomis* [Б а л и, 1955], *onomatemomis* [К у з н е ц о в а, 1985] ir t. t. Toks terminų nevienodumas rodo nenusistovėjusią lingvistinės terminijos sistemą. Čia pasirinkti dviejų žodžio modifikacijų pavadinimai, atrodo, geriausiai atitinka terminų sistemiškumo [K e i n y s, 1980, 37] reikalavimą. Be to, vienažodžius terminus patogiau vartoti, iš jų lengviau sudaryti vedinius, pvz., *lekseminis, onomateminis* lygis ir pan.

REIKŠMĖS SAMPRATA IR TIPOLOGIJA

1. REIKŠMĖS KONCEPCIJŲ ĮVAIROVĖ

Reikšmės problema — viena iš įdomiausių ir sudėtingiausių mūsų laikų mokslo problemų. Ir šiandien jos aiškinimai tebėra labai prieštaringi. Sukurta daugybė įvairiausių reikšmės koncepcijų, kurios arba viena kitą papildo, arba kritikuoja, arba net visiškai paneigia. Reikšmės sąvoka nevienodai suprantama ir apibrėžiama net ir tos pačios lingvistinės orientacijos mokslininkų. Dabar jau visiškai aišku, kad sukurti visuotinai priimtiną reikšmės koncepciją niekada ir nepavyks. Mat ši problema priklauso ypatingoms — lingvofilosofinėms — kalbotyros problemoms ir, be abejo, jos sprendimai visados bus sąlygojami filosofinių pozicijų skirtumų.

Kalbotyros istorijoje būta ir labai skeptiškų minčių: esą reikšmės apibrėžti iš viso neįmanoma. Pavyzdžiui, amerikietis C. Morisas yra rašęs: „Reikšmės (meaning) terminas toks daugiareikšmis ir taip įvairiai vartojamas, kad geriau jo iš viso nevartoti“ [Моррис, 1983, 125]. Kitas Amerikos kalbininkas L. Blumfildas aiškino: „Kalbinių formų reikšmę moksliškai būtų galima apibrėžti tik tada, jei visos pažinimo sritys būtų tobulai ištirtos [. . .]. Mūsų mokslo terminais ji negali būti apibrėžta“ [Блумфилд, 1968, 76]. O štai kaip atsako vokiečių lingvistas V. Mjus (Mues), paklaustas, kas yra reikšmė: „Mes šito nežinome. Žinom tik, kad reikšmė egzistuoja. Ir vis dėlto kalbininkai ją tiria. Nes juk kuriam tikslui būtų reikalinga kalba, jei ne reikšmei perteikti“ [Комлев, 1969, 7]. Tačiau skeptiškas vieno kito mokslininko požiūris netrukdė sukurti tiek įvairiausių reikšmės termino interpretacijų, kad joms aprašyti ir susisteminti prireikė ne vieno mokslinio darbo [Ogden-Richards, 1923; Шафф, 1963, 218—307; Нарский, 1969; Комлев, 1969; Стернин, 1979, 25—45; Новиков, 1982, 85—90; Ольшанский, 1983; Гудавичюс, 1985, 9—15 ir kt.]. Šiai knygai pasirinktas reikšmės supratimas bus geriau argumentuotas, jei čia taip pat bus trumpai apžvelgtos pačios ryškiausios semantinės koncepcijos.

1.1. Reikšmė — tikrovės objektų atspindys

Tai vadinamoji psichologistinė (mentalistinė) reikšmės koncepcija. Jos pagrindą sudaro tradicinis kalbos paskirties supratimas: kalba išreiškia kalbančiojo mintis, jausmus, norus, t. y. objektyvizuoja vieno žmogaus sąmonės turinį ir sužadina panašius kitų žmonių sąmonės reiškinius. Tačiau psichologistinė reikšmės samprata nėra vientisa, ir visiškai įmanoma kalbėti apie atskiras, gana skirtingas jos atmainas.

1.1.1. Vieni mokslininkai, pasiremdami lingvistinio psichologizmo atstovų mintimis, kad kalba — atskiro žmogaus dvasios pasireiškimo įrankis (plg. M. Šteintalio teiginį, kad kalba — suvoktų vidinių būsenų ir santykių išraiška artikuliuotais garsais [Штейнталь, 1964, 127], teigė, kad žodžiai negali turėti aiškiai objektyviai apibrėžtos reikšmės: mat bet kuris individas, tardamas žodžius, į juos įspraudžiąs savo paties išgyvenimus, savo individualią psichiką. Tokios nuomonės laikėsi K. Foslerio (Vossler) estetinio idealizmo mokyklos atstovai, aiškinę, kad kalba — atskirų individų kūryba ir todėl žmogus į kiekvieną žodį įdedąs nepakartojamą turinį — savitą estetinę spalvą [Ivič, 1973, 49—54]. Ją iš esmės parėmė ir tokie reikšmės apibrėžimai: reikšmė — apibendrintas, suschemintas daikto vaizdinys, kuris sąmonėje susilieja su apibendrintu žodžio garsinio pavidalo vaizdiniu [Соссюр, 1977, 99, 147]; reikšmė — tai vaizdinių, kuriuos sukelia ištartas žodis, visuma [Марузо, 1960, 112]; reikšmė — tai vidinio patyrimo nustatyta kalbinio vaizdinio ir detaliai atkurto nekalbinio vaizdinio asociacija (Szober, 1924, 5—6].

Laikyti reikšmę tik individualiais tikrovės objektų vaizdiniais ar individualių vaizdinių asociacijomis reiškia nukrypti į subjektyvizmą ir labai iškreipti kalbos paskirties supratimą. Juk atskiri asmenys dažnai visiškai skirtingai įsivaizduoja tuos pačius daiktus, o ir tas pats žmogus neretai neišlaiko nekintamų vaizdinių. Jeigu reikšmė — atskirų individų vaizdiniai (o jie gali priklausyti nuo daugelio aplinkybių), tai kyla pavojus, kad žmonės apskritai gali nesusikalbėti. Todėl ši reikšmės koncepcija dabar laikoma nepagrįsta. O jeigu manoma, kad reikšmė — apibendrintas, suschemintas daikto vaizdinys, darosi nelabai aišku, kas gi yra tas apibendrintas vaizdinys. Juk psichologų įrodyta, kad „atgaminami vaizdiniai visada susidaro iš anksčiau suvoktų elementų ir, net likę fragmentiški, būna konkretūs ir individualūs“ [Žulys, 1972, 112—113]. Todėl aišku, kad negali būti nei apibendrinto daikto, nei žodžio skambėjimo vaizdinio, nes „kas apibendrina daugybę *a* tipo garsų, susidaro ne apibendrintą to *a* vaizdinį, o jo sąvoką“ [Ten pat].

1.1.2. Šeštojo ir septintojo šio amžiaus dešimtmečių kalbotyroje (ypač tarybinėje) labai išpopuliarėjo pažiūra, kad reikšmė yra žodžiu reiškiama sąvoka. Tokia mintis žinoma jau iš XIX a. Savo autoritetu ją ypač palaiko žymūs leksikografai: mat žodynuose žodis visada susiejamas su sąvoka, apibūdinant žodį, paprastai aiškinamas sąvokos turinys. Ši reikšmės koncepcija patraukli savo apibrėžtumu: kalba susijusi su mąstymu, sakinys išreiškia mąstymo vienetą — sprendinį, o žodis — sprendinio elementą, t. y. sąvoką. Būtų galima pateikti dešimtis citatų, kuriose reikšmė apibrėžiama lygiai taip pat, kaip sąvoka: reikšmė — apibendrintas daikto, reiškinio ar santykio atspindys žmogaus sąmonėje [Смирницкий, 1955, 89; 1956, 152; Востоков, 1963, 115; Кацнельсон, 1965, 107; Шмелев, 1964, 78; Арнольд, 1966; Schippan, 1972, 47; Probleme, 1977, 64; Шрамм, 1979, 50—51 ir kt.]. Čia duodamas tik vienas tipiškas šios koncepcijos atstovų teikiamas apibrėžimas: „Reikšmė yra daikto,

reiškinio ar santykio atspindys sąmonėje (arba analogiškas psichinis reiškinys, sukonstruotas iš atskirų tikrovės elementų atspindžių), įeinantis į kalbos vieneto struktūrą kaip vadinamoji jo vidinė pusė, kurios atžvilgiu garsai sudaro žodžio materialinį apvalkalą, būtiną ne tik reikšmei perteikti, bet ir jai atsirasti, formuotis, egzistuoti ir rutuliotis" [Смирницкий, 1955, 89; Ахманова, 1969, 110].

Reikia pasakyti, kad, plėtojant mintį apie glaudų sąvokos ir reikšmės ryšį, tarybinėje kalbotyroje ne kartą pabrėžta, jog visai sutapatinti sąvokos su reikšme negalima, nes tarp šių dviejų kategorijų esama ryškių skirtumų. Pavyzdžiui, vieni mokslininkai akcentuoja didesnę sąvokos apimtį, nes, esą, sąvokose fiksuojami visi bendrieji ir esminiai atspindimo daikto požymiai, o reikšmėje — tik tie, kurie leidžia pavadinamą daiktą atskirti nuo kitų; nemaža darbų, kuriuose reikšmė tapatinama ne su visomis, o tik su formaliosiomis, elementariosiomis, buitinėmis sąvokomis; dar kitų tyrinėtojų bandoma klasifikuoti ne tik sąvokas į mokslines ir formaliąsias (buitines, elementariąsias), bet ir žodžius į buitinius ir terminus; po to teigiama, kad terminų reikšmės sutampa su mokslinėmis sąvokomis, o buitinių žodžių — su elementariosiomis. Taigi vieni mokslininkai mano, kad reikšmė yra visai tas pats, kas sąvoka [Шафф, 1963, 290; Колшанский, 1967, 207], kiti — kad reikšmė — tik sąvokos dalis, supaprastinta, sutraukta sąvoka, tik tai, kas sąvokoje stabilu [Потебня, 1958, 19; Солнцев, 1970, 220; Степанов, 1975, 10—14; Гудавичюс, 1985, 13 ir kt.]; treti — kad sąvoka — reikšmės dalis, jos pagrindinis komponentas [Jakaitienė, 1980, 25; 1986, 34]. Tačiau visus šiuos samprotavimus vienija mintis, kad reikšmė, kaip ir sąvoka,— abstrakcijos, apibendrinimo rezultatas, kad reikšmė neįmanoma be sąvokos, lygiai kaip kalba neįmanoma be mąstymo. Ir tik kai pradedama ieškoti sąvokos ir reikšmės skirtumų, teigiama, kad reikšmė lyg kažkoks savotiškas, kalbinis atspindys, „pritvirtintas prie žodžio". Bet kaip tada suderinti du atspindžius — vieną daikto atspindį, vadinamą reikšme, ir kitą — vadinamą sąvoka? Ar galima teigti, kad daiktas sąmonėje atspindimas du kartus — sąvokos forma ir reikšmės pavidalu? O jei galima, tai kuo tie atspindžiai skiriasi? Į šiuos klausimus iki šiol reikiamai neatsakyta.

Reikšmės ir sąvokos tapatinimo (ištisinio ar dalinio) teoriją yra kritikavę ne tik grynai struktūrinės pakraipos mokslininkai, teigę, kad lingvistikoje neturėtų būti operuojama jokiomis mentalistinėmis sąvokomis [Блумфилд, 1968, 142; Palmer, 1982, 23—24], bet ir tie, kurie neneigia kalbos—mąstymo ryšio ir analizuoja reikšmę, susiedami su tam tikrais psichiniais aktais [Мальцев, 1969; Березин, Головин, 1979, 122; Серебренников, 1983, 23—24]. Jų manymu, jei sąvoka tapatinama su reikšme, o reikšmė traktuojama kaip lingvistinė kategorija, tai sąvoka turi būtinai įeiti į žodžio reikšmę ir būti laikoma jos pagrindu. Bet tada galima padaryti visai klaidingą išvadą, kad mąstymas yra kalbos sudedamoji dalis. O juk iš tikrųjų tai dvi skirtingos, specifinės, nors, be abejo, labai susijusios žmonių veiklos sritys, kurių negalima nei sutapatinti, nei laikyti vieną kitos dalimi.

Be abejonės galima pritarti minčiai, kad sąvoka ir reikšmė iš tiesų nėra tapatūs reiškiniai. Tačiau visai paneigti jų ryšį vargu ar įmanoma. Tik per sąvoką daugumos žodžių reikšmė, o kartu ir visas žodis siejasi su objektyvaus pasaulio daiktais ir požymiais, kuriuos jis įvardija (apie tai žr. p. 44). Kiekvienas žodis, taigi ir jo reikšmė turi psichinį koreliatą, nes be psichinės veiklos žmogus iš viso negalėtų kalbėti. Klausimas tik — koks reikšmės ryšys su tais nekalbiniais koreliatais.

1.2. Reikšmė — tam tikras santykis

Tai reliatyvistinė reikšmės koncepcija. Požiūris į reikšmę kaip į santykį atėjo iš semiotikos, kur skirtingi ženklų reikšmių tipai apibrėžiami kaip tam tikri santykiai semantikos, sintaktikos ir pragmatikos aspektais [Моррис, 1983]. Žodžio ženklinės prigimties koncepcija, objektyvi ženklinės situacijos, kurioje išryškėja įvairios žodžio-ženklo funkcijos, įvairovė sudarė sąlygas apibrėžti reikšmę kaip santykį keliais aspektais ir lingvistikoje. Kadangi įvairiuose tyrimuose tai vienas, tai kitas aspektas akcentuojamas, o dažnai net suabsoliutinamas, reliatyvistinė reikšmės koncepcija pasireiškia keliomis atmainomis. Tačiau reikia pabrėžti, kad visų jų atstovai, norėdami to ar nenorėdami, remiasi monolateraline pažiūra į kalbos ženklą, t. y. juo laiko tik materialų objektą (garsų, raidžių seką, visas galimas gramatines variacijas), turintį reikšmę, o ne to objekto ir reikšmės visumą (plg. p. 17). Todėl reikšmė, reliatyvistų teigimu, nėra vidinė kalbos elementų dalis ar pusė. Reikšmė tėra santykis su kažkuo, kas nėra ženklas: „Lingvistinės formos reikšmė šiuolaikinėje semantikoje nesutapatintina nei su daiktu, nei su kokiu kitu dalyku, o tyrinėtina kaip santykis“ [Апресян, 1963, 103].

1.2.1. Reikšmė — ženklo santykis su pavadinamu daiktu ar jo psichiniu koreliatu

Santykį tarp žodžio ir jo pavadinamo objekto kalbotyroje pirmą kartą aprašė anglų mokslininkai K. Ogdenas ir A. Ričardsas [Ogden, Richards, 1923]. Tačiau filosofijoje šio santykio problema buvo keliama dar antikos laikais. Stoikai, filosofinės krypties, gyvavusios Senovės Graikijoje nuo III a. pr. m. e. iki V. m. e. a., atstovai, tvirtino, jog egzistuoja neginčijamas ryšys tarp trijų dalykų: objekto, žodžio formos ir reikšmės. Forma — tai garsų junginys, pvz., *Dionas*; reikšmė — tai, ką žmogus suvokia savo protu kaip egzistuojantį dalyką; objektas — tai išorinis substratas, pavyzdžiui, pats Dionas [Античные, 1936, 69]. Žodžio ir juo pavadinto daikto santykį plačiai aptarė ir XVII a. pab.—XVIII a. pr. anglų filosofas materialistas D. Lokas (Locke). Jo tvirtinimu, žodis susideda iš garsų, kuriuos žmogus girdi ar mato parašytus. Žodžio funkcija — perteikti mintį. Bet minties negalima pajusti pojūčiais. Todėl, norint ją perteikti, reikia suteikti jai pavidalą tokio ženklo, kurį būtų ga-

lima pajusti. Tie ženklai ir esą žodžiai. Taigi D. Lokui žodis — pojūčiais suvokiamas minties ženklas, jos substitutas, o žodžio reikšmė — jo sugebėjimas perteikti mintį. Jo mintis plėtojo ir papildė vokiečių filosofas H. Leibnicas, žinomas XIX a. pradžios vokiečių mokslininkas V. Humboltas ir kt. [Березин, 1984, 26, 50—51]. Ši filosofinė platforma ir buvo minėtų anglų kalbininkų atramos taškas. K. Ogdenas ir A. Ričardsas reikšmę sutapatino su mintimi (thought) ir apibūdino ją kaip simbolio (žodžio) ir jo referento (objekto) santykį.

Pažiūra į reikšmę, kaip ženklo santykį su daiktu, buvo būdinga ir L. Vitgenšteinui ankstyvuoju jo veiklos periodu, ir loginės semantikos kūrėjams. Tačiau kadangi daiktus jie traktavo ne kaip realios tikrovės objektus, o kaip tam tikras konvencines ženklines konstrukcijas, atsiradusias pojūčių pagrindu, ši jų reikšmės samprata labiau priartėja prie reikšmės, kaip santykio tarp ženklų, koncepcijos [Нарский, 1969].

Reikšmę, kaip garsų komplekso santykį su daiktu, reiškiniu, ypatybe ir pan., apibūdina ir didelis būrys tarybinių kalbininkų [Чикобава, 1959, 120; Галкина-Федорук, 1962, 16; Артемов, 1966, 216; Мельничук, 1966, 44; Виноградов, 1977, 62 ir t. t.]. Tačiau jų darbuose visiškai neaiškus to santykio statusas. O juk reikiamai jo neapibūdinus, sunku suprasti, kas tą santykį nustato, koks jo pobūdis ir pagaliau koks gi yra skirtumas tarp žodžio ir daikto, su kuriuo jis santykiauja. Gal abu jie tėra tarpusavy susiję fiziniai reiškiniai? Bet juk tarp žodžio garsinio pavidalo (vieno fizinio reiškinio) ir, pvz., daikto, pavadinamo žodžiu (kito fizinio reiškinio), nėra ir negali būti jokio savarankiško ryšio. Šis ryšys nustatomas pačių žmonių per jų psichinę veiklą (mąstymą) ir socialinę praktiką. O gal tą santykį galima suprasti tik kaip psichinės veiklos rezultatą? Kai kurių tarybinių kalbininkų manymu, tą santykį reikėtų laikyti psichofiziologiniu reiškiniu. Žodžių garsinis pavidalas (ištartas ar parašytas) veikia žmonių sąmonę kaip bet koks kitas fizinis dirgiklis (paukščių giesmė, piešinukas lentoje ir t. t.). Smegenys formuoja jo vaizdą, kuris atskiro žmogaus ir kolektyvo sąmonėje sudaro nedalomą visumą su tuo žodžiu pavadinto daikto ar reiškinio atvaizdu. Kiekvienu atveju, kai sąmonę veikia daiktas, susiformuoja jo atvaizdas, o drauge su juo iškyla ir atitinkamo žodžio vaizdas. Ir priešingai, pamačius ar išgirdus žodį, sąmonėje formuojasi tam tikras jo atvaizdas, o šis sukelia atitinkamo daikto vaizdą. Šitaip vyksta visą laiką, nes kiekvienas aktyvų gyvenimą pradėjęs žmogus yra veikiamas ir daiktų, ir žodžių. Dėl to nusistovi tvirtas sąlyginis refleksinis ryšys tarp pavadinamo daikto atspindžio ir atitinkamo garsinio žodžio pavidalo. Ir štai šitą psichofiziologinį ryšį tarp dviejų atspindžių (žodžio ir daikto) ir reikėtų vadinti reikšme [Березин, Головин, 1979, 128—129]. Jeigu reikšmė suprantama taip, iškyla klausimas — o ką tada laikyti abstrakčiųjų žodžių reikšme? Juk gerai žinoma, kad šio tipo žodžiai neturi juos atitinkančių atskirų konkrečių daiktų ar reiškinių. F. Berezino ir B. Golovino teigimu, abstrakčiųjų žodžių (*hipotezė, santykis, priklausomybė, prie-*

žastis ir t. t.) reikšmės formuojasi kitų žodžių pagrindu ir todėl turėtų būti laikomos ne pirmosios, o aukštesnės pakopos sąlyginiu refleksiniu ryšiu. Kitaip sakant, abstraktaus žodžio reikšmė — tai jo garsinio pavidalo (skambesio) atspindžio santykis su atspindžiu viso kito žodžio (jo skambesio ir jo reikšmės). Vadinasi, apibendrinant reikėtų manyti, kad žodžio reikšmė — tai sąmonėje atsirandantis ir veikiantis dviejų atspindžių — žodžio garsinės raiškos ir daikto (arba jį pakeičiančio žodžio) — santykis. Toks apibrėžimas, nors ir apibūdina reikšmę kaip santykį, labai artimas mentalistinei koncepcijai, aiškinančiai, kad reikšmė — daikto vaizdinys, kuris psichikoje susisieja su žodžio skambesio vaizdiniu (plg. p. 31).

Aptartoje dviejų atspindžių santykio koncepcijoje labai neaiškiai vartojamas pats atspindžio terminas (beje, jis reikiamai nėra apibrėžtas nė mentalistinėje sampratoje). Kas tas atspindys — žodžio skambesio ir daikto vaizdiniai ar jų sąvokos? Jei vaizdiniai, kurie, kaip jau buvo minėta, paprastai esti individualūs, kyla pavojus, kad reikšmė, traktuojama kaip tų vaizdinių santykis, gali būti nevienodai suvokiama visų viena kalba kalbančių žmonių. Jei daikto atspindys — apibendrinti daiktų klasės požymiai, fiksuojami daugelio sąmonėje (t. y. sąvoka), kas tada yra žodžio garsinio pavidalo atspindys? Juk sąvoka jis negalėtų būti laikomas. Greičiausiai tai tik pojūčiais suvokiamo garsų ar raidžių junginio vaizdinys. Tada gal tikslingiau reikšmę apibrėžti tiesiog kaip žodžio garsinio pavidalo santykį su sąvoka? Šitokį reikšmės apibrėžimą duoda žinomi kalbos mokslo specialistai [Ullmann, 1957, 70; Мальцев, 1963, 6; Абрамян, 1965; Серебренников, 1983, 71 ir kt.]. Tarybinių kalbininkų darbuose dar pabrėžiama, kad tas santykis yra nustatomas ir įsitvirtina ne priklausomai nuo pavienių žmonių noro bei valios, o yra visuomeninės žmonių praktinės veiklos ir objektyvių kalbos raidos, jos funkcionavimo dėsnių rezultatas. Štai, pavyzdžiui, lietuviškai kalbančių žmonių gyvenimo praktikoje atsirado poreikis pavadinti naują profesiją žmonių, įrišančių knygas, naują įstaigą, kurioje išblaivinami piliečiai. Kalba visuomenei pasiūlė kūrybinę medžiagą, naujų žodžių darymo taisykles, pagal jas buvo sudaryti žodžiai *knygrišys, blaivykla* ir susieti su norima sąvoka. Taigi santykis tarp sąvokos ir žodžio skambesio laikomas psichinės ir praktinės žmonių veiklos reiškiniu.

Tačiau ir ši reikšmės koncepcija nėra be priekaištų. Vieni oponentai prikiša jos mentalistinį pobūdį (mat čia pripažįstama, kad dar prieš atsirandant žodžiui, žmonių smegenyse vyksta tam tikri nefiziniai procesai — susiformuoja vaizdas, vaizdinys, sąvoka; žodį išgirdusių sąmonėj vyksta ekvivalentiškas atgalinis procesas), o tai, esą, kalbinį reikšmių tyrimą daro priklausomą nuo psichologijos. Kitiems šios koncepcijos kritikams užkliūva tas faktas, kad joje išleidžiami iš akių tokie žodžiai, kuriuose, be „sąvokinio turinio“, glūdi emocinis (vertinamasis) komponentas. Treti, turėdami prieš akis žodžius, kurie konkrečiame tekste nesusiję su sąvoka, o įvardija konkrečius tikrovės objektus, siūlo šį reikšmės supratimą praplėsti ir sakyti, kad reikšmė — tai žodžio garsinio pavidalo santykis su

įvairiomis psichinėmis formomis, atspindinčiomis tikrovės faktus. Šie ir dar kiti priekaištai visai pagrįsti. O tai dar kartą įrodo, kaip sunku duoti išsamų tokio sudėtingo reiškinio, kaip reikšmė, apibrėžimą.

Įdomiai reikšmės, kaip ženklo ir daikto santykio, koncepciją išdėsto lenkų kalbininkas L. Zavadovskis [Zawadowski, 1966, 123—124]. Savo teorijoje jis griežtai pasisako prieš mentalistinį šio santykio traktavimą ir teigia, kad visų teksto elementų (žodinių ženklų) ryšys su tikrovės daiktais (kaip ir viso konkretaus teksto ryšys su tam tikra situacija, tikrovės fragmentu) esąs kategoriškas ir konvencionalus, t. y. toks, kurį turi visi tos klasės elementai ir kuris priklauso ne nuo visuotinių veiksnių kaip gamtoje, o tik nuo žmonių kolektyvo įpročių. Teksto elementų klasę pažymėjęs raide *T* (jos klasės elementą — *t*), tikrovės reiškinių klasę raide *R* (jos elementą — *r*), L. Zavadovskis aiškina, jog *t* niekada nebūna be *r*, t. y. kad esant *t*, yra ir *r*, bet *r* gali būti ir be *t*. Santykio $T:R$ objektyvumą ir konvencionalumą, jo manymu, rodą trys faktai: tai, kad pasaulyje vartojama daug kalbų, kad visos kalbos ilgainiui kinta ir kad toje pat kalboje egzistuoja polisemija ir sinonimija.

Konvencionalų žodžio ir daikto atitikimą L. Zavadovskis vadina r e p r e z e n t a c i j a. Teksto elementai (žodžiai) reprezentuoją (konvencionaliai atvaizduoją) bendruosius tikrovės daiktų požymius (tai, kas bendra visai daiktų klasei). Šie reprezentuojami daiktų požymiai ir esanti žodžio reikšmė. Bendraudami šią reikšmę vieni žmonės perteikią kitiems, vadinasi, jie komunikuoją tai, ką žodis-ženklas reprezentuoja (dar kartą reikia priminti, kad šios koncepcijos kūrėjas nuosekliai laikosi monolateralinės pažiūros į ženklą, nes, jei ženklas būtų dvipusė esybė — žyminio ir žymiklio vienovė,— nebūtų galima sakyti, kad ženklai ką nors komunikuoja, mat tada reikėtų teigti, kad viena ženklo pusė komunikuoja kitą). Kadangi atsitiktiniai daiktų požymiai į žodžių reikšmes neįtraukiami, adresatas sužinąs tik apie bendruosius požymius. Dėl to į žodžių reikšmę neįeiną ir tai, ką įsivaizduoja ar mąsto išgirdęs žodį (ar ištisą tekstą) adresatas: jam perteikiama vien tai, kas reprezentuojama nepriklausomai nuo jo psichikos. Taigi reikšmė esanti ne kalbos elementų savybė, ne jų vidinis požymis, o kitų objektų požymiai, kurie komunikuojami kaip reprezentacijos (konvencionalaus atvaizdo) rezultatas.

L. Zavadovskio teorijoje yra daug racionalių minčių [1]. Jo reikšmės samprata nuosekliai išplaukia iš kalbos funkcinės koncepcijos, iš kalbos, kaip objektyviai egzistuojančio ir visuomenėje funkcionuojančio fakto, supratimo. Kadangi kalbos mokslo objektas yra tekstai, jų elementai ir tas jų ryšys su tikrove, kuris prieinamas tiesioginiam stebėjimui, tai reikšmės visiškai nėra reikalo sieti su psichiniais reiškiniais, kurių neįmanoma gerai patikrinti. Jo koncepcijoje neišleidžiamas iš akių ir žmogus bei jo įtaka reikšmės susiformavimui ir funkcionavimui. Nors ir kritikuodamas psichologistines koncepcijas, šis įžvalgus mokslininkas neneigia, kad teksto ele-

[1] Plačiau apie jo pažiūras žr. Z u l y s, 1972.

mentai (visas tekstas — taip pat) turi tam tikrus dėsningus atitikmenis žmonių psichikoje, nes juk jei teksto elementai ką nors komunikuoja, jie, be abejo, sukelia tam tikrus psichinius reiškinius. Be psichinės veiklos žmogus iš tiesų negalėtų nei kalbėti, nei suprasti. Tačiau psichiniai reiškiniai neprieinami tiesioginiam stebėjimui ir todėl kalbos mokslo jie neturėtų būti tiriami. Taigi ir reikšmę apibrėžti kaip kokį psichinį tikrovės objekto ar situacijos koreliatą ar santykį su tuo koreliatu, L. Zavadovskio manymu, visai nederėtų.

Tiriant konkrečiųjų daiktavardžių reikšmes, šitokia koncepcija iš tiesų būtų galima vadovautis (plg. p. 45). Abejonių kelia tik joje suabsoliutinta idėja, kad reikšmė tėra konvencionalus ryšys tarp kalbos elemento ir tikrovės fakto (*T* : *R* ryšys: kad jei nėra *r*, negali būti ir *t*). Bet kaip tada būtų galima paaiškinti reikšmes tokių žodžių, kurie neturi tiesioginio ryšio su tikrovės daiktais ir pavadina įvairius žmogaus vaizduotės kūrinius (pvz., *ragana, undinė, kentauras* ir kt.)? Gerokai supaprastintas šioje koncepcijoje ir reprezentacijos supratimas. Labai sunku įsivaizduoti reprezentacinę žodžio funkciją, atskirtą nuo pažintinės žmonių visuomeninės veiklos, taigi ir nuo psichinių procesų, kaip jos sudedamosios dalies (plg. p. 22).

1.2.2. Reikšmė — ženklo santykis su kitais ženklais

Šios koncepcijos užuomazga glūdi loginės semantikos teorijoje. Žymiausias jos atstovas R. Karnapas reikšmę apibūdino kaip vienų ženklinių struktūrų pakeitimo kitomis santykį: reikšmė — galėjimas vieną kalbos raišką pakeisti kita ekvivalentiška raiška [Carnap, 1968, 22]. Tas pakeitimas remiasi iš anksto konvencionaliai nustatytomis taisyklėmis, visiškai ignoruojant vidinį tų raiškų turinį.

Plėtodamas loginės sintaksės idėjas, L. Vitgenšteinas suformulavo plačiai pagarsėjusį teiginį, kad žodžio reikšmė yra jo vartojimas kalboje [Витгенштейн, 1958, 20—25]. Lingvistikoje panašias idėjas ėmė skelbti tokių skirtingų mokyklų, kaip glosematika (L. Hjelmslev), neohumboltizmas (L. Weisgerber) ir net Amerikos deskriptyvizmas (E. Nida, F. Voegelin), atstovai. Pagrindinis visų jų teiginys — reikšmę ženklas gauna tik greta kitų ženklų. Pavyzdžiui, L. Hjelmslevas žodį-ženklą traktuodamas kaip tam tikrą raiškos plano (žymiklio) ir turinio plano (žyminio) vienybę, teigia, kad vienas žyminys galįs egzistuoti tik greta kito žyminio, kad joks ženklas, izoliuotas nuo kitų, neturi reikšmės [Ельмслев, 1960, 303]. Ši mintis susisieja su J. Tryro [Trier, 1931, 5—8], V. Porcigo [Porzig, 1934, 70] teorijomis, ją plėtoja ir daugelis dabarties mokslininkų [Степанова, 1968, 50—60].

Reikšmės, kaip santykio tarp tos pačios sistemos ženklų, supratimas daugelio kalbos mokslo specialistų laikomas grynai lingvistiniu, nes esą turinio plano elementai šiuo atveju aiškinami remiantis ne ekstralingvistiniais reiškiniais, o tikra lingvistine medžiaga, tekstu [Leech, 1977, 71].

Tarybinėje kalbotyroje vienas pirmųjų tokį požiūrį į žodžio reikšmę išdėstė V. Zvegincevas, apibrėžęs ją, remdamasis potencialiais žodžio junginiais su kitais žodžiais: „Žodžio reikšmė — tai jo leksinių-semantinių variantų visuma“ [Звегинцев, 1957, 126]. O „leksiniu-semantiniu variantu“ (vėliau jį pavadinęs monosema) jis laiko konkretų žodį plius konkrečią to žodžio jungimosi su kitais žodžiais taisyklę [Звегинцев, 1976, 191]. Šiuo metu jau ne vieno tarybinio kalbininko teigiama, kad lingvistiniu požiūriu iš tiesų reikšmę parankiausia traktuoti kaip vartojimą, kaip operavimo tuo žodžiu taisykles [Апресян, 1963, 105—107; Правдин, 1983, 42; Плотников, 1984, 7].

Požiūryje, kad žodžio reikšmę lemia jo vieta leksinėje semantinėje kalbos sistemoje ar jo vieta žodžių sintagminėje grandinėje, yra daug pozityvaus. Reikšmės tapatinimas su santykiu, egzistuojančiu tarp tos pačios sistemos elementų, išplaukia iš to akivaizdaus fakto, kad reikšmė iš tiesų yra sistemiška, t. y. kad bet kurios sistemos elemento reikšmė priklauso nuo visos tos sistemos struktūros. Tiesa ir tai, kad bet kokia žodžio reikšmė atsiskleidžia ir išryškėja tik tada, kai žodis vartojamas (juk jei ženklas nevartojamas, jis apskritai nėra ženklas); tik pagal žodžio vartojimą galima atskirti vieną reikšmę nuo kitos. Ir visiškai nekelia abejonių, kad aprašyti žodžio reikšmę, paaiškinti ją galima ištyrus to žodžio santykius su kitais leksinės sistemos nariais ir atskleidus jo vartojimo taisykles. Todėl ir kategoriškos šio požiūrio kritikos [Гак, 1976, 74; Стернин, 1979, 97] negalima laikyti visiškai teisinga [2]. Tačiau jei reikšmė tapatinama su mokėjimu pavartoti žodį ir jį vienareikšmiškai perfrazuoti (t. y. juo operuoti), tai pirmiausia reikia atsakyti į klausimą, kas gi lemia tą faktą, kad visi ta pačia kalba kalbantys žmonės sugeba gana vienodai pavartoti žodį ir įvertinti tą vartoseną kaip taisyklingą ar netaisyklingą, jo perifrazes laikyti vienareikšmėmis ar nevienareikšmėmis. Argi dėl to, kad visa šita būtų galima padaryti, nereikia iš anksto turėti tam tikro reikšmės supratimo? Argi vartojimo būdai reikšmės požiūriu nėra antriniai? [Нарский, 1969, 27—29].

Mintį, kad žodžio reikšmė — tai operavimo tuo žodžiu taisyklės, galima būtų paremti, bet visų pirma reikia atsiriboti nuo idealistinio operacionalistinės sampratos varianto. Operacionalistai Č. Fryzas (Fries), P. Bridžmenas (Bridgman), P. Zifas (Ziff) teigia, kad operavimas žodžiu yra sąlygojamas vien kalbinės sistemos dėsnių. Bet juk ir žmonėms, ir kalbai operavimo žodžiu taisyklės yra padiktuotos tikrovės, kuri atspindima sąmonėje ir išreiškiama kalbos

[2] Plg. kad ir tokį pernelyg kategorišką aiškinimą: jei reikšmė vadinama žodžio vartojimu, reikšmės sąvoka apskritai pasidaro nereikalinga, o pati kalba paprasčiausiai sulyginama su instrumentų dėže. Toks požiūris visai panaikina gnoseologinį reikšmės aspektą, mat tada, kai kalbama apie instrumentus ir jų struktūrą, niekada nekyla klausimas apie plaktuko, kirvio, pjūklo ar kt. atspindį. Be abejo, tam tikra analogija tarp materialių instrumentų ir žmonių kalbos elementų iš tiesų egzistuoja ir struktūriniu, ir funkciniu požiūriu. Bet negalima nematyti ir jų principinių skirtumų. Kalba — ne paprastas įrankis, tai — tiesioginė minties veikla, reikalinga tam, kad būtų įmanomas pažinimas [Гак, 1976, 74].

priemonėmis. Taigi visos galimos žodžio vartojimo taisyklės genetiškai priklausomos pirmiausia nuo tikrovės, paskui — nuo sąmonės veiklos. Žodis, funkcionuodamas kalboje, ne tik pavadina tikrovės dalykus (o juk nominacija, kaip buvo minėta,— sudėtingas psichofiziologinis ir sociologinis procesas), bet ir per praktinę žmonių veiklą tiesiog įsilieja į tikrovėje ir mąstyme vykstančių operacijų kontekstą. Štai kodėl žmogus, intuityviai žinodamas operavimo žodžiu taisykles, jas visiškai natūraliai traktuoja ir kaip psichines, ir kaip daiktines operacijas: jis tiesiog nepastebi skirtumo tarp žodžių operacijų ir tų, kurios vyksta tarp tikrovės daiktų (jam atrodo, kad žodis paprasčiausiai kopijuoja pačius tikrovės objektus, o žodžių tarpusavio santykiai atitinka tikrovės daiktų tarpusavio ryšius). Neabejotina, kad eilinis žmogus neskiria grynai kalbinio reiškinio nuo jo ekstralingvistinio atitikmens. Kalbėdamas jis neturi prieš akis nei visų galimų žodžio vartojimo atvejų, nei išsamios žodžių semantinės klasifikacijos (intuityviai jo sąmonėje iškylančios klasifikacijos yra fragmentiškos ir nestabilios). Bet tai netrukdo jam praktiškai neklystant operuoti žodžiu. Štai kodėl manyti, kad intuityviai suvokiamos ar specialiai suformuluotos operavimo žodžiu taisyklės ir yra žodžio reikšmė, galima tik tada, jei jos traktuojamos kaip priklausomos nuo tikrovės ir mąstymo. Taip suprantama žodžio reikšmė tose žodinėse operacijose ir išreiškiama, ir eksplikuojama. Aišku, kad, teisingai operuodamas žodžiu, žmogus gali ir visai nežinoti tos taisyklės, kuri sudaro operavimo žodžiu pagrindą, juo labiau kad ji akivaizdžiai nepasireiškia kaip operavimo produktas, t. y. pati savaime ji neatsiskleidžia nei realiose sintagmose, nei perifrazėse: kad ir kiek daug žodžio vartojimo pavyzdžių būtų pateikta, jo reikšmė pati savaime neišaiškės, jei nebus aiškiai suformuluoti tiriamojo žodžio sintagmų ir perifrazių sudarymo principai [Правдин, 1983, 42]. Šitai ir paaiškina tą faktą, kad žmogus, ir negalintis apibrėžti žodžio reikšmės, ją vis dėlto supranta. O tas faktas paremia teiginį, kad negalima suplakti gebėjimo suprasti reikšmę ir mokėjimo ją aprašyti.

Be aptartųjų reikšmės koncepcijų, būtų galima paminėti ir daugelį kitų, pvz.: reikšmė—daiktas, pavadintas žodžiu; reikšmė—stimulų (arba situacijų, kurioje žodis vartojamas) ir reakcijų į tuos stimulus grandinė; reikšmė—specifinis santykis tarp bendraujančių žmonių; reikšmė—santykių (mentalistinių, daiktinių, lingvistinių, praktinių, intersubjektinių) kompleksas ir t. t. Susikryžiavus lingvistikos ir matematikos, lingvistikos ir informatikos, lingvistikos ir filosofijos interesams, buvo sukurta ir daugybė kitokių reikšmės aiškinimų. Visus juos net ir išvardyti sunku [apie visa tai žr. Нарский, 1969, 16—18; Березин, Головин, 1979, 122—130; Новиков, 1982, 65—90]. Čia paminėtos tik tos koncepcijos, kuriomis pasiremiama išdėstant vadinamąją semiologinę reikšmės sampratą.

Aptariant šias koncepcijas, norėta parodyti, jog praktiškai nė vienos iš jų neįmanoma visiškai atmesti: tegalima pasiginčyti ar paabejoti dėl vieno kito teiginio, prikišti argumentacijos stoką, pasiūlyti kiek kitokį, bet toli gražu irgi ne galutinį sprendimą. Todėl

ir dėstant šioje knygoje pasirinktą požiūrį į reikšmę, teko remtis tai vienos, tai kitos koncepcijos teiginiais. Atidesnis žvilgsnis į jas leido padaryti išvadą, jog nuomonių skirtumus dažniausiai yra lėmę ne kokie esminiai nesutarimai, o tiesiog pasirinktas ir gal kiek per daug suabsoliutintas tai vienas, tai kitas tokio sudėtingo reiškinio, kaip reikšmė, aspektas. Pavyzdžiui, tie mokslininkai, kurie, apibrėždami reikšmę, akcentuoja jos prigimtį, paprastai gina substancines teorijas („reikšmė — tikrovės dalykų atspindys"), tie, kurie nori iškelti jos funkciją, remia požiūrį į reikšmę kaip į santykį su tikrovės dalyku ar jo atspindžiu. Tačiau ir vienos, ir kitos pažiūros gynėjai žiūri į reikšmę kaip į žmogaus pažintinės veiklos sąlygojamą reiškinį. Dėl tos priežasties šiuolaikinėje tarybinėje kalbotyroje stengiamasi įrodyti, jog ginčas, ar reikšmė yra „ideali esybė", „apibendrintas atspindys", ar tik santykis su pažinimo objektais, jų atspindžiais, neturi tvirtesnio pamato, į reikšmę galima žiūrėti ir kaip į substanciją, ir kaip į santykį, nes pačios sąvokos *(atspindys, apibendrinimas)* gali būti dialektiškai aiškinamos ir kaip pasaulį suvokiančio subjekto santykis su žodžiu įvardijamo pažinimo objektu, ir kaip paties pažinimo produktas (tam tikra „ideali esybė", apibendrinta sąvoka apie objektą) [Уфимцева, 1986, 76]. Trečia mokslininkų grupė į reikšmę žiūri tik kaip į grynai lingvistinio tyrimo objektą ir apibrėžia ją kaip tokį lingvistinį vienetą, kurį lemia jo santykis su kitais to paties lygmens vienetais (kitomis reikšmėmis). Kaip buvo minėta, ir šioje pažiūroje yra didelė dalis tiesos. Štai kodėl aiškinant semiologinį požiūrį į reikšmę, stengiamasi iš karto neteikti pirmenybės nė vienai iš aptartų reikšmės koncepcijų, o bandyta paanalizuoti visus žodžio reikšmės aspektus, atskleisti jų tarpusavio santykį ir tik tada nustatyti, kuriuo keliu tikslingiausia eiti šių dienų leksinės semantikos tyrėjui.

2. SEMIOLOGINĖ REIKŠMĖS SAMPRATA

Semiologinės reikšmės koncepcijos pagrindą sudaro teiginys, kad žodis — specifinis kalbos ženklas (plg. p. 22). Visų pirma žodis — dvipusis ženklas, tarp kurio raiškos ir turinio nusistovėjęs pastovus, viena kalba kalbančių visuomenės narių suvokiamas ryšys. Antra, pagrindinė žodžio ženklinė funkcija — reprezentuoti (pavadinti ir identifikuoti) įvairius pažinimo objektus. Trečia, žodį kaip ženklą charakterizuoja ne tik jo paties ar jo vartotojų santykiai su reprezentuojamais dalykais, bet ir įvairių tipų santykiai su tos pačios ženklų sistemos nariais, t. y. kitais žodžiais. Juk žodis — ne bet kokios, o leksinės kalbos sistemos narys ir pasižymi semiologinėmis ypatybėmis, būdingomis būtent šiai sistemai.

Požiūris į žodį kaip tikrovės reprezentuotoją leidžia suvokti reikšmės prigimtį ir kartu apibrėžti reikšmę kaip ontologiškai (gr. *ón*, kilm. *óntos* „esantis") determinuotą kategoriją. Traktuoti reikšmę kaip ontinį (būties) reiškinį galima tik tada, kai būtis suprantama kaip pati bendriausia, abstrakčiausia sąvoka, žyminti ko nors buvimą, egzistavimą. Visa, kas yra, turi savo būtį, taigi būtį turi ir

reikšmė. Ar šis teiginys jau reiškia, kad reikšmė egzistuoja objektyviai, kaip visi realiosios būties objektai? Ne. Reikšmės negalima laikyti objektyviai egzistuojančiu dalyku. Ji nėra savaime duota, nes negali būti nepriklausoma nuo žmonių sąmonės, valios, veiklos. Ji pasireiškia tik per sąmonę, mąstymą ir nieko nereiškia už pažinimo ribos. Taigi reikšmė yra ne realiosios, o mąstomosios būties apraiška. Tačiau mąstymas, jo turinys, kaip ir visa ideali sritis, neturi oñtinio prioriteto prieš realiąją būtį, prieš tikrovę. Visa žmogaus proto sukuriama būtis nėra koks savarankiškas pasaulis, o pačios tikrovės momentas, jos bendroji struktūra, kurią mąstymas analizės būdu paverčia tik sąlygiškai savarankišku dalyku. Žmogaus, nuo kurio sąmonės veiklos priklauso visa idealioji sritis, negalima izoliuoti nuo realaus pasaulio, nuo aplinkos, kurioje jis veikia. Juk „žmogus visas, su visomis savo ypatybėmis priklauso gamtai, todėl jame nėra nieko, kas būtų nesąlygota ir negalėtų būti pažinta“ [Lozuraitis, 1986, 19]. Tiesa, žmogus yra ypatinga gamtos dalis, nes jis — tikslingai veikianti būtybė, aktyvus gamtos pradas, galintis numatyti, rinktis, kurti savo elgesio taisykles ir jomis vadovautis. Tačiau protinė žmonių veikla, jos turinys negali būti atplėšiami nuo realaus pagrindo. Vadinasi, ir reikšmė, kaip mąstomosios būties apraiška, pirmiausia turėtų būti apibrėžiama neatitraukiant jos nuo tikrovės ir žmonių santykio su ja. Koks priimtiniausias galėtų būti reikšmės apibrėžimas, turint galvoje šį reikalavimą?

Teorinė nuostata apie kalbos, mąstymo ir žmonių praktinės veiklos sąveiką pažinimo procese leidžia tvirtinti, kad žodis, kaip ženklinis reprezentuotojas, yra susijęs su pavadinamu objektu ir to objekto psichiniu koreliatu (konceptu). Konceptu vadinamas bet koks diskretus sąmonės vienetas — tai gali būti konkretus ir apibendrintas tikrovės dalykų atvaizdas, o gali būti ir pačios sąmonės konstruktas. Žodyje konceptas užkoduotas, ir tai yra tam tikra žinių apie tikrovės faktus visuma. Bilateralinė pažiūra į žodį-ženklą suponuoja mintį, kad reikšmė, kaip to ženklo vidinė pusė, yra reprezentacijos elementas. Kadangi žodyje užkoduotas konceptas, t. y. tam tikras žinių kiekis apie tikrovės faktus, kalbant išreiškiamas, o klausant atgaminamas, galima teigti, kad reikšmė, būdama tos reprezentacijos elementas, ir yra informacija apie tai, kas slypi už žodžio.

Mokslininkai, su nepasitikėjimu žiūrintys į reikšmės kaip informacijos aiškinimą, paprastai nurodo, kad ne bet kokia informacija gali būti laikoma reikšme: esą žmogus informaciją gauna nuolat, visais pojūčių kanalais; be to, egzistuoja daugybė aplinkybių, sukeliančių įvairias asmenines asociacijas, dėl kurių žmogus, išgirdęs žodį, gali atgaminti daugiau ar mažiau žinių apie reprezentuojamą dalyką, negu norėjo kalbėtojas. Taigi informacijos sąvoka esanti daug platesnė už reikšmės sąvoką [Стернин, 1979, 28]. Šie mokslininkai teisūs, jei informacija suprantama kiekybine matematine prasme. Jei informacija — visos žinios, gaunamos bet kokiu informavimo būdu, tai reikšmė, be abejo, tėra tam tikras informacijos tipas [Васильев, 1981, 18]. Bet galimas ir kitoks, siauresnis, informaci-

jos supratimas: tai tam tikras žinių apie kažką invariantas, pastoviausia, visuomenės visuotinai aprobuota jų dalis, kurią situacija, kontekstas gali modifikuoti tik iki tam tikros ribos. Žodis ne „neša", ir ne „perteikia" informaciją, juo ji „išreiškiama" ir „atgaminama" (išreiškia ją kalbėtojas, o atgamina klausytojas, interpretuotojas). Paprastumo sumetimais, kad nereikėtų nuolat kartoti „išreiškia"— „atgamina", galima pasinaudoti L. Zavadovskio terminu komunikuoja, vartojamu, tiesa, kiek kitokia prasme (plg. p. 36). Taigi žodžio reikšmė ir yra žodžiu komunikuojama visuomenės visuotinai aprobuota informacija apie tikrovės dalykus. Taip suprantamą reikšmę galima vadinti kognityvine (lo. *cognitio* „pažinimas, žinojimas").

Reikšmės, kaip komunikuojamos informacijos apibrėžimas, iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti artimesnė funkcinėms, ne substancinėms teorijoms: mat reikšmėje akcentuojama jos funkcija informuoti. Tačiau kartu čia pabrėžiama, kad tos informacijos šaltinis — pažinimo objektai ir jo rezultatai. O šitai suartina teikiamąją reikšmės sampratą su substancinėmis teorijomis. Žodžiu komunikuojama informacija, arba kognityvinė reikšmė, nėra tiesioginis pažinimo objektų atspindys, ji tik formuojasi jo pagrindu, bet, kartą susiformavusi, ji pati padeda susidaryti pažintinį tų objektų vaizdą, atskirti juos vienus nuo kitų. Štai kodėl teisus lenkų mokslininkas A. Šafas, teigdamas, kad reikšmė vienu požiūriu yra pažinimo, pagrįsto atspindėjimu sąmonėje, rezultatas, produktas, o kitu — to proceso instrumentas [Шафф, 1963, 271].

Apibrėžiant reikšmę jos santykio su tikrove ir žmogaus veikla aspektu, buvo remtasi žodžio-ženklo reprezentacine funkcija. Betgi žodžio semiologines ypatybes lemia ir kalbos, o tiksliau leksinės semantinės sistemos, kurios elementu jis laikomas, vidinė struktūra. Ši vidinė leksinės semantinės sistemos struktūra gali būti nusakyta kaip įvairūs žodžių tarpusavio santykiai kalbos sistemoje ir šnekoje (tekste). Tai akivaizdūs kalbos faktai, kuriais galima patikimai operuoti. Jie ir leidžia pažiūrėti į reikšmę kaip į sąlygiškai savarankišką objektą, kurį galima tirti ir aprašyti lingvistinio, t. y. specializuoto mokslinio, pažinimo metodais. Svarbu tik gerai suvokti jų glaudų ryšį su bendraisiais pažinimo pagrindais. Žodžio reikšmė, jei ji aiškinama vidinės kalbos struktūros fone, gali būti apibrėžiama kaip organizuota semantinių požymių, išryškėjančių iš žodžių tarpusavio santykių, visuma. Taip apibrėžiamą reikšmę galima vadinti struktūrine.

Taigi čia teikiamoje semiologinėje koncepcijoje reikšmė tarsi sudvejinama. Tokio sudvejinimo prasmė paaiškėja tik detaliai aptarus kognityvinės ir struktūrinės reikšmės santykį. Tuo tarpu tik galima pasakyti, kad jos nėra nei kokios nors vienos reikšmės sudėtinės dalys, nei egzistuoja viena šalia kitos kaipo tokios. Tai tik dvejopo požiūrio į reikšmę (kaip į ontologiškai determinuotą kategoriją ir kaip į lingvistikos vienetą, tam tikrą konstruktą) lemiamos reikšmės interpretacijos, kurios viena kitą papildo.

2.1. Kognityvinė reikšmė

Kaip jau buvo minėta, kognityvinė reikšmė yra visa konceptuali informacija, komunikuojama žodžiu. Dabar reikia išsiaiškinti, kas tas „kažkas", apie kurį susiformuoja, o vėliau yra komunikuojama vienokia ar kitokia informacija, kitaip sakant — kas yra tos konceptualios informacijos šaltinis. Teorinė marksistinės filosofijos nuostata, kad kalboje koduojami konceptai žmogaus sąmonėje formuojasi įvairiais keliais ir įvairiu pagrindu [Pavilionis, 1981, 68], leidžia teigti, kad tas „kažkas"— ne tik išorinis tikrovės pasaulis, jo daiktai, reiškiniai ar jų klasės, bet ir įvairūs jau anksčiau sąmonėje susiformavę konceptai, ir jausminiu pagrindu susiklostę žmonių santykiai su tais daiktais, kitais žmonėmis, konceptais. Konceptualios informacijos šaltinių įvairovė leidžia kalbėti apie keleriopą kognityvinės reikšmės pobūdį. Todėl galima manyti, kad kognityvinė reikšmė, kaip žodinio ženklo vidinė pusė, yra daugialypis reiškinys, kurį lemia visi semiologinio akto dalyviai. Ji išryškėja ir gali būti paaiškinta aptarus žodžio santykį su visais ekstralingvistiniais dalykais: su objektyvia tikrove, su žmonių mąstymu, jų jausminiu santykiu su tikrove, su bendraujančių žmonių tarpusavio santykiais ir t. t. Jei informacijos šaltinis — įvairūs tikrovės dalykai ar jų klasės (čia turimi galvoje ne tik grynai medžiaginiai objektai, bet ir sąmonės konstruktai), tai žodžiu komunikuojama informacija gali būti vadinama d a l y k i n e, arba d e s i g n a t i n e reikšme, o tiksliau — d e s i g n a t i n i u r e i k š m ė s k o m p o n e n t u. Jei koncepto susidarymo pagrindas — emocinis tikrovės fakto vertinimas, tai reikšmė šalia designatinio turės ir k o n o t a c i n į komponentą. Taigi kognityvinė reikšmė kartais gali sutapti su designatine reikšme, o kartais gali būti dvinaris reiškinys, susidedantis iš designatinio ir konotatinio komponentų.

2.1.1. Designatinė reikšmė

Designatinės reikšmės (arba designatinio reikšmės komponento) esmę sudaro kokio nors kalbinio kolektyvo nusistatymas tam tikrą garsinį žodžio pavidalą (fonetinį žodį) sieti su tam tikru d e s i g n a t u (lo. *designāre* „pažymėti"). Paaiškinti, kas yra designatas, galima tik aptarus fonetinio žodžio santykį ir su objektyvia tikrove, ir su žmonių sąmone (ypač svarbiausia jos forma — mąstymu).

Žodis pirmiausia susijęs su dviem semiologinio akto elementais: 1) pavadinamu tikrovės dalyku — d e n o t a t u (lo. *denotāre* „reikšti") ir 2) apibendrintu to dalyko atspindžiu žmonių sąmonėje — s i g n i f i k a t u (lo. *significāre* „parodyti, pažymėti"). Kalbant apie žodžio santykį su tikrovės dalyku, reikia turėti galvoje du denotatų tipus: materialų ir idealų. Materialusis denotatas — realiai egzistuojantis ar galintis egzistuoti vienas koks nors tikrovės dalykas. Tai atskira vienetinė realija (*mėnulis, saulė, Venera*), vienarūšių daiktų klasės atstovai (*stalas, medis, knyga*), reiškinys ar procesas (*lietus, mirtis, augti, plisti*), tikrovės dalykams būdinga ypatybė ar veiksmas (*mėlynas* dangus, *raukšlėta* ranka, vaikas *skaito*) ir t. t.

Dažnai kalbotyroje toks denotatas dar vadinamas *referentu* (an. *refer* „būti objektu, priklausyti objektui"). Idealusis denotatas — tai referento atvaizdas žmogaus sąmonėje, tam tikrų (dažnai net nesusistemintų) sąmonėje užfiksuotų jo požymių minimumas, reikalingas vienam dalykui atskirti nuo kito. Tai pirmosios žmonių signalinės sistemos veiklos rezultatas. Materialusis denotatas ir jo idealusis atvaizdas sudaro dialektinę priešybių vienovę: jie tapatūs kaip originalas ir kopija, o skiriasi kaip materialus ir idealus faktas [ЯзН$_2$, 22; Уфимцева, 1984$_1$, 434].

Signifikatas visų pirma gali būti suprantamas kaip apibendrintas, tipizuotas tam tikrų denotatų klasės požymių atspindys, susidarytas jau ne atskiro žmogaus, o visuomenės. Jame abstrahuojamasi nuo daugybės atskirų denotatų ypatybių ir fiksuojami tik esminiai požymiai, bendri visai denotatų klasei. Tai savotiškas daiktų ar reiškinių klasės invariantas, toks sąmonės konstruktas, kuris susiformuoja kaip antrosios žmonių signalinės sistemos veiklos rezultatas. Signifikatu taip pat laikomas ir toks sąmonės veiklos produktas, kuris susiformuoja ne apibendrinant denotatų klasės požymius, o remiasi jau anksčiau susidariusiais signifikatais. Su tokiu didesnio abstrakcijos laipsnio signifikatu siejasi žodžiai *tiesa, sąmonė, mintis* ir pan.

Taigi visi žodžiai turi tam tikrą ekstralingvistinį koreliatą, kuris yra jais komunikuojamos informacijos pagrindas. Pirmiausia tai daiktai ir jų požymiai, realiai egzistuojantys ar numanomi, aiškiai apibrėžti (diskretūs) ar nediskretūs, atskiri ar ištisa jų klasė. J. Stepanovas juos vadina išorinėmis esybėmis. Antra — tai įvairūs žmonių sąmonės konstruktai, „vidinės mąstymo ir kalbos esybės" [Степанов, 1981, 59]. Kitaip sakant, denotatai ir signifikatai ir yra designatai, tai kaip tik tas „kažkas", apie ką komunikuojama žodžiu. Ne visų žodžių santykiai su denotatais ir signifikatais yra vienodi. Jie ir lemia vienokį ar kitokį designatinės reikšmės pobūdį.

Žodžių, kurių denotatas — diskrečiai egzistuojantys ar galintys egzistuoti tikrovės dalykai, o signifikatas — apibendrintas jų klasės atvaizdas žmogaus sąmonėje, reikšmė turi du aspektus: denotatinį ir signifikatinį. Kalbos sistemoje tokie žodžiai turi signifikatinę reikšmę, o konkrečiame tekste gali būti realizuojama tai denotatinė, tai signifikatinė jų reikšmė. Kalbos sistemoje kiekvienas toks žodis reprezentuoja ne vienetinį dalyką, o visą vienarūšių dalykų klasę, todėl jo reikšmė — informacija apie tokius žmonių komunikuojamus realius pavadinamų dalykų požymius, kurie nuo konkretaus tos klasės atstovo tarsi ir atsieti. Pavyzdžiui, išgirdęs žodį *šuo*, kiekvienas lietuviškai suprantantis žmogus jį suvoks kaip tam tikros gyvulių klasės atstovo pavadinimą, nes jo reikšmė — tai informacija apie bendriausius pavadinamo gyvulio požymius, kuriuos maždaug vienodai atgamina sąmonėje visi viena kalba kalbantys žmonės. Kai tas pats žodis vartojamas tekste, jis gali reprezentuoti ir atskirą tikrovės dalyką, ir apibendrintą jo klasės atspindį, pvz., pasakyme *Mūsų šuns letenos baltos* žodis *šuo* pavadina vieną konkretų gyvulį. Autorius savo sąmonėje tikriausiai turėjo labai ryškų to gyvulio

atvaizdą, gal net jo portretą. Vadinasi, žodžio *šuo* ekstralingvistinis atitikmuo — tam tikras konkretus denotatas. Todėl galima teigti, kad pasakyme realizuojama denotatinė reikšmė. Kaip tiksliai įsivaizduos šunį išgirdęs šį pasakymą pašnekovas (interpretatorius), pasakyti sunku, nes jutiminis tikrovės objekto vaizdas gali būti labai savitas. Tik aišku, kad jis net neįstengs suvokti, kokį jo vaizdą turėjo pasakymo autorius. Tam, kad suprastų pasakymą, pašnekovui tereiks sąmonėje atgaminti bendriausius pavadinamo gyvulio požymius. Vadinasi, jis identifikuos ne lygiai to paties šuns, o šuns, kaip tam tikros gyvulių klasės atstovo, atvaizdą, kitaip sakant, jo sąmonėje tebus atgaminami signifikato reglamentuoti daikto požymiai. Taigi, nors pasakyme buvo realizuota denotatinė žodžio *šuo* reikšmė, interpretatorius ją supras todėl, kad ji neatsiejama nuo signifikatinės reikšmės. Tas pats žodis *šuo* kitame pasakyme jau gali pavadinti ne atskirą konkretų gyvulį, o apibendrintą jų klasę, pvz.: *Šuo — žmogaus draugas; Vilkai — šunų protėviai.* Šiuose sakiniuose realizuota signifikatinė žodžio *šuo* reikšmė. Tačiau ir pirmu, ir antru atveju šio žodžio designatinė reikšmė yra ta pati, tik pirmame sakinyje reiškiama informacija apie atskiro daikto požymius, o kituose dviejuose — apibendrintas daiktų klasės atvaizdas.

Ir denotatinį, ir signifikatinį reikšmės aspektą visų pirma turi konkretieji daiktavardžiai, arba nepredikatiniai žodžiai. Jų reikšmė — informacija tik apie pačių designatų ypatybes ir santykius. Štai kodėl apibūdinant konkrečiųjų daiktavardžių reikšmę, kartais išleidžiamas iš akių net ir dėsningas psichinis pavadinamų daiktų koreliatas, o apie tikrovės daikto ar žodžio santykį kalbama tarsi jis būtų tiesioginis, ir svarbiausia — prieinamas tiesioginiam stebėjimui. Ir iš tiesų su tam tikra sąlyga galima teigti, kad designatinė tokių žodžių reikšmė — bendrieji pavadinamos daiktų klasės požymiai (plg. L. Zavadovskio teoriją), nes kalbėdamas žmogus nejaučia apčiuopiamo skirtumo tarp daikto ir jo psichinio koreliato, jam atrodo, kad žodžiai tiesiog atitinka daiktus [plg. Стернин, 1982, 10].

Dvejopą designatinę reikšmę turi būdvardžiai ir veiksmažodžiai, t. y. predikatiniai žodžiai [3], tačiau jų santykis su reiškiamu denotatu ir signifikatu yra kiek kitoks negu aptartųjų daiktavardžių. Predikatiniai žodžiai „orientuoti reikšti sąvokas apie išorinį pasaulį" [Степанов, 1981, 58], todėl jų reikšmė visų pirma yra signifikatinė. Veiksmažodžiai ir būdvardžiai įvardija veiksmus, vyksmus, būsenas, ypatybes, t. y. požymius, kurie būdingi egzistuojantiems pasaulyje daiktams, todėl jų signifikatas yra ypatingo turinio. Jis apima ne tik patį veiksmą, vyksmą ar ypatybę, bet dar ir santykius tarp daiktų [Кузнецова, 1985, 27]. Taigi predikatinio žodžio signifikatinė reikšmė — informacija apie tipiškus apibendrintus požymius tų aplinkybių, kuriose nusistovi tam tikrų daiktų klasių ir jiems būdingų ypatybių, veiksmų ar vyksmų ryšys. Štai kodėl veiksmažodžių ir būdvardžių reikšmėje visada glūdi nuoroda į veiksmo, vyksmo, ypaty-

[3] Veiksmažodis ir būdvardis ne tik logikoje, bet ir lingvistikoje interpretuojami kaip vienos kategorijos nariai (žr. G. Lakofo citatą [Аспекты, 1980, 51].

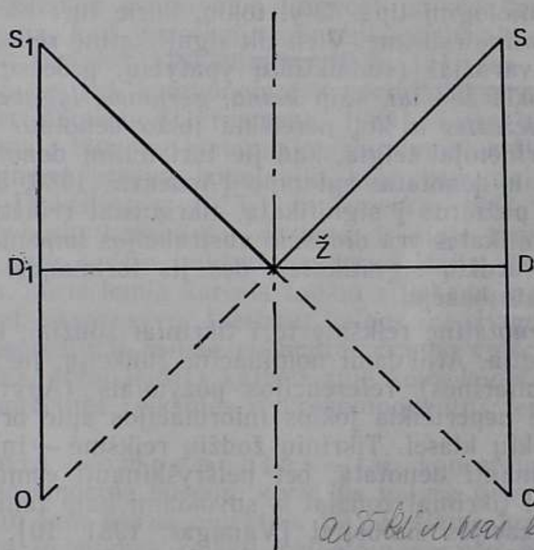
bės subjektą ar/ir objektą. Konkreti subjekto ar objekto realizacija, daiktų, reiškinių ar asmenų, kurių atžvilgiu duodamas pavadinimas pačiam požymiui (veiksmui, vyksmui ar ypatybei), pobūdis bei apimtis leidžia suprasti, kas yra predikatinių žodžių denotatas. (Štai kodėl apie predikatinių žodžių denotatinę reikšmę galima kalbėti tik matant juos tam tikroje minimalioje sintagmoje.) Tai toks veiksmas, kurį atlieka t i k t a s veikėjas (jų klasės atstovas), būsena, kurią gali patirti t a s daiktas, asmuo, ypatybė, būdinga t i k t a m t i k r a m jos turėtojui. Ne visų lietuvių kalbos predikatinių žodžių denotatas suvokiamas vienodai, pvz., veiksmažodžių *amčioti, baubti, bliauti, kniaukti, loti, mauroti, mekenti, miaukti, mykti, murkti, skalyti, unkšti, žvengti, žviegti* reikšmė yra ne tik informacija apie patį veiksmą — „išduoti garsą", bet ir apie jo subjektą: *amčioja, loja, skalija, unkščia šuo; baubia, mauroja jautis* ar *karvė; mekena ožka; miaukia, murkia katė; žvengia arklys; žviegia kiaulė* ir pan. Analogiškai kai kurių būdvardžių reikšmėje informuojama ne tik apie ypatybę, bet ir jos turėtoją: *šėmas* esti tik *jautis, raibas — paukštis, rainas — katinas* ar *tigras* ir t. t. Veiksmažodžių *uždaryti, uždengti, užmerkti, užčiaupti* reikšmę konkretina veiksmo objektą rodantys žodžiai: *uždaryti* galima *duris, vartus, langą; uždengti — dangtį, skrynelę; užmerkti — akis; užčiaupti — burną, nasrus.* Čia duotų pavyzdžių denotatinis turinys nesunkiai suvokiamas dėl to, kad jų reikšmėje aiškiai užfiksuota galima subjekto ir objekto realizacija, pavyzdžiui, pasakius *užčiaupti,* iš karto aišku, kad šiuo žodžiu išreikšto veiksmo objektas — *burna* ar *nasrai,* o veiksmo, nusakyto žodžiais *loti, skalyti,* subjektas — *šuo.* Bet yra daugybė predikatinių žodžių, kurių denotatą galima konkrečiai nurodyti tik pavartojus tą žodį tam tikrame dvinariame ar daugianariame junginyje. Matyt, todėl kai kurių tyrinėtojų teigiama, kad predikatiniai žodžiai patys vieni apskritai nieko neįvardija [Степанов, 1981, 114].

Jau daugelio mokslininkų įrodyta, kad žodžio reikšmės apibrėžtumas, jos ribų aiškumas priklauso nuo to, kiek žmonių praktinėje veikloje yra ištirta denotatinė sfera. Konkrečių daiktavardžių, būdvardžių ir veiksmažodžių pavyzdžiai gerai įrodo, kad nepredikatinių žodžių reikšmė daug diskretesnė negu predikatų reikšmė, kuri lemiama daugelio situacijos partnerių [Уфимцева, 1984_2; Кузнецова, 1985].

Iki šiol kalbotyroje nenurimsta ginčai, kuris gi designatinės reikšmės aspektas — signifikatinis ar denotatinis — yra tikrasis semantikos objektas. Tie mokslininkai, kurie tyrimo objektu renkasi žodį tik kaip kalbos sistemos elementą, tvirtina, kad kalbotyrai teturėtų rūpėti signifikatinė reikšmė, kurią tirdamas lingvistas turįs ieškoti duoto žodžio signifikato vietos tarp kitų signifikatų. Šio požiūrio šalininkų nuomone, tas, kuris leidžiasi į denotatinės sferos tyrimus, esąs jau ne lingvistas, o enciklopedistas. Ir iš tiesų, signifikatinė reikšmė (arba signifikatinis reikšmės aspektas) — labiausiai įprasta žodyninė reikšmė, kaip tik ji fiksuojama aiškinamuosiuose žodynuose. Signifikatinės reikšmės aiškinimai atsako į klausimą „Ką reiškia žodis?"— „Šis žodis reiškia tai ir tai". Vadinasi,

signifikatinė reikšmė, fiksuojanti būtiniausių požymių (beje, priklausančių žodžiu reiškiamų denotatų klasei) minimumą, yra apibendrintas žodžio turinys. Ji tiesiogiai nesusijusi su kontekstu. Denotatinė reikšmė apibūdina žodį ne kaip turintį ar galintį turėti tam tikrą semantinį turinį, o kaip reiškiantį konkretų dalyką. Denotatinės reikšmės paskirtis — „nukreipti“ tam tikro apibendrinto turinio žodį į konkretų objektą, susieti jį su nekalbine tikrove taip, kad pasakymas, kuriame tas žodis pavartotas, įgautų apibrėžtą prasmę [Никитин, 1983, 114—119]. Todėl svarstyti, kuris iš reikšmės aspektų yra svarbesnis, nėra jokio reikalo. Nors semantikoje dažnai deklaruojamas signifikatinės reikšmės primatas, denotatinė reikšmė ne tik praktiškai tiriama, bet pasirodo, kad „apeliacija į ją yra net būtina“ [Фрумкина, 1983, 13]. Denotatinė ir signifikatinė reikšmė, kaip du designatinės reikšmės aspektai, akivaizdžiai atskleidžia atskiro ir bendro faktoriaus vienovę, slypinčią žodžio turinyje [Новиков, 1982, 75; Jakaitienė, 1986, 34—37].

Šių dviejų designatinės reikšmės aspektų santykį gana gerai, nors ir suschemintai, pavaizduoja viena iš žinomo „semantinio trikampio“ modifikacijų[4] (žr. 1 schemą).

1 schema

[4] Pirmąjį semantinį trikampį nubraižė ir paaiškino jau minėti anglų kalbininkai K. Ogdenas ir A. Ričardsas [Ogden, Richards, 1923, 14]. Jų tikslas buvo grafiškai pavaizduoti žodžio, minties ir tikrovės objekto santykį. Vėliau jų schema buvo daug kartų modifikuota, pakeisti terminai ir net forma (vietoj trikampio braižyta trapecija) [Степанов, 1975, 9; Новиков, 1982, 91 ir kt.], joje norėta atskleisti reikšmės santykį su visais semiologinio akto dalyviais, tačiau reikiamai jų pavaizduoti taip ir nepavyko. Čia pateikiama schema atskleidžia dviejų designatinės reikšmės aspektų santykį su tikrove ir žmonių mąstymu [plg. ЯзН₂, 20].

Schemoje — du tolygūs trikampiai, kurių vienas vaizduoja tikrovės objekto, minties ir žodžio garsinio pavidalo santykį, o kitas — jo projekciją kalbos sferoje. Bendras jų susikirtimo taškas — žodžio garsinis pavidalas (fonetinis žodis). Per jį abu šie trikampiai gali būti sulenkti ir uždėti vienas ant kito. Tai reiškia, kad mąstymo sferos kategorijos turi atitikmenis kalbos sferoje. Čia pavartoti tokie simboliai: O — materialios tikrovės objektas (materialusis denotatas), D — idealusis denotatas (materialiojo denotato atvaizdas, pirmosios signalinės sistemos rezultatas), S — signifikatas (antrosios signalinės sistemos rezultatas), D_1 — denotatinė reikšmė, S_1 — signifikatinė reikšmė, Ž — žodžio garsinis pavidalas (fonetinis žodis). Santykis ŽD yra žodžio garsinio pavidalo santykis su tikrovės objekto atvaizdu, ŽS — žodžio garsinio pavidalo santykis su sąvoka. Plokštuma ŽDS, esanti tarp linijų ŽD ir ŽS, yra mąstymo turinio plokštuma, kuri kalbos sferoje atitinka plokštumą $ŽD_1S_1$ ir lemia žodžio reikšmės komponentų santykį. Santykis ŽD ir ŽS yra reiškimo santykis.

Iki šiol buvo aptarta tokia designatinė reikšmė, kuri reiškiasi tai denotatiniu, tai signifikatiniu aspektu. Ji ir yra šios knygos tolimesnės analizės objektas. Tačiau kalboje esama žodžių, sudarančių kiek kitokį semiologinį tipą, t. y. tokių, kurie turi tik signifikatinę arba tik denotatinę reikšmę. Vien tik signifikatinę reikšmę turi abstraktieji daiktavardžiai (sudaiktintų ypatybių, procesų, būsenų pavadinimai). Tokie žodžiai, kaip *kaina, gerumas, lygybė, ilgesys, paveldėjimas, priežastis* ir kt., nereiškia jokio denotato ar jų klasės. Todėl vieni tyrinėtojai teigia, kad jie turi nulinį denotatą, kiti, kad jų signifikatas ir denotatas sutampa [Аспекты, 1980, 32]. Laikantis čia išdėstytos pažiūros į signifikatą, tikriausiai reikėtų sakyti, kad šių žodžių signifikatas yra didesnio abstrakcijos laipsnio, negu konkrečiųjų daiktavardžių signifikatas, nes jis formuojasi ne denotato, o kito signifikato bazėje.

Vien tik denotatinę reikšmę turi tikriniai žodžiai, kurie ne reiškia, o tik įvardija. Atlikdami nominacinę funkciją, jie pasižymi vienetinės (singuliarinės) referencijos požymiais (Арутюнова, 1982, 18]. Dėl to jie neperteikia jokios informacijos apie bruožus, būdingus visai objektų klasei. Tikrinių žodžių reikšmė — informacija, tik tiksliai pavadinanti denotatą, bet neišryškinanti esminių jo klasės požymių. Todėl tikriniai žodžiai ir suvokiami kaip tam tikri objektų adresai, lokalizacijos simboliai [Vanagas, 1981, 10]. Nei abstrakčiųjų, nei tikrinių daiktavardžių reikšmės plačiau šioje knygoje neanalizuojamos.

2.1.2. Konotacinė reikšmė

Konotacinė reikšmė, arba tiksliau — konotacinis komponentas,— dar viena tam tikrų žodžių turinio dalis. Tai žodžiu komunikuojama informacija apie savitą kalbos vartotojo (kalbėtojo ir pašnekovo) santykį su designatais arba apie pačių bendraujančių žmonių tarpusavio santykius.

Nuo to laiko, kai Dž. Milis (Mill) pirmą kartą pavartojo konotacijos terminą, o L. Blumfildas jam suteikė lingvistinį statusą (an. *connotation* „antrinė reikšmė"), praėjo nemažai metų. Bet ir iki šių dienų neprieita prie vieningo konotacijos fenomeno supratimo. Sukurta daugybė semiotinių, stilistinių, psichologinių, filosofinių konotacijos teorijų. Dauguma mokslininkų sutaria, kad konotacija yra antrinė designacijos atžvilgiu, kad tai tam tikra papildoma informacija šalia dalykinės-loginės, tačiau tos informacijos vieta semantinėje žodžio struktūroje vis dar tebėra nelabai aiški. Vieni aiškina, kad konotacija neįeina į žodžio turinį, nes ji, kaip ir bet koks pragmatikos faktas, esanti jau ne semantinis reiškinys. Dėl to, esą, lingvistikoje jos visai nereikia tirti. Kiti, laikydamiesi tos pačios pažiūros, kad konotacija tiesiogiai neįeinanti į semantinę žodžio struktūrą, teigia, kad vis dėlto ji esanti svarbi reikšmių formavimuisi, todėl ją būtina tirti ir lingvistui. Didelis kalbininkų būrys tvirtina, kad konotacija yra žodžio semantinės struktūros elementas (literatūros apžvalgą žr. Pikčilingis, 1975, 8—12; Шаховский, 1983; Телия, 1986, 3—6].

Nevienodai žiūrima ne tik į konotacijos vietą žodžio semantinėje struktūroje, bet ir į jos tipus bei santykius su designacija. Plačiausiai šios problemos svarstomos lingvostilistikos darbuose. Čia paprastai laikoma, kad konotacija „aprėpia viską, kas yra už žodžio denotatyvinio turinio" [Pikčilingis, 1975, 12]. Jos struktūrą tradiciškai sudaro net keli komponentai: emocinis, ekspresinis, stilistinis-funkcinis, vertinamasis [Петрищева, 1984]. Lietuvių stilistikoje labiau linkstama į binarinį konotacijos skirstymą: kalbama apie funkcinę ir emocinę-ekspresinę konotaciją, kuri, beje, gali būti sisteminė ir situacinė [Pikčilingis, 1975, 12; Župerka, 1983, 13]. Remiantis daugelio tarybinių kalbininkų darbais, ir šioje knygoje konotacija suprantama kaip žodžio reikšmės sudėtinė dalis. Tai toks reikšmės komponentas, kuris lemia kartais žodžio atliekamą poveikio funkciją, t. y. daro žodį ekspresyvų. Lietuvių kalbos medžiagos tyrimai rodo, kad tokie ekspresiniai žodžio elementai yra ne vieno tipo ir ne vienos prigimties, o tai leidžia kalbėti apie kelis konotacijos tipus, arba kelis konotacinės reikšmės mikrokomponentus: emocinį, vaizdinį ir stilistinį.

E m o c i n i s   k o m p o n e n t a s — tai konceptuali informacija apie kalbėtojo emocinę būseną, kurią jis patiria pavadindamas vienu ar kitu žodžiu tam tikrus objektus. Be to, šiame komponente užfiksuotas žodžio gebėjimas reikšti kalbėtojo santykį su pašnekovu ir net su visa kalbėjimo situacija.

Neretai teigiama, kad emocinis komponentas tėra lemiamas subjektyvaus kalbėtojo santykio su pavadinamu dalyku ar atskiru jo požymiu [Барлас, 1968, 149], todėl jis būdingas tik žodžiams, pavartotiems tam tikrame tekste (t. y. žodžiams kaip šnekos vienetams). Reikia pripažinti, kad iš tiesų vienų žmonių santykis su tuo pačiu dalyku gali būti vienoks, kitų — kitoks. Mat jei žodis pavartotas konkrečiame tekste, tai emocinis komponentas informuoja apie kalbėtojo santykį ne su signifikatu, o su konkrečiu objektu (refe-

rentu), be to, ir su konkrečiu adresatu: pavyzdžiui, kai konkretų žmogų įvairiose situacijose vadina *plevėsa* ar *kūtvėla,* kiekvieną kartą šių pavadinimų referentas vis kitas. Dėl to šie ar kiti panašūs žodžiai įvairiems žmonėms gali sukelti kiek kitokį efektą. Bet tai jokiu būdu nerodo, kad emocinis komponentas negali būti objektyviai nusakytas ir apibrėžtas. Jame glūdi ne tik subjektyvus, bet ir visuotinai priimtas vienokių ar kitokių pavadinamo dalyko požymių emocinis vertinimas. Todėl ir reikšmės emocinis komponentas yra informacija apie tą jausminę būseną, kurią lemia psichologiniai dėsningumai, su atskirais referentais susiję per žmonių visuomenės vertinamąją veiklą. Žodis įgyja emocinį komponentą, kai bendraujantys žmonės suvokia jį (tą žodį) kaip galintį ne tik įvardyti, bet ir tam tikru būdu apibūdinti tikrovės objektą. Taigi visai pagrįstai galima tvirtinti, kad emocinė konotacija yra ne tik žodžio — šnekos vieneto, bet ir žodžio — kalbos sistemos vieneto turinio komponentas. Žodžiai, kurių reikšmei būdinga tokia konotacija, dažnai vadinami e m o t y v a i s.

Emocinis komponentas yra svarbiausias kalbos pragmatikos elementas, nes kaip tik jame įkūnyta kalbos elementų poveikio žmogui funkcija: emocinės reakcijos visada jautriausios emocinį komponentą turintiems stimulams. Tačiau dar nuo Č. Moriso laikų pragmatikos elementai paprastai neįtraukiami į semantinę struktūrą (Апресян, 1974, 67; Сергеева, 1983, 118]. Kodėl gi čia emocinis komponentas laikomas jos sudėtine dalimi? Šitai įgalina daryti metodologinė marksizmo-leninizmo tezė apie ontologinę racionalaus (loginio) ir emocionalaus faktoriaus vienovę mąstyme ir kalboje: kalbėdamas žmogus supranta ir jaučia tuo pat metu; jis čia pat gali ne tik pavadinti objektą, bet ir jį įvertinti; mat ir mintis, ir emocijas determinuoja tam tikri pavadinamo dalyko požymiai. Ir jei jau žmogus sugeba išreikšti savo emocijas žodžiu, šis sugebėjimas be jokios abejonės yra susijęs su mąstymu. Todėl galima manyti, kad denotatinis/signifikatinis ir emocinis komponentas leksinėje reikšmėje yra susipynę. Tikriausiai net negalima kategoriškai tvirtinti, jog designatinė reikšmė visada esanti pagrindinė, o konotacinė — papildoma informacija. Juk kai emotyvas vartojamas tekste, jo reikšmėje gali vyrauti tai vienas, tai kitas jos aspektas. O prisiminus atvejus, kai tam tikrame kontekste emocingi pasidaro žodžiai, šiaip jau neturintys emocinio krūvio, galima teigti, kad praktiškai kiekvienas žodis yra potencialus emotyvas. Ir šitai priklauso nuo kalbėtojo tikslų — įvardyti objektą ar išreikšti savo emocinį santykį su juo. Todėl vargu ar galima laikyti gerai pagrįstu teiginį, kad emocinis komponentas yra lyg ir bazinio — denotatinio/signifikatinio komponento anstatas [Я3Н$_2$, 209]. Atrodo daug įtikinamesnė mintis, jog emocinis reikšmės komponentas, kaip ir kiti reikšmės komponentai, gali užimti nevienodą vietą semantinėje struktūroje: jis gali būti papildomas ar pagrindinis, eksplicitinis ar implicitinis, kalbėjimo akte aktualizuotas ar likti nerealizuotas.

Emocinio komponento pagrindas — teigiamas ar neigiamas emocinis santykis su pavadinamu dalyku. Pavyzdžiui, neigiamas verti-

nimas užfiksuotas ir reiškiamas tokių žodžių reikšmėmis: *arklėkas, bambeklis, piemengalys, prašeiva, snarglius, vaikėzas, valkata; drybsoti, dvoklinti, keverzoti, riogsoti, šlaistytis, žirglioti;* teigiamas vertinimas — *baltutėlaitis, brolužėlis, dobilėlis, karžygys, šlovė, žygdarbis.* Lietuvių kalboje, kaip ir daugelyje kitų kalbų, neigiamo emocinio vertinimo žodžių nepalyginamai daugiau negu teigiamo. Šis faktas gali būti paaiškintas psichologinėmis ir socialinėmis priežastimis: visa, kas gera, paprastai laikoma normaliu dalyku, o ypatingų emocijų dėl normalių dalykų niekas nereiškia. Iš ryškų teigiamą emocinį komponentą turinčių žodžių galima būtų paminėti tik gausius lietuvių kalbos deminutyvus: *mamytė, mamaitė, mamulė, mamužėlė, mamytužė, mamyčiukė, mamuliukė* ir kt. O štai kokių neigiamą emocinį komponentą turinčių žodžių esama lietuvių kalboje girtavimui, gėrimui nusakyti: *maukti, lakti, liožti, kaušti, plempti, riaukti, tūtyti, traukti, sprogti* ir kt.; plepį žmogų pavadina ir apibūdina tokie daiktavardžiai: *bobtauza, liurškalas, patarška, pleperza, raira, šaltaplẽpis, taũškalas, tauzyla, terkšlė, vepelynė, zauna* ir kt.; netikusį, žioplą ar apsileidusį žmogų — *aplamis, atpūtnagis, avingalvis, dausa, dvokla, gvėra, išsiviepėlis, ištiža, kūtvėla, košiagalvis, kliunkis, lebeda, miglis, nuluzgausis, nevėkšla, vėbra, vepeza* ir kt.[5]

Ir neigiami, ir teigiami emociniai komponentai gali būti skirstomi smulkiau: neigiamas — į menkinamąjį-niekinamąjį (pejoratyvinį), pajuokiamąjį, vulgarųjį; teigiamas — į maloninį, patetinį, eufemistinį [Pikčilingis, 1975, 20—25]. Konkrečiame tekste jų gali rastis ir daugiau. Kartais jie taip susipina, kad darosi sunku juos tiksliai diferencijuoti ir nusakyti. Štai keletas pavyzdžių:

pejoratyvinis komponentas — *Iššluok bent aslą tu, nevaleika.* Žem. *Sukitės nevalos, liurbiai, kad jus visi vilkai papjautų.* Vaižg. *O aiškindamas garsiai rėkė, kad iš manęs, motulės lepūnėlio, atpūtnagio, skystaseilio ir kreivaklynio, žinoma, nieko doro ir nevertėjo laukti.* J. Balt.

pajuokiamasis komponentas — *Būtų nieko sau svoteliai, kad ne retadančiai, būtų nieko sau svoteliai, kad ne didžiapilviai.* tts. *Poetas pirmasis lietuvių literatų šeimoje įsitaisė savą mašiną. Tai buvo sena taradaika — aplūžęs fordas.* A. Venc.

vulgarusis komponentas — *Tylėk, o kai mausiu į krāmę, veizolai išsitaškys.* Vkš. *Kad tu padvėstum su savo Kerpele!* P. Cv. *Šitas paleistuvis, šitas nusmuktkelnis, kiauračvikis šitas.* J. Balt. *Šūnelį šaukė benkartu, o motiną — kale.* J. Marc.

eufemistinis komponentas — *Ilgai ilgai sėdėjo Marcelė, patale susirangiusi kojas, ir bailiai dairėsi į langus, ar nelenda per kurį raguotasis.* K. Bor. *Žiūrėk, žiūrėk, ką tu padarei — žvejoti ėmei.* P. Cv.

maloninis komponentas —

[5] Pavyzdžiai paimti iš V. Vitkausko knygos [Vitkauskas, 1981, 31].

Sakalai b r o l e l i a i — *kur jūs?*
Girios ą ž u o l ė l i a i — *kur jūs?*
Ar šaltoj s m i l t e l ė j *trūnit?*
Girios g l ū d u m ė l ė j *tūnit?* S. Nėr.

Tėvynės oro man trūksta,
S a u l e l ė s *tavo akių.* S. Nėr.

p a t e t i n i s k o m p o n e n t a s — *Kas gi atstos* d a i n i u i *jo gimtąją žemę, kas pavaduos jo širdžiai tą šalį, kur paprastutis lietuviškas alksnis nušlama tūkstantį kartų gražiau ir švelniau už Paryžiaus platanus ir Afrikos palmes...* J. Balt. *Kaip* r a i b a s s a k a l a s *tarp mažų paukštelių buvo Margiris kunigaikštis tarp garsių* k a r ž y g i ų, v a i d i l ų *dainomis apdainuotų, išgarsintų:* g a l i n g a r a n k a, m i l ž i n o s t u o m u o, a r o ž v i l g s n i s. V. Kr.

O štai ištraukoje iš B. Sruogos „Dievų miško" galima rasti žodžių, turinčių visokiausių neigiamo emocinio komponento atmainų: *Išvykus Lėmanui* g a l v e l ė s g u l d y t i (iron.) *už trečiąjį reichą, Zelionkė pasiliko vienas lagerio seniūnas... Žvalus,* n u s i p e n ė j ę s (menk.), *retai kaip reikiant išsipagiriojąs po lagerį su šunimi-vilku ir su bizūnu, iš vielų nupintu,* b e s i v a l k i o j ą s (menk.), *atrodė kaip argentiniško žirgyno komendantas. Vaikščiojo po lagerį it* ž i r g e l i s b i t i n ė l i s (iron.), n u o r ū t e l i ų v a i n i k ė l i o p r a k u t ę s (iron.). *Lyg tartum menkas* k i š e n v a g i s (menk.) *jis būtų buvęs* — l y g a n t p i r š t ų g a l ų d y b č i o j ą s (menk.).

Kaip matyti iš pavyzdžių, emocinis komponentas teikia žinių ne tik apie kalbėtojo santykį su pavadinamu dalyku, bet ir apie jo santykį su bendravimo partneriu, ir apie pačią bendravimo situaciją. Juk, pavyzdžiui, jei pasakyme vartojami žodžiai *ilgakinkis, ilgastaibis, ištysėlis* ar pan. *(Oi, koks tavo sūnus* i š s t y p ė l i s*!)*, užuot sakius *aukštas, augalotas,* tai jau rodo, kad bendraujama buitinėje sferoje, o santykiai tarp kalbėtojo ir pašnekovo pakankamai familiarūs; ir, atvirkščiai, jei pasakyme pasitaiko retoriško skambesio žodžių (*dainius* vietoj *poetas, šlovė* vietoj *garbė, monumentas* vietoj *statula, paminklas*), galima manyti, kad šis pasakymas iš oficialaus, nekasdieniško teksto. Taigi aptariamasis komponentas, emociškai iškeldamas, išaukštindamas ar pažemindamas objektą, padeda diferencijuoti žemesnio ir aukštesnio rango stilių. Jis tam tikra prasme formuoja stilistinę žodžio vertę (apie ją žr. dar p. 57), nors, tiesą sakant, emocinė informacija iš principo neriboja žodžio vartosenos netipiškuose kontekstuose. Juk emotyvus žmonės gali pavartoti ir ne visai pagal įprastus emocinius komponentus: mat emotyvais gali būti apibūdinamos ir subjektyvios konkrečios nekalbinės aplinkybės; pavyzdžiui, norint įlieti šaltumo, svetimumo srovelę į artimų žmonių santykius, pasigriebiama aukštesnio rango žodžių, o norint sukurti draugiškesnę atmosferą tarp oficialių asmenų, pavartojamas žodis, turintis malonininį ar pajuokiamąjį komponentą. Taip kuriamas savitas stilistinis koloritas. Ir vis dėlto emocinį komponentą turinčių žodžių vartojimo išgalės nėra beribės: jas determinuoja žanras, tradicija, etiketo taisyklės ir t. t.

Taigi emocinį komponentą turi tik tie žodžiai, kurie, pavadindami tikrovės dalykus, kartu išreiškia kalbančiojo nusiteikimą tų dalykų atžvilgiu, o pašnekovo yra ne tik suprantami, bet ir išgyvenami. Tokių žodžių semantinė struktūra yra dvinarė, nes ją sudaro ne tik dalykinė, bet ir emocinė informacija. Kadangi emocinis komponentas susijęs ir su bendravimo situacijos vertinimu, kalbančiųjų tarpusavio santykių atskleidimu, jis svarbus teksto kūrimui, kai reikia tinkamai parinkti tiksliausius žodžius.

Dar reikėtų aptarti ir vieną kitą ginčytiną emocinio komponento interpretacijos klausimą. Štai keletas jų:

1) Ar laikyti emocingais žodžius, reiškiančius jausmų sąvokas? J. Pikčilingis [1975, 23] nurodo nemažą būrį kalbininkų (F. Travničekas, A. Čižik-Poleiko, J. Galkina-Fedoruk ir kt.), į šį klausimą atsakančių teigiamai. Pavyzdžiui, F. Travničekui atrodo, kad žodžiams tereikia reikšti su jausmu susijusią sąvoką, ir šie jau gali būti pavadinti emotyvais. Jais esą galima laikyti tokius žodžius: *džiaugsmas, liūdesys, pasitenkinimas, meilė, neapykanta, baimė* ir t. t. Šio požiūrio šalininkai labai jau išplečia emocingumo sąvoką ir praktiškai palieka ją neapibrėžtą. Pats J. Pikčilingis, sekdamas Š. Bali, mano, kad, skiriant emocinį komponentą turinčius žodžius nuo tokio komponento neturinčių, reikia žiūrėti, ar žodis stipriau veikia jausmus, ar protą. Tie, kurie jausmų neveikia stipriau negu proto, laikytini emocinio komponento neturinčiais (pvz., *baimė, pyktis, noras*), o tie, kurie įtaigiau perteikia tikrovės dalyko dydį, kiekybę, jėgą, intensyvumą, jau būtų emotyvai (pvz.: *siaubas, įnirtis, troškimas*) [Pikčilingis, 1975, 24]. Tačiau vien tik tokiu kriterijum remiantis apribotas emocingumo supratimas vargu ar pateisinamas. Minėtais žodžiais *siaubas, įnirtis, troškimas* išreikšta ar atgaminama informacija susijusi su pačios sąvokos turiniu, taigi vargu ar išeina iš designatinės reikšmės ribų. Beje, ir pats J. Pikčilingis, toliau savo knygoje analizuodamas tokių žodžių kaip *baimė—siaubas—pyktis—įnirtis* sinonimiškumą, teigia, kad šių žodžių reikšmių skirtumai glūdi dalykinėje informacijoje ir tokius sinonimus vadina ideografiniais [Pikčilingis, 1975, 203—207].

Nuosekliai laikantis čia išdėstyto emocinio komponento supratimo, jausmus (intensyvius ar ne tokius intensyvius) reiškiančių žodžių reikšmėse jo įžiūrėti negalima.

2) Ar turi emocinį komponentą žodžiai, pavadinantys tokius tikrovės dalykus, kurie patys savaime sukelia tam tikras žmonių reakcijas ar asociacijas. Tai tokie žodžiai, kaip *agonija, avarija, karstas, lavonas, šmėkla, riaugėti, vemti* ir t. t. V. Zvegincevas mano juos turint emocinį atspalvį, bet tas atspalvis nesąs paties žodžio savastis, o priklausąs nuo žodžiais žymimų objektų, kurie patys esą emociogeniški [Звегинцев, 1957, 77—79]. Panašią nuomonę dėsto ir kiti tarybiniai kalbininkai. Tokio tipo žodžiai nesą absoliučiai neutralūs, nes kiekvienas iš jų „sukelia tam tikras asociacijas, vienaip ar kitaip nuteikia adresatą“ [Скребнев, 1975, 162]. J. Pikčilingis irgi mano šiuos žodžius esant emocingus ir jų emocingumą vadina specialiu terminu — i n h e r e n t i n i u emocingumu [Pikči-

lingis, 1975, 23]. Viename iš naujausių rusų kalbos stilistiškai konotuotos leksikos tyrinėjimų [Петрищева, 1984, 21] aiškinama, kad šių žodžių sugebėjimas sukelti asociacijas nereiškia kokios nors papildomos informacijos šalia tos, kurią įprasta laikyti designatine reikšme. Šie žodžiai nieko nepraneša pašnekovui apie kalbančiojo emocijas, taigi jų reikšmėje to vertinamojo emocinio komponento nėra. Tokius žodžius E. Petriščeva skiria prie asociacinės stilistinės leksikos, pažymėdama, kad jie turi ne emocinį komponentą, o tik „emocinę aureolę".

Taigi visi šių žodžių tyrinėtojai aiškiai mato jų savotišką emocinį užtaisą, bet kartu pastebi, kad jis kiek kitoks, negu kad įžiūrimas žodžių *dvoklinti, kūtvėla, piemengalys, pajuodėlė, sapalioti* ir kitų reikšmėse. Leksinės semantikos tyrėjui svarbu suvokti, ar ši emocingumo atmaina įeina į semantinę žodžio struktūrą kaip emocinis jo reikšmės komponentas. Jei emocinio komponento pagrindą sudaro emocinis kalbėtojo santykis su pavadinamu dalyku, belieka pripažinti, kad kalbos sistemoje aptartųjų ar kitų panašių žodžių (plg. dar *ašaros, kalėjimas, karas* arba *poezija*) reikšmėse emocinio komponento nėra. Mat emocinį kalbėtojo vertinimą reikėtų skirti nuo asociacijų ar emocinės reakcijos, kuri kartais esti ir pati nelaukčiausia, visiškai individuali. Tačiau tos asociacijos gali būti aktualizuojamos konkrečiame tekste, kur žodis pasidaro labai ekspresyvus ir, be jokios abejonės, įgyja emocinį komponentą. Plg. sakinius: *Sugavo ir nugabeno jį į kalėjimą.* DLKŽ ir *Kalėjimai saulę pagrobia ir laisvą vėjelį laukų.* S. Nėr.

3) Ar turi emocinį komponentą žodžiai, jei jų reikšmėje užfiksuotas pavadinamo dalyko vertinimas yra tik intelektualus, pagrįstas loginiais sprendiniais apie objektyvias tam dalykui būdingas ypatybes, pvz.: *vagis, melagis, išdavikas, protingas, kvailas, nuoširdus, klastingas?* Šių ir panašių žodžių reikšmėse glūdi absoliutaus ar lyginamojo vertinimo komponentai 'geras': 'blogas', 'geriau' : 'blogiau', 'pageidautinas' : 'nepageidautinas' ir kt. Analizuojant tokių žodžių reikšmes, gali būti įvedamas „modalinio rėmelio" komponentas *M*. Pavyzdžiui, pasakyme *Jonas yra klastingas* pranešama ne tik apie tam tikrą Jono būdo ypatybę, bet išreiškiamas ir tos ypatybės vertinimas: kažkas (X) mano, kad tai yra blogai. Vadinasi, tokio tipo žodžių reikšmė yra tarsi dvinarė: komponentas 'blogai' įrėmina pagrindinį reikšmės komponentą (pasakymo *Jonas yra klastingas* struktūra vaizduojama tokia formule: *M*, kad *S* yra *P*). Taigi kyla klausimas, ar toks teigiamas/neigiamas vertinimas, egzistuojantis reikšmėje kaip sudėtinė dalis, priklauso konotaciniam ar designatiniam reikšmės komponentui, juo labiau kad vertinimas paprastai nurodomas kaip emocinio komponento pagrindas. Čia dar kartą reikia pabrėžti, kad emocinį komponentą lemia ne bet koks, o tik jausminis vertinimas, todėl būtų tikslingiau, kad reikšmės komponentas, informuojantis apie intelektualų vertinimą, būtų priskiriamas designatinei jos daliai.

Plačiai čia aptartas emocinis komponentas laikytinas svarbiausiu konotacijos tipu, nes kaip tik jis leidžia sukurti didžiausią ekspre-

sijos įspūdį. Kitos konotacijos rūšys reikšmės struktūroje turi menkesnį svorį ir dažnai yra lydimos emocinio komponento.

Antrasis galimas konotacijos tipas — v a i z d i n i s komponentas. Tai designato nusakymas vaizdu. Žodžiai, turintys tokį komponentą, veikia pašnekovo vaizduotę, jų reikšmė tarsi įsikūnija regimaisiais arba girdimaisiais vaizdais. Plg. veiksmažodžių *stovėti* ir *dunksoti, styroti, riogsoti* reikšmes tokiuose sakiniuose: *Tolėliau, ant atsarginių bėgių, s t o v i tuščios vagonų platformos.* trš. *Už dobilienos d u n k s o j o tvartas, įžiūrėti jį buvo galima tik iš labai arti.* R. Gran. *Aplink sodybą s t ū k s o neperregima juoda miško siena...* J. Pož. *Ant to paties kiemelio r i o g s o mažos kūtelės kiaurais pamatais ir nudriskusiu stogu.* Žem. *Iš dešinės s t y r o j o didžiuliai ąžuolai, savo retomis šakomis siekdami žvaigždėtą dangų.* J. Gruš. Be jokios abejonės, *stūksoti, dunksoti, riogsoti, styroti* teikia daug didesnę, konkretesnę informaciją apie pavadinamą būseną, negu *stovėti;* jų reikšmėje užfiksuoti ne tik esminiai stovėjimo būsenos požymiai, bet ir tie, kurie apibūdina tos būsenos subjektą (stūkso, dunkso tik didelis, masyvus daiktas), būdą, padėtį, aplinkybę (dunkso dažniausiai kažkas tolumoje, styro vienišas, varganas daiktas) ir t. t. Arba, pavyzdžiui, dar: *Pradėjo rinktis svečiai. Tipu-tapu a t ž y g i a v o su savo drauge gerve gandras ilgu snapu, a t s k r i d o tetervinas, atskubėjo pajauniai, pamergės, svotai. A t p l a s n o j o svočia pelėda su pyragais. A t l i u o k s ė j o kiškis skeltalūpis. A t š u o l i a v o vilkas su savo alkana vilke... Kiek pavėluotai a t s l i m p i n o lapė didžuodegė...* A. Vien. Išretintų žodžių ekspresyvumas aiškiai nevienodas: kuo detalesnė informacija apie žodžiu pavadinamo dalyko vaizdą, tuo ekspresyvumas ryškesnis. Lietuvių kalboje ypač juo pasižymi veiksmažodžiai ir ištiktukai.

Vaizdinį efektą sukelia ir žodžiai, kurių reikšmės skiriasi dideliu reiškiamo požymio intensyvumu. Plg. veiksmažodžių *mušti* ir *pliekti, talžyti, čaižyti* reikšmes tokiuose pasakymuose: *Bepiga kalbėt, kai ne tavo vaiką p l i e k i a! — vėl suriko motina.* J. Balt. *„Poviliokas Mendelį t a l ž o!" — riktelėjo kažkas.* J. Balt. *„Maučí!" — sugriebė už kojų ir pavartydamas ėmė vaiką č a i ž y t i diržu.* J. Paukšt.

Visi šie pavyzdžiai rodo, kad vaizdinis komponentas iš tiesų įeina į reikšmės struktūrą. Tačiau jis neišreiškia jausminio kalbėtojo santykio su pavadinamu dalyku. Nuo emocinio komponento jis skiriasi daromo poveikio kryptimi: emocinis komponentas veikia jausmus, o vaizdinis — vaizduotę. Galima teigti, kad žodžiai, turintys vaizdinį komponentą, informaciją ne tik komunikuoja, bet ir iliustruoja.

Lietuvių kalboje nemaža tokių žodžių, kurių vaizdingumas tiesiog „susilydęs" su emocingumu, t. y. vaizdiniu komponentu komunikuojama ir iliustruojama informacija susilaukia dar ir vienokio ar kitokio emocinio vertinimo. Plg. tokių žodžių reikšmes:

gerti — maukti, sriaubti, plempti;
gulėti — drybsoti, drunyti, kirmyti;
akys — kukulainės, spangės, veizolai, žlibės.

Gerti, gulėti, akys sinonimai visų pirma vaizdingi, tačiau jų reikšmėse užfiksuotas konkretus regimasis ar girdimasis vaizdas kartu išreiškia ir neigiamą emocinį kalbančiojo požiūrį į tuos vaizdu nusakomus dalykus. Analogišką išvadą galima padaryti, paanalizavus išretintų žodžių reikšmes tokiuose sakiniuose: *Margiausiom skarom apsidariusios moterys kėpsojo vežimuose.* J. Balt. *Pauliukonienė šaukė, plyšojo ant viso lauko, o išsirėkusi grįžo namo ir užsiglaudė už daržinės.* J. Balt. *Jų arkliai čia pat garksojo, nuleidę galvas, seniūno įsakymu atvyti iš tolimųjų kaimo dirvų.* M. Katil. *Dainavo Napalys Šeševilkiukas, pirmą kartą iš namų išsisukęs pavenčiais pamaklinėti.* Vaižg.

Trečias konotacijos mikrokomponentas — stilistinis. Jį lemia išimtinis žodžio vartojimas tik tam tikro funkcinio stiliaus tekstuose. Toks stilistinis žodžių kryptingumas paprastai žymimas sąvokomis „šnekamasis" ir „knyginis", o pastarosios dar gali būti konkretinamos. Kalbotyroje nėra visuotinai sutarta, ar iš viso tokius stilistinius žodžių požymius laikyti sudėtine reikšmės dalimi. Daugelis kalbininkų mano, jog stilistinis požymis rodo, kad žodis priklauso tam tikrai funkcinei kalbos vartojimo sferai, jis charakterizuoja visą reikšmę ir neįsijungia į hierarchinius santykius su kitais reikšmės komponentais [Гудавичюс, 1985, 15—16]. Tačiau jei į reikšmės struktūrą įeina visi konotaciniai elementai, turintys poveikio galią, tai į ją reikėtų įtraukti ir stilistinius požymius, galinčius sukelti tam tikrą efektą. Todėl šioje knygoje paremiama nuomonė tų tyrinėtojų, kurie laiko, kad stilistinė spalva — tai papildoma informacija prie designatinės reikšmės. Ji atsiranda maždaug tokiu būdu: pirmiausia bendraujančių žmonių sąmonėje užsifiksuoja, kad tam tikri žodžiai tinkami vartoti tik tokiame, o ne kitokiame kontekste; vėliau jie iš tų kontekstų „įtraukia" į savo turinį ir tokių žinių, kurios visai nesusijusios su pavadinamo dalyko požymiais; taip tos žinios pamažu tampa pačių žodžių savastimi, ir tada jau žodžiai patys gali jas įtraukti į pasakymą. Dėl to galima manyti, jog stilistiniai požymiai „šnekamasis', „knyginis" rodo žodžio reikšmę esant dvinarę, susidedančią iš designatinio ir stilistinio komponentų.

Lietuvių kalboje šnekamosios leksikos sluoksniui priskiriama tarmybės, žargonybės, įvairūs kiti kolokvializmai, kurie tiksliau ir taikliau įvardija tikrovės objektus, negu bendrinės kalbos žodžiai, todėl yra ekspresyvūs. Knyginei leksikai priklauso terminai, kanceliariniai žodžiai, aukštojo, iškilmingo stiliaus pasakymai [plačiau apie tai žr. Pikčilingis, 1975, 123—189]. Čia dar tik galima pridurti, kad tarp stilistinio reikšmės komponento ir kitų konotacijos tipų egzistuoja gana dėsningas ryšys: šnekamosios kalbos žodžiai visada vaizdingi ir dažniausiai emocingi; knyginiai žodžiai, gal tik išskyrus poetizmus, nėra nei vaizdingi, nei emocingi.

konotacijos: 1) emocinis
2) vaizdinis
3) stilistinis

2.2. Struktūrinė reikšmė

Kaip jau buvo minėta (plg. p. 42), struktūrinę reikšmę sąlygoja vidinė kalbos leksinė, semantinė ir gramatinė struktūra, jos pagrindas — kalbos vartotojų žinios apie žodžių sisteminius ryšius ir jų vartojimo tekste taisykles bei normas. Tarp žodžių egzistuoja dviejų tipų santykiai — paradigminiai ir sintagminiai. Detali kiekvieno žodžio abiejų tipų ryšių analizė leidžia nustatyti įvairius to žodžio reliacinius požymius. Šių požymių visuma ir laikoma struktūrine reikšme. Dar nuo F. de Sosiūro laikų tie kalbos vieneto požymiai, kuriuos sąlygoja jo vieta tam tikroje sistemoje, buvo vadinami verte (pr. *valeur*, r. *значимость*) [plg. Соссюр, 1977, 146]. Vėliau vertėmis pradėta vadinti ir tuos kalbos vienetų požymius, kuriuos leidžia nustatyti bet kokie žodžių tarpusavio santykiai [Lyons, 1977]. Todėl semantikoje netruko paplisti idėja, kad žodžio reikšmę sudaro kelių tipų vertės: reliaciniai požymiai, lemiami paradigminių ryšių, pavadinti paradigmine verte; reikšmės požymiai, diktuojami santykių žodžių junginiuose,— sintagmine verte; reikšmės požymiai, išryškėjantys darybinių santykių sferoje,— derivacine verte, jos požymiai, lemiami išimtinio žodžio vartojimo tam tikrame stiliuje,— stilistine verte [Васильев, 1983, 11—15]. O kadangi taip traktuojama reikšmė vienu metu buvo pripažįstama vienintele tikrąja lingvistine reikšme, reikšmės sąvoką apskritai siūlyta keisti vertės sąvoka. Tarybinėje kalbotyroje tokia pozicija ne kartą buvo kritikuota, pabrėžiant, kad šitaip suprasti žodžio reikšmę reiškia visiškai ignoruoti jos prigimtį ir vietą žmonių pažintinėje veikloje [Будагов, 1978]. Tačiau žvilgtelėjus iš dabarties pozicijų, atrodo, kad visa ta kritika buvo kiek dogmatiška: mat tarybinėje kalbotyroje kurį laiką į žodį žiūrėta tik kaip į tikrovės objektų reprezentuotoją ir nebuvo konstatuotas jo, kaip tam tikros ženklų sistemos elemento, statusas. Dabar turint prieš akis gerai pagrįstą teiginį apie žodį, kaip specifinį kalbos ženklą, visiškai įmanoma suderinti ir kognityvinį, ir struktūrinį požiūrį į žodžio reikšmę. Be abejo, aišku, kad vertės, kaip reliacinių požymių, nulemtų reikšmių tarpusavio santykių, negalima suabsoliutinti, negalima ir termino *reikšmė* be išlygų keisti *verte*. Niekas nepaneigs teiginio, kad „ne santykiai gimdo substanciją (iš nieko niekas neatsiranda), o nepaprastai įvairi kalbinė substancija lemia sudėtingus jos elementų tarpusavio santykius" [Филин, 1979, 24]. Vadinasi, kognityvinės reikšmės, kaip konceptualios informacijos, kaip tam tikros substancijos, primatas visiškai aiškus. Žodžių tarpusavio santykiai ir iš jų išvedama struktūrinė reikšmė, žinoma, yra antriniai. Juos lemia žodyje glūdinti konceptuali informacija, kuri yra žmonių išorinės praktinės ir vidinės protinės bei jausminės veiklos rezultatas. Negalima tirti žodžių santykių, visiškai neatsižvelgiant į tai, kaip žmonės supranta pasaulį, ką apie jį žino, ką jame veikia, kaip su juo santykiauja [Никитин, 1974, 29]. Tačiau negalima nepripažinti, kad žodžių tarpusavio santykiai yra akivaizdus faktas. Jie parodo, kokias funkcijas turi duotasis koncepto išreiškimo būdas palyginti su kitais, at-

skleidžia sąlygas, diktuojančias tą būdą, išryškina jo paplitimą, vartojimo taisykles ir apribojimus. Taigi žodžių tarpusavio santykiai yra savotiška kalbinė įvairių ekstralingvistinių santykių projekcija: tarp konceptų, tarp tikrovės objektų ir tarp tikrovės ir ją pažįstančio žmogaus. O juk tiriant santykius, galima gauti žinių ir apie santykiaujančias substancijas. Štai kodėl tie požymiai, kurie išryškėja iš įvairių semantinių santykių, gali būti laikomi ir pačios reikšmės požymiais. Kaip jau minėta, jie ir sudaro struktūrinę reikšmę [6]. Na, o jei tie požymiai vadinami verte (ar vertėmis), tai galima teigti, kad struktūrinė reikšmė ir yra jos vertė (ar vertės).

Šių dienų semantikoje gana vieningai laikomasi požiūrio, kad priimtiniausia reikšmės analizė — tai jos struktūros analizė, o pastarosios tikslas — nustatyti reikšmės sudedamąsias dalis (elementus), išaiškinti jų vidinę sąrangą, pateikti jos eksplikuotą modelį. Tačiau negalima pamiršti, kad skaidant ir modeliuojant reikšmes, kartu skaidoma ir modeliuojama ne tik konceptuali informacija, bet ir jos nekalbinis šaltinis — objektyvi tikrovė bei jos santykis su žmogumi. Vadinasi, s t r u k t ū r i n ė r e i k š m ė y r a e k s p l i k u o t a k o g n i t y v i n ė r e i k š m ė. Kartu reikia pabrėžti, kad struktūrinė reikšmė yra tik specialios analizės objektas, kad tai yra tas reikšmės aspektas, kurį reikia lingvistiškai interpretuoti. Tačiau nurodyti reikšmės lingvistinės interpretacijos ir eksplikacijos būdus nėra tas pats, kas suprasti reikšmę. Suplakus reikšmę su jos aiškinimu, tektų pripažinti, kad žmogus, negalintis paaiškinti reikšmės, iš viso jos nesupranta. O juk taip nėra. Jau buvo minėta, kad bendraujantys žmonės paprastai neskiria grynai kalbinio reiškinio ir ekstralingvistinio jo atitikmens, bet tai netrukdo jiems praktiškai nesuklystant kalbėti ir suprasti kalbą: mat jų sąmonėje užfiksuotas ryšys tarp žodžių ir tikrovės objektų, tarp sakinių ir situacijų. Visiškai neabejotina, kad kalbėdami žmonės neturi prieš akis kokios nors išsamesnės vartojamų žodžių semantinės klasifikacijos ar visų jų vartojimo išgalių. O kalbinio reikšmės tyrimo objektas — visi tipiškiausi žodžio vartojimo tekste atvejai ir detali semantinė klasifikacija žodžių, sudarančių tam tikrą leksinę semantinę grupę.

Tiriant reikšmės struktūrą, šioje knygoje, kaip ir daugelyje kitų lingvistinių darbų, kartais vietoj termino *reikšmė* vartojamas terminas *s e m e m a*. Taip elgiamasi tais atvejais, kai kalbama apie žodžio, kaip nominacinių kalbos priemonių sistemos elemento, turinį. Sememos statusą turi kiekvienos leksemos reikšmė. Sememos termino netinka vartoti, kai turimos galvoje konkrečios žodžio, kaip konkretaus teksto (pasakymo) elemento, reikšmės (pvz.: **žodis, pavartotas perkeltine semema*).

[6] Teigiant, kad žodžių tarpusavio santykių tyrimas yra parankus, vaisingas leksinės reikšmės analizės būdas, visai nenorima paneigti onomasiologinių tyrinėjimų svarbos. Tarybinių kalbininkų A. Ufimcevos, R. Budagovo, Z. Mednikovos ir kt. darbuose reikšmių analizė, paremta reikšmės ir žodžiu reiškiamo ekstralingvistinio jo atitikmens gretinimu, yra davusi vertingų rezultatų. Tačiau šių dienų lingvistikoje nesuabsoliutintas, „neišgrynintas“, o mokamai susietas su konceptualių sistemų analize struktūrinis reikšmės tyrimo būdas atrodo vis dėlto perspektyvesnis.

Kadangi kalbos faktų tyrėjui tiesiogiai duotas tekstas, o ne kalbos sistema, tai ir struktūrinę reikšmę parankiau analizuoti kryptimi tekstas→sistema. Reikalavimas tirti reikšmę einant nuo teksto prie sistemos skatina pirmiausia apžvelgti sintagminius, o tik paskui paradigminius ir derivacinius žodžių bei jų reikšmių ryšius.

2.2.1. Sintagminė vertė

S i n t a g m i n ė v e r t ė — tai tie reikšmės požymiai, kuriuos išryškina žodžių tarpusavio ryšiai junginyje ar didesniame tekste, t. y. tokiame stambesniame kalbos vienete, į kurio sudėtį įeina žodis. Tokius sudėtinius vienetus, kurie susiformuoja jungiantis mažesniems elementams linijiniu būdu, kalbotyroje įprasta vadinti s i n t a g m o m i s (gr. *sýntagma* „rikiuotė, dermė"). Todėl ir ryšiai, susiklostantys tarp sintãgmos narių, vadinami s i n t a g m i n i a i s. Vadinasi, norint nustatyti, kokie reliaciniai požymiai sudaro sintagminę reikšmės vertę, reikia išsiaiškinti, kaip ir kur atsiskleidžia sintagminiai žodžių ryšiai.

Sintagminiai ryšiai yra ne tik linijiniai, bet ir sisteminiai [Lyons, 1977, 241]. Kaip šitai suprasti? Visuotinai pripažinta, kad kiekvienas kalbos elementas ištisiniame sraute yra susijęs su kitais tokio pat lygmens elementais (fonemos su fonemomis, morfemos su morfemomis, žodžiai su žodžiais), t. y. su tam tikru kontekstu, vadinamu p o z i c i j a (lo. *positio* „padėtis, išsidėstymas"). Visos pozicijos, kurias gali užimti tiriamasis elementas, sudaro jo d i s t r i b u c i j ą (lo. *distribuo* „paskirstau, išdalinu", an. *distribution* „pasiskirstymas, paplitimas"). Žodžio pozicija — tai jo vieta junginyje ar sakinyje. Tiriant kiekvieną konkrečią poziciją, nustatomi linijiniai žodžių tarpusavio santykiai. Žodžio distribucija — tai visos jo galimos pozicijos, t. y. visos vietos, kurias jis gali užimti junginyje ar sakinyje. Ištirti žodžio distribuciją reiškia išsiaiškinti žodžio jungimosi su kitais žodžiais išgales ir sudaryti modelius, apibendrintai rodančius, kokiose pozicijose pavartotas žodis sudaro prasmingą vienetą, o kokiose pozicijose jis apskritai nevartotinas. Taigi remiantis kontekstu kaip šnekos rodikliu, daroma išvada ir apie žodžių ryšius kalbos sistemoje.

Jau seniai pastebėta ir lingvistinėje literatūroje iškelta [plg. Porzig, 1934], kad vieni žodžiai su kitais jungiasi ne bet kaip, o pagal tam tikras taisykles. Pavyzdžiui, veiksmažodis *valgo* reikalauja, kad prie jo jungtųsi daiktavardžio ar jį pavaduojančios kalbos dalies (įvardžio, skaitvardžio, būdvardžio, dalyvio) vardininkas, žymintis veiksmo atlikėją: *tėvas valgo, jis valgo, jaunieji valgo, mylimasis valgo* ir t. t. Tas pats veiksmažodis dar gali jungtis su kitu daiktavardžio linksniu, rodančiu veiksmo objektą *(valgo duoną)*, veiksmo laiką *(valgo naktį)*, prieveiksmiu, pusdalyviu ir kitais žodžiais, žyminčiais veiksmo aplinkybę (*valgo netvarkingai, valgo skubėdamas* ir t. t.). Daiktavardis *tėvas* gali sudaryti junginį ne tik su veiksmažodžiais *valgo, skaito, tyli, eina* ir t. t., bet ir su būdvardžiais *(jaunas tėvas)*, dalyviais *(mylimas tėvas, nuliūdęs tėvas)*, skaitvardžiais

(*vienas tėvas, ketvertas tėvų*), įvardžiais (*mano tėvas, kiekvienas tėvas*). Tačiau šis daiktavardis negali tiesiai jungtis nei su *naktį*, nei su *stovėdamas*, nei su *netvarkingai*. Be to, tas pats daiktavardis jungiasi ir ne su bet kuriuo veiksmažodžiu, būdvardžiu ar dalyviu. Neįmanomi, pavyzdžiui, būtų tokie junginiai, kaip **kiauras tėvas*, **gramatinis tėvas*, **išgaląstas tėvas*, **tėvas gimdo* ar panašūs.

Kas gi sudaro vienokių ar kitokių žodžių jungimosi išgalių pagrindą? Pirma — tai sąmonėje atspindimos objektyviōs tikrovės aplinkybės ir jų lemiami loginiai konceptų tarpusavio ryšiai. Antra, kalboje egzistuojančios gramatinės taisyklės: vieni veiksmažodžiai reikalauja vienų, kiti — kitų linksnių; su daiktavardžiais derinami būdvardžiai, dalyviai, tam tikro tipo skaitvardžiai; kiekiniai skaitvardžiai *vienuolika—devyniolika, dešimt, dvidešimt... šimtas, tūkstantis* ir kt. valdo vardažodžių kilmininko linksnį, o būdvardžiai *ištikimas, gabus, skolingas* — daiktavardžių naudininką ir t. t. Trečia, žodžiai jungiasi vienas su kitu semantinės dermės pagrindu, kuri determinuojama ir realios tikrovės, ir tam tikrų vidinių kalbos dėsnių. Visos šios žodžių jungimosi prielaidos detaliau bus atskleistos analizuojant konkrečius pavyzdžius. Dabar tik galima pasakyti, kad ne visų žodžių distribucijos tyrimai turi eiti vienu keliu. Jau kuris laikas kalbotyroje priimta žodžių jungimosi išgales vadinti v a l e n t i n g u m u. Atrodytų, kad distribucijos tyrimas gali būti suprastas tiesiog kaip žodžio valentingumo analizė. Ar iš tiesų taip yra, galima įsitikinti pirmiausia gerai išsiaiškinus, kokia valentingumo interpretacija tinkamiausia leksinei semantikai. Apie valentingumo problemas plačiai rašyta užsienio ir tarybinėje lingvistikoje, išsamiai jis analizuotas ir lietuvių kalbotyroje [Labutis, 1976; Geniušienė, 1971; Sližienė, 1978; 1980; 1986; Каткувене, 1981; Tekorienė, 1983; 1985 ir kt.]. Todėl čia nesiimama diskutuoti įvairiais ginčytinais šio fenomeno klausimais, o išeinant iš leksinės semantikos pozicijų, kalbama apie tokį valentingumą, kuris sąlygojamas žodžio reikšmės. Pasiremiant minėtų autorių darbais, valentingumu laikoma žodžio reikšmės lemiama ypatybė atverti tam tikrą skaičių laisvų vietų, kurias gali užimti vienokie ar kitokie konteksto partneriai. Žodžio partneriai — tai sintaksiškai su juo susijusios tam tikros apibrėžtōs reikšmẽs žodžių formos ar tų formų ekvivalentai. Daugelio kalbų tyrimai įtikinamai parodė, kad tokių partnerių pirmiausia reikalauja predikatiniai žodžiai, t. y. tokie, kurie įvardija įvairius požymius. Lietuvių kalboje tai veiksmažodžiai, būdvardžiai, veiksmažodiniai ar būdvardiniai daiktavardžiai. Dažniausiai jie sudaro pagrindinių bendravimo vienetų — sakinių — struktūrinį centrą (nors negalima užmiršti, kad tokiu centru kartais tampa ir nepredikatiniai žodžiai). Visi kiti žodžiai paprastai sakinyje vienaip ar kitaip išsidėsto aplink predikatinį žodį. Taigi valentingumas, kaip ypatybė, yra būdingas predikatiniams žodžiams ir išryškėja tik sakinyje. Todėl visiškai priimtina šių žodžių distribucijos ir valentingumo tyrimą sutapatinti: iš tiesų, išsiaiškinus, kokie yra predikatinio žodžio valentiniai partneriai, kaip jie santykiauja tarpusavyje ir su tuo predikatiniu žodžiu, atsiskleidžia tiriamojo veiksmažodžio ar būd-

vardžio distribucija, arba kitaip — jo sintagminių santykių visuma. Kai norima apibūdinti nepredikatinių žodžių distribuciją, apie jų valentingumą kalbėti netinka (nebent tik jie taptų sakinio tariniu). Tačiau dažniausiai jie tėra tik kitų žodžių valentiniai partneriai, ir todėl valentingumas, kaip ypatybė, jiems nebūdinga. Norint nusakyti sintagminius, pavyzdžiui, konkrečiųjų daiktavardžių, santykius, reikia stengtis išsiaiškinti, į kokio tipo junginius jie įeina, kokį vaidmenį tame junginyje vaidina, su kokios grupės žodžiais gali būti semantiškai derinami, su kokiais jų jungti nederėtų ir t. t. Taigi distribucijos sąvokos negalima be išlygų sutapatinti su valentingumu: distribucija — tai apskritai žodžių gebėjimas jungtis, valentingumas — predikatinių žodžių ypatybė atverti laisvas vietas konteksto partneriams.

Kadangi, kaip jau buvo minėta, geriausiai distribucija atsiskleidžia sakinyje, tai jo struktūrinio centro — veiksmažodžio ir būdvardžio — valentinių ypatybių tyrimas laikomas pagrindiniu sintagminių santykių analizės uždaviniu.

Šiuolaikiniai valentingumo teorijos principai teigia, kad valentingumas nagrinėtinas trimis lygiais: loginiu semantiniu, gramatiniu (sintaksiniu, morfosintaksiniu) ir leksiniu semantiniu. Loginis semantinis lygis dar vadinamas abstrakčiuoju, o sintaksinis ir leksinis semantinis — konkrečiaisiais kalbos lygiais [Sližienė, 1980, 93]. Pagal tai ir pats valentingumas skirstomas į tris tipus: loginį semantinį, sintaksinį ir leksinį semantinį[7].

Loginis semantinis žodžio valentingumas tiriamas semantinės interpretacijos būdu [Апресян, 1974, 120; Tekorienė, 1983, 98]. Teorinė šio tipo valentingumo tyrimo prielaida yra mintis, kad sakinio, kurio branduolys yra predikatas su tam tikru argumentų skaičiumi, struktūra atitinka (atspindi) tam tikrą nekalbinę situaciją, vienaip ar kitaip suvoktą ir įvertintą žmogaus, t. y. mintis, kad sakinyje iš predikatų ar jo argumentų tarpusavio santykių paaiškėja, kaip interpretuojama nusakomoji tikrovės situacija. Taigi loginio semantinio valentingumo analizės uždavinys — nustatyti predikatinio žodžio atveriamų vietų skaičių ir tas vietas užimančių aktantų semantines funkcijas, arba semantinius vaidmenis. Semantinės funkcijos šiuolaikinėje kalbotyroje suprantamos kaip sąvokos, atspindinčios predikatine konstrukcija perteikiamos situacijos dalyvių paskirtį joje [Lyons, 1977, 488; Филлмор, 1981, 405,

[7] Tiriant predikatinių žodžių valentingumą, neretai vartojami semantinės ir sintaksinės struktūros terminai. Pavyzdžiui, sintaksine veiksmažodžio struktūra (SinVS) laikomas tam tikras žodžio sintaksinio vartojimo modelis, o semantinė veiksmažodžio struktūra (SemVS) pateikiama kaip predikatinė struktūra, kurioje pažymėtas veiksmažodžio aktantų skaičius ir pobūdis abstrakčiame loginiame semantiniame lygyje [Иванова, 1981, 247; Генюшене, 1983; Tekorienė, 1985; Sližienė, 1986]. Šiame darbe semantinės struktūros terminas vartojamas kita reikšme (plg. p. 19) todėl, kad nebūtų nereikalingos painiavos, tiriant valentingumą, šių terminų atsisakyta.

529]. Analizuojant konkrečių predikatinių žodžių valentines savybes, dažniausiai vartojami tokie semantinių funkcijų pavadinimai[8]:

A g e n t a s [Ag] — aktyvaus veiksmo atlikėjo funkcija. Labiausiai ji būdinga gyvoms būtybėms (*T ė v a s aria. V a i k a s skaito*); bet ją gali turėti ir negyvi daiktai, gamtos ar visuomenės reiškiniai, kurie gali sukelti ar sužadinti veiksmą (*V ė j a s pučia; A u t o b u s a s važiuoja*). Jei veikėjas yra kartu ir veiksmo priežastis, jis gali būti vadinamas dar ir k a u z a n t u [AgCaus], pvz.: *D a i n a širdį ramina.*

P r o c e s a n t a s [Proc] — savaime vykstančio veiksmo, proceso atlikėjo funkcija (*R u g i a i bąla. P i e v o s pražydo. S t i k l i n ė nukrito ir sudužo*).

S t a t a n t a s [Stat] — fizinės būsenos ar pojūčių patyrėjo funkcija (*V a i k a s guli lovelėje; B a l t u o j a burė vieniša. Virš stalo kabo l e m p a*)[9].

P e r c e p i e n t a s [Pcp] — psichologinės, emocinės būsenos patyrėjo funkcija, būdinga gyvoms būtybėms, suvokiančioms tikrovės dalykus, psichologiškai į juos reaguojančioms (*Z u i k i s bijo lapo. J o n a s nemoka pamokų*).

P a t i e n t a s [Pt] — fiziškai ar kitaip aktyviai veikiamo daikto funkcija (*Vaikas sudaužė s t i k l i n ę. Vėjas prilaužė š a k ų. Katinas gaudo p e l e s*)[10].

K o n t e n t a s [Con] — veiksmo, būsenos ar ypatybės turinio funkcija (*Mokslininkai svarsto p r o b l e m ą. Pirkia prirūko d ū m ų. Krepšelis pilnas g ė l i ų*).

R e z u l t a t a s [R] — rezultato funkcija, būdinga daiktui, kuris atsiranda kaip veiksmo padarinys (*Berniukas kala i n k i l ą. Tėvas padarė a l ų. Vanduo pavirto į l e d ą*).

B e n e f i c i e n t a s [B] — adresato, gavėjo, kurio naudai ar nenaudai kas vyksta, funkcija (*Davė m e r g y t e i obuolį. G r ė b l i u i sudėjo dantis. Apie nemalonumus pranešė d i r e k t o r i u i*).

K o n t r a g e n t a s [CAg] — prieš agentą ar su juo veikiančios aktyvios jėgos funkcija, būdinga gyvoms būtybėms, negyviems daiktams, gamtos ar visuomenės reiškiniams (*Vilkas gynėsi n u o*

[8] Kadangi nei semantinių funkcijų skaičius, nei jų pavadinimai nėra vienodai apibrėžti, čia pasirinkti tokie terminai, kurie dažniausiai vartojami lietuvių kalbotyroje [Г е н ю ш е н е, 1983, 15; S l i ž i e n ė, 1986; T e k o r i e n ė, 1983; 1985; D r u k t e i n i s, 1984; 1985].

[9] Procesantas ir statantas daugelio kalbininkų vadinamas patientu. Taip daroma tada, kai patiento funkcija labai išplečiama ir teigiama, kad patientas — tai bet kokios būsenos funkcija: patientas tai, su kuo ar kam kažkas atsitinka, ar kitaip — patientas yra bet koks pasyvus situacijos dalyvis [S l i ž i e n ė, 1986]. Iškeliamos dvi šios funkcijos skirtybės: aktyvaus veiksmo veiksmažodžiai suponuoja tam tikru būdu veikiamo daikto būseną (*griebė lazdą, griebė už lazdos*), būsenos bei proceso veiksmažodžiai suponuoja daikto buvimą tam tikroje būsenoje ar jo būsenos kitimą (*Kambarys ištuštėjo. Pievos pražydo*). Taip apibrėžiamas patientas gali būti ir objektinis, ir subjektinis partneris, o tai apsunkina valentinio modelio analizę. Leksinėje semantikoje, kai analizuojama nominacinė kalbos struktūra, parankesnis yra siauresnis patiento supratimas.

[10] Patientas, kuris veikiamas keičia savo padėtį, gali būti laikomas atskira semantine funkcija — m o v a n t u [Mv] (*Vėjas užtrenkė d u r i s*).

š u n ų. Žmonės gynėsi n u o b a d o. Žemdirbiai kovoja s u k e n k ė j a is.

K o m i t a t y v a s [Com] — antrojo statanto, percepiento, patiento ar beneficiento funkcija, pasirodanti greta pagrindinės (*Motina sutaria s u d u k t e r i a. Tėvas padovanojo žemę sūnui s u d u k t e r i a*).

A s p e k t a s [Asp] — atžvilgio, t. y. gretinimo pagrindo funkcija (*Sūnus panašus į t ė v ą. Jis gerokai skiriasi n u o k i t ų v a i k ų*).

P o s e s o r i u s [Ps] — savininko, asmens, susijusio su objektu priklausymo santykiu, funkcija (*A š turiu knygą. Ši kepurė P e t r o*).

K a u z a t y v a s [Caus] — veiksmo ar būsenos priežasties funkcija (*Žmonės mirė i š b a d o. D ž i a u g s m u spindi jos akys*).

I n s t r u m e n t a s [I] — priemonės, įrankio funkcija (*Žmonės skambino v a r p a i s. Mėgstu važinėti d v i r a č i u*).

R e t r i b u t y v a s [Rt] — atsilyginimo funkcija (*Susiderėjome i š p u s k v o r t ė s. Už kailius mokėjo a u k s u*).

M o t y v a s [Mot] — motyvacijos funkcija, būdinga daiktams, kurie suvokiami kaip veiksmo ar būsenos pamatas (*U ž k n y g ą sumokėjau du rublius. Jam atsilygino u ž d r ą s ą*).

F i n i t y v a s [Fin] — tikslo, paskirties funkcija (*Kolūkiečiai ruošiasi s ė j a i. Išvažiavo m a l k ų. Neturiu dantų r i e š u t a m s k r i m s t i*).

L o k a t y v a s [Loc] — veiksmo ar būsenos vietos funkcija (*Ūžia g a l v o j e. Kloja šiaudus a n t s t o g o*).

D i r e k t y v a s [Dir] — veiksmo krypties funkcija. Galimi dar ir konkretesni šios funkcijos variantai: pradinio taško [Ab], galinio taško [Ad] ir kelio [Via] funkcijos (*Vykstame i š m i e s t o į k a i m ą. Vaikai laksto k o r i d o r i a i s*).

T e m p o r a t y v a s [T] — veiksmo vykimo ar būsenos laiko funkcija (*V i d u d i e n į ten buvo tamsu kaip naktį*).

K v a n t i t a t y v a s [Q] — kiekybės funkcija, būdinga įvairiems matų vienetams (*Miškas tęsiasi t r i s k i l o m e t r u s. Sugaišau d v i s a v a i t e s*).

K v a l i t a t y v a s [Qual] — veiksmo ar ypatybės kokybės, būdo funkcija (*Moksleiviai g e r a i dirba. Šiemet b l o g a i užderėjo obuoliai. Siūlus nudažė ž a l i a i*).

D e s k r i p t a s [Dsk] — požymio turėtojo, savininko funkcija (*Saulėta d i e n a. Ž m o g u s vertas pagarbos*)[11].

Konkretūs semantiniai vaidmenys gali būti jungiami į tam tikras stambesnes grupes, kurios charakterizuojamos kaip hipervaidmenys [Генюшене, 1983, 15]. Subjektinis hipervaidmuo apima agentą, procesantą, statantą, percepientą. Tiesioginis objektinis hiper-

[11] Semantinių funkcijų (vaidmenų) esama ir daugiau, kai kuriuose darbuose jų nurodoma ir kitokių [А п р е с я н, 1974, 124—126; G r e n d a, 1982; S l i ž i e n ė, 1986], tačiau šioje knygoje nagrinėtai medžiagai jų paprasčiausiai neprireikė. Ir apskritai, galima manyti, kad geriausiai ir tiksliausiai semantinius vaidmenis galima nustatyti, turint prieš akis konkrečius pavyzdžius [A m b r a z a s, 1986, 5].

vaidmuo — patientą, kontentą, rezultatą, netiesioginis objektinis hipervaidmuo — beneficientą, kontragentą, aspektą, instrumentą, adverbialiniai hipervaidmenys — temporatyvą, direktyvą, lokatyvą, kauzatyvą, finityvą, kvalitatyvą, kvantitatyvą.

Sintaksinio (gramatinio) valentingumo tyrimo tikslas — nustatyti, kokiomis gramatinėmis kalbos priemonėmis perteikiami predikatinių žodžių aktantai, t. y. kokią konkrečią raišką turi įvairios semantinės funkcijos. Paprastai jas eksponuoja priklausomieji predikatinių junginių nariai, kitaip sakant, žodžio formos ar sintaksinės konstrukcijos, tiesiogiai priklausomos nuo predikatinio žodžio. Šios sintaksiškai priklausomos formos vadinamos *sintaksiniais aktantais*.

Loginio semantinio valentingumo partneriai (toliau jie vadinami tiesiog *semantiniais aktantais*) gali visiškai atitikti sintaksinio (gramatinio) valentingumo narius. Tada tokie aktantai, kaip agentas, procesantas, statantas, percepientas, paprastai eina gramatiniu subjektu, t. y. veiksniu, o tokie, kaip patientas, kontentas, rezultatas ir t. t., atitinka gramatinį objektą (tiesioginį ar netiesioginį), adverbialiniai agentai — sakinio aplinkybes. Pavyzdžiui, agentas, procesantas, statantas reiškiamas vardininku (išskyrus pasyvines konstrukcijas), percepientas — vardininku ar naudininku, beneficientas — naudininku, patientas, rezultatas — galininku, instrumentas — įnagininku, lokatyvas — vietininku, kontentas — galininku, prielinksninėmis konstrukcijomis, bendratimi ir t. t. Nustatyti semantinių aktantų realizavimosi išgales, išryškinti jų raiškos įvairoves — vienas iš pagrindinių *sintaksinės semantikos* uždavinių, tačiau jį privalo spręsti ir leksinės semantikos tyrėjai. Mat semantinio ir sintaksinio valentingumo tarpusavio ryšys gali pasirodyti svarbus ir skaidant predikatinio žodžio reikšmę, ir skiriant to paties žodžio (onomatemos) reikšmes. Tačiau leksinei semantikai rūpi ne visų galimų predikatinio žodžio aktantų konkreti raiška, o tik tų, kuriuos būtinai determinuoja tiriamojo žodžio reikšmė.

Kalbotyroje jau seniai pastebėta, jog ne visi predikatinių žodžių aktantai pasižymi vienodu semantiniu turiningumu. Vieni iš jų būtini, nes tik jų apsuptas predikatas gali pakankamai aiškiai ir išbaigtai reikšti tam tikrą situaciją, kiti — nebūtini ir teikia tik papildomą informaciją, tiesioginiais ryšiais nesusijusią su predikato reikšme. Pirmuosius įprasta vadinti *būtinaisiais*, antruosius — *fakultatyviaisiais* aktantais. Tiriant sintagminius predikatinių žodžių ryšius leksinėje semantikoje, pirmiausia reikia nustatyti, kurie semantiniai aktantai laikytini būtinaisiais, ir išaiškinti, kaip, kada ir kokie sintaksiniai partneriai juos realizuoja.

Būtinaisiais semantiniais aktantais laikytini visi tie, kuriuos determinuoja predikatinio žodžio reikšmė; jie padeda atskirti tiriamojo žodžio reikšmę nuo kitų panašių žodžio reikšmių. Dažniausiai juos atitinka būtinieji sintaksiniai aktantai. Tai tokie žodžiai, be kurių pasakymas būtų negramatiškas, kitaip sakant, tai žodžiai, kurie sakinyje atlieka gramatinio subjekto (veiksnio) ir gramatinio objekto (tiesioginio ar netiesioginio papildinio) funkcijas. Pavyzdžiui, sakinyje *Vai-*

kai aižo žirnius yra du būtinieji semantiniai ir du būtinieji sintaksiniai aktantai, nes ir agentas *(vaikai)*, patientas *(žirnius)*, ir juos realizuojantys vardininko bei galininko linksniai lemiami veiksmažodžio *aižo* reikšmės (Juk išgirdęs žodį *aižo*, kiekvienas lietuviškai suprantantis žmogus kelia klausimus: *kas aižo? ką aižo?* Atsakymų į juos visiškai pakanka, kad sakinys būtų prasmingas ir gramatiškas, o bent vieną iš šių aktantų praleidus, pasakymas darosi nebaigtas). Realioje kalbėjimo veikloje neretai pasitaiko, kai tam tikri būtinieji semantiniai aktantai, priklausomai nuo bendravimo tikslų, nėra eksplicitiškai realizuojami, nors jie aiškiai implikuoti predikatinio žodžio reikšmėje. Pavyzdžiui, sakinyje *Vaikas įsipjovė pirštą* realizuoti du būtinieji semantiniai veiksmažodžio *įsipjovė* partneriai: agentas *(vaikas)* ir patientas *(pirštas)*. Gramatiniu požiūriu šie abu partneriai ne tik būtini, bet ir pakankami. Tačiau semantiškai šiam veiksmažodžiui būtinas ir trečiasis partneris (instrumentas), nes jis padeda skirti veiksmažodžio *pjauti* reikšmę nuo kitų fizinio poveikio veiksmažodžių (pavyzdžiui, kad ir tokių, kurie reiškia veiksmą, atliekamą be tam tikros priemonės ar įnagio: *griebti, stumti, spirti*). Cituotame sakinyje trečiasis aktantas nėra pasakytas, bet, jei reikia, jis gali gauti ir konkrečią raišką, pvz.: *vaikas įsipjovė pirštą peiliu (stiklu, siūlu, pjautuvu, gelžgaliu* ir kt.). Taigi semantiniu požiūriu instrumentinis partneris būtinas, gramatiniu — nebūtinas. Tokie sintaksiniai aktantai, kurie kartais eksponuoja būtinuosius semantinius partnerius, o kartais gali būti ir praleidžiami, bet pasakymas dėl to nenustoja būti gramatiškas, vadinami l a i s v a i s i a i s. Laisvieji aktantai primena fakultatyviuosius, nes ir vieni, ir kiti gali būti praleidžiami. Tačiau laisvieji aktantai realizuoja būtinuosius semantinius predikato palydovus, o fakultatyvieji — tik fakultatyviuosius, t. y. tuos, kurių teikiama informacija nesusijusi su predikatinio žodžio reikšme determinaciniu ryšiu ir dingsta iš karto, juos pašalinus iš sakinio [12]. Fakultatyviaisiais aktantais daugiausia eina adverbialiniai semantiniai partneriai, sakinyje atliekantys aplinkybių funkcijas.

Apibendrinant galima sakyti, kad patys bendriausi loginio semantinio ir sintaksinio valentingumo partnerių santykiai esti tokie:

a) būtinasis semantinis aktantas — būtinasis sintaksinis aktantas;
b) būtinasis semantinis aktantas — laisvasis sintaksinis aktantas;
c) fakultatyvusis semantinis aktantas — fakultatyvusis sintaksinis aktantas.

Šiuos santykius gerai atskleidžia toks pavyzdys. Štai keli sakiniai, kurių predikatinį centrą sudaro veiksmažodis *pirkti:*

1. *P i r k o bernelis mergelei žiedą.* tts.
2. *Ką, aš dvarą p i r k s i u už penkias kapeikas?* Rdd.
3. *Ar n u p i r k s i iš žąsino avižas?* LTR.
4. *Šitą sąsiuvinį n u s i p i r k a u matematikai.* J. Jab.
5. *Danguje su pinigais nieko n e n u s i p i r k s i, pragare gal nors smalos.* V. Kr.

[12] Kai kurie kalbininkai kiek kitaip disponuoja laisvųjų ir fakultatyviųjų aktantų terminais [S l i ž i e n ė, 1986, 58].

Gramatiškai taisyklingos būtų tokios sintaksinės konstrukcijos, kurios susidėtų iš veiksmažodžio, einančio tariniu, veiksnio ir tiesioginio papildino *(kas* p i r k o *ką)*. Taigi būtinieji sintaksiniai šio veiksmažodžio aktantai yra tik du. Semantiškai interpretuoti jie reiškia, kad veiksmas, atliekamas aktyvaus subjekto [Ag] ir nukreiptas į konkretų dalyką [Pt]. Be abejonės, šie du aktantai yra būtinieji ir semantiniu požiūriu. Bet ar tik jie du determinuojami veiksmažodžio reikšmės? Kai kurios šio veiksmažodžio pozicijos rodo jį turint trečią partnerį — beneficientą [B]. Vienur jis išreikštas vardažodžio naudininku (1), kitur — sangrąžos afiksu (4, 5). Toliau: trečiasis sakinys aiškiai rodo, kad esama dar vieno semantinio aktanto, pavadinančio tą veikėją, iš kurio perkama, arba kitaip — tą, kuris parduoda. Šis aktantas galėtų būti laikomas kontragentu [CAg]. Be to, veiksmažodis gali turėti ir atlygio partnerį, rodantį, už ką įgyjamas veiksmo objektas [Rt]. Taigi veiksmažodžio *pirkti* reiškiamoje situacijoje atveriamos vietos net penkiems semantiniams aktantams: agentui, patientui, beneficientui, retributyvui ir kontragentui. Visi jie — būtinieji semantiniai šio veiksmažodžio aktantai, nors konkrečiose situacijose tai vienas, tai kitas gali būti eksplicitiškai nerealizuotas[13]. Žodžiai, kuriais išreiškiamas beneficientas, retributyvas ir kontragentas, yra laisvieji sintaksiniai aktantai. O ką galima pasakyti apie naujus, ketvirtajame ir penktajame sakinyje pasirodančius aktantus? Ketvirtajame sakinyje nurodoma perkamo objekto paskirtis *(matematikai)*, penktajame — veiksmo vykimo vieta *(danguje, pragare)*. Aišku, kad tai fakultatyvieji sintaksiniai aktantai, nes čia realizuojamos veiksmažodžio, kaip tam tikros kalbos dalies atstovo, išgalės, t. y. tik grynai gramatinis veiksmažodžio sugebėjimas prisijungti tam tikras formas, rodančias veiksmo vykimo aplinkybes. Šie valentingumo partneriai (semantiniu požiūriu tai būtų finityvas ir lokatyvas) teikia tik papildomą informaciją, nesusijusią su veiksmažodžio *pirkti* reikšme. Vadinasi, kartu tai fakultatyvieji semantiniai aktantai.

Tačiau sintaksinio ir loginio semantinio valentingumo santykiai ne visada sutelpa į aptartą schemą. Štai vienas iš ginčytinų valentingumo atvejų. Dauguma tyrinėtojų sutaria, kad predikatinis žodis negali turėti dviejų vienodų semantinių aktantų. Bet kartais tas pats aktantas gali būti reiškiamas iš karto dviem formomis [Апресян, 1974, 153]. Ar tai reiškia, kad vieną semantinį aktantą atitinka du sintaksiniai? Štai pasakyme *Mama valo iš staltiesės dėmes* lyg ir galima būtų įžiūrėti du patientus (juk įmanoma pasakymą išskleisti: *valo staltiesę* ir *valo dėmes*). Tačiau, jei jau iš tiesų tas pats veiksmažodis negali turėti dviejų tų pačių aktantų, galima teigti, jog patientas, išreikštas prielinksnine konstrukcija, tik deta-

[13] Šiuo atveju galima prisiminti Dž. Filmoro teiginį, kad veiksmažodis sugeba teikti dvejopą informaciją: apie visą galimą situaciją ir apie perspektyvą. Situacija įsivaizduojama ir atkuriama remiantis veiksmažodžio reikšme apskritai, o veiksmažodis, pavartotas tam tikrame sakinyje, rodo perspektyvą, t. y. konkretų, kaip tik tuo metu norimą perteikti situacijos aspektą [Ф и л л м о р, 1981, 518, 521].

lizuoja patientą, išreikštą galininko linksniu (plg. pasakymą *valo staltiesės dėmes*). Vadinasi, veiksmažodis *valo* semantiškai tėra dvivalentis, o objektinis jo valentingumo narys yra išskaidytas. Štai dar vienas galimas tos pačios situacijos nusakymo būdas: *Mama valo staltiesę nuo dėmių*. Čia vėl gali būti laikoma, kad loginis semantinis veiksmažodžio valentingumas yra dviem aktantams, tik jo patientas išskaidytas. Žinoma, visiškai sutapatinti situaciją, išreikštą sakiniais *Mama valo dėmes iš staltiesės* ir *Mama valo staltiesę nuo dėmių* negalima, ji šiek tiek skiriasi. Mat aktantų konkreti raiška čia reikšminga informaciniu požiūriu, ji patikslina tikrovės situacijos referentus: vienu atveju veiksmas krypsta į staltiesę, kurioje yra dėmių, kitu — į dėmes, kurios yra staltiesėje. Tačiau šie referentiniai skirtumai nėra relevantiški veiksmažodžio reikšmei, ji determinuoja tik du būtinuosius semantinius partnerius — agentą ir patientą, kuris šiuo atveju yra išskaidytas. Sintaksinė aptariamųjų sakinių analizė leidžia nustatyti du būtinuosius sintaksinius partnerius: pirmajame sakinyje tai *mama* ir *dėmės*, antrajame — *mama* ir *staltiesė*. Valentingumo nariai, išreikšti prielinksninėmis konstrukcijomis *iš staltiesės* ir *nuo dėmių*, laikytini fakultatyviaisiais sintaksiniais aktantais. Taigi šie pavyzdžiai rodo, jog tuo atveju, kai būtinojo semantinio valentingumo narys išskaidytas, viena jo dalis reiškiama būtinuoju sintaksiniu aktantu, o kita — fakultatyviuoju. Tiesa, minėti sakiniai gali būti aiškinami ir kitaip. Galima manyti, kad konstrukcijomis *nuo dėmių* ir *iš staltiesės* reiškiamas ne patientas (tiksliau, paciento papildymas), o visai atskiras aktantas — priežastis ar šaltinis. Tačiau tada tai būtų ne būtinieji, o fakultatyvieji semantiniai aktantai, kuriuos realizuoja fakultatyvieji sintaksinio valentingumo nariai. Vadinasi, ir pirmoji, ir antroji sakinių interpretacija įgalina veiksmažodį *valo* laikyti dvivalenčiu. Panašų atvejį galima įžiūrėti ir tokiame sakinyje: *Tėvas padovanojo žemę sūnui su dukteria,* kur beneficiento funkciją atliekantis žodis *sūnui* papildytas fakultatyviuoju valentingumo nariu — komitatyvu. Todėl veiksmažodis *(pa)dovanoti* laikytinas trivalenčiu, o ne keturvalenčiu. Antra vertus, galima manyti, jog beneficientas čia yra išskaidytas: viena jo dalis reiškiama būtinuoju, kita — fakultatyviuoju sintaksiniu aktantu.

Tiriant konkrečią medžiagą, tokių ginčytinų valentingumo atvejų iškyla ir daugiau. Pavyzdžiui, keliavalenčiu reikėtų laikyti veiksmažodį *įkąsti*? Jis gali būti vartojamas tokio tipo sakiniuose: *Šuo įkando vaiką, Šuo įkando vaikui* ir *Šuo įkando vaikui į koją*. Pirmuose dviejuose sakiniuose veiksmažodis turi po du semantinius ir po du sintaksinius aktantus — agentą, išreikštą vardininku, ir patientą, išreikštą galininku ar naudininku. O trečiajame? Jame lyg ir du patientai? Vienas iš jų rodo objektą kaip visumą, kitas — kaip visumos dalį. Jei būtų pasakyta *Šuo įkando į koją,* patientas būtų nevisiškai savarankiškas semantiniu požiūriu (neaišku, kam ta koja priklauso), nors gramatiškai toks pasakymas visai išbaigtas. Tai gal šis *įkando* turi tris semantinius aktantus? Vis dėlto ir šiuo atveju veiksmažodį reikėtų laikyti dvivalenčiu: jis turi tik išskaidytą objektinį partnerį.

Analizuojant loginio-semantinio ir sintaksinio valentingumo santykį, kartais susiduriama dar su vienu įdomiu reiškiniu — semantinių aktantų minimizacija [Иванова, 1981, 248]. Šis reiškinys suprantamas kaip toks semantinio objekto įtraukimas į paties predikatinio žodžio reikšmę, kuris sumažina sintaksinių aktantų skaičių. Tuomet tiriant loginį semantinį veiksmažodžių ar būdvardžių valentingumą, gali būti konstatuojami du ar trys partneriai, o tiriant sintaksinį — vienu mažiau, nes tas sintaksinės raiškos neturintis aktantas įtrauktas (inkorporuotas) į tiriamo žodžio reikšmę [Grenda, 1982, 40; Солнцева, 1985, 63]. Pavyzdžiui, sakinyje *Brolis meškerioja žuvis* veiksmažodis turi du sintaksinius aktantus (veiksnį, išreikštą daiktavardžio vardininku, ir papildinį, išreikštą galininku). Jie atitinka du semantinius aktantus — agentą ir patientą. Tačiau semantinė sakiniu reiškiamos situacijos interpretacija leidžia įžiūrėti ir trečią semantinį aktantą — instrumentą, kurį konkrečiu pavidalu parodo veiksmažodžio šaknis. Panašų semantinio aktanto inkorporavimą galima įžiūrėti daugelyje darinių, t. y. tokiuose antrinės nominancijos žodžiuose, kuriuose veiksmas ar ypatybė pavadinti pagal santykį su kitu dalyku (pvz., daiktavardiniuose ir būdvardiniuose veiksmažodžiuose *baltinti* „daryti baltą“, *uogauti* „rinkti uogas“, *dainuoti* „atlikti dainą“ reikšmėse inkorporuotas veiksmo objektas — patientas ar kontentas, o *kankliuoti* „groti kanklėmis“, *trimituoti* „groti trimitu“ — instrumentas). Į šią darinių savybę verta atkreipti atidesnį žvilgsnį.

Valentingumų santykių analizę sunkina ir vadinamoji valentingumo sinkretizacija, t. y. reiškinys, kai ta pati forma rodo ne vieną, o kelias semantines funkcijas [Апресян, 1974, 140—143]. Pavyzdžiui, veiksmažodžio *atsakyti* partneris, reiškiantis adresatą (pvz., sakinyje *Vaikas* [Ag] *piktai atsakė motinai* [B]), kartu yra ir kontragentas, nes tas, į kurio klausimą atsakoma, nėra pasyvus atsakymo gavėjas, bet aktyvus asmuo, kurio klausimas sudaro būtiną sąlygą atsirasti pačiai atsakymo situacijai. Antrinės semantinės valentingumo partnerių funkcijos dažnai išryškėja ne iš predikatinio žodžio ir jo aktantų, o iš aktantų tarpusavio santykių. Jos kartais pasidaro labai svarbios, skiriant tiriamų predikatinių žodžių reikšmes. Visi netipiški valentingumų santykiai verčia tyrinėtojus būti labai atidžius.

Loginio semantinio ir sintaksinio valentingumo santykį patogu perteikti tam tikrais modeliais. Modelis čia suprantamas ne kaip viso sakinio struktūrinė schema, o kaip minimalus, bet pakankamas abipusiškai vienas kitą sąlygojančių sandų junginys, kuris sudaro tipinės reikšmės komunikacinį vienetą [Золотова, 1982, 258]. Valentingumo modelio sudarymo principą derėtų paaiškinti konkrečiu pavyzdžiu.

Šiam tikslui pasirinktas veiksmažodis *duoti* „daryti, kad kas gautų, turėtų“. Iliustraciniai pavyzdžiai išrinkti iš J. Baltušio raštų:

1. *Aš tau saldainį duosiu.*
2. *Tu tik man grąžą duok, Poviliuk!*

3. *Imk, kad duoda žmogus,— riktelėjo Akvilia.*
4. *Tai duok žvakę, aš pašviesiu,— pasisiūliau.*
5. *Davė žemės! — pašokau iš džiaugsmo.*

Šiais sakiniais reiškiamose situacijose dalyvauja trys partneriai: agentas [Ag], kuris, aktyviai veikdamas, dažniausiai kartu yra ir veikiamo objekto turėtojas (tik penktojo sakinio agentas neturi papildomos posesoriaus [Ps] funkcijos; patientas [Pt] — objektas, į kurį tiesiogiai nukreiptas veiksmas; beneficientas [B] — asmuo, kuriam skiriamas objektas; jis turi ir papildomą semantinę funkciją, kuri gali būti laikoma kontragentu [CAg], nes asmuo ima ar gauna tai, kas jam duodama.

Kokios konkrečios žodžių formos ar sintaksinės konstrukcijos realizuoja šias semantines funkcijas? Agento funkciją turi daiktavardžio vardininkas (3), įvardžio vardininkas (1, 2), kai kur jis nesunkiai numanomas iš veiksmažodžio formos (4, 5). Sakinyje jis visur eina veiksniu. Patientą realizuoja daiktavardžio ar jį pakeičiančios kalbos dalies galininkas (1, 2, 4), dalies kilmininkas (5), o kartais jis susijęs su veiksmažodžiu ne tiesioginiais pavaldumo, o anaforiniais ryšiais (3). Sintaksiniu požiūriu tai — tiesioginiai papildiniai. Beneficiento vaidmenį paprastai atlieka vardažodžio naudininkas, nors kai kur jis numanomas iš įvairių žodinių ar nežodinių teksto elementų (3, 4, 5). Jei sakinyje jie išreikšti eksplicitiškai, eina netiesioginiu papildiniu. Konkreti semantinių funkcijų raiška čia žymima tokiais simboliais: V — veiksmažodis, N — vardažodis, Adv — prieveiksmis, n.— vardininkas, gen.— kilmininkas, dat.— naudininkas, ac.— galininkas, in.— įnagininkas, N_{praep} — prielinksninė konstrukcija, Sit — predikatinė konstrukcija (šalutinis sakinys, dalyvinė, padalyvinė, pusdalyvinė grupė ir pan.). Taigi veiksmažodžio *duoti* valentinį modelį galima užrašyti taip:

$$V[Ag<N_n>][Pt<N_{ac,\,gen}>][B<N_{dat}>].$$

Valentingumo modelio schema akivaizdžiai atskleidžia, kokioje pozicijoje realizuojama veiksmažodžio *duoti* reikšmė „daryti, kad kažkas kažką gautų, galėtų paimti“. Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad visai panašioje apsuptyje savo reikšmę realizuoja ir veiksmažodžiai *parduoti, dovanoti* ar jų priešdėliniai vediniai. Plg.: *Buržuazija* [Ag] *visur linkusi verčiau* p a r d u o t i *savo kraštą* [Pt] *užsienio grobikams* [B], *negu valdžią* a t i d u o t i *savo krašto darbo žmonėms.* A. Venc. *Šeimininkė* [Ag] p a d o v a n o j o *jai* [B] *perkelinę suknelę* [Pt] *su gėlytėmis ir mėlynais ruoželiais.* A. Vien. *Aš* [Ag] *tau* [B] d o v a n o s i u *skrynutę* [Pt], *kurią galėsi atidaryti, kada tave ištiks didelė bėda.* J. Balč. Ir iš tiesų *duoti* ir *dovanoti* valentinis modelis lygiai toks pat. O štai detalesnė veiksmažodžio *parduoti* pozicijų analizė aiškiai rodo, kad šis veiksmažodis semantiškai papildomas dar vieno aktanto: tekstuose dažni tokie junginiai, pvz.: *pardavė už auksą, parduosiu už tris rublius, brangiai parduodi.* Taigi veiksmažodis *parduoti* turi dar ketvirtą būtinąjį semantinį aktantą — retributyvą [Rt], kuris sintaksiniame ly-

gyje tėra laisvasis valentingumo narys. Šio žodžio valentinis modelis toks:

$$V[Ag<N_n>][Pt<N_{ac,\ gen}>][B<N_{dat}>][Rt<N_{praep}/Adv>].$$

Aprašyti pavyzdžiai aiškiai rodo, kad leksinėje semantikoje valentingumo tyrimas turi būti kryptingas: iš visų valentingumo ypatybių turėtų būti atrenkamos tos, kurios neabejotinai susijusios su reikšme. Pirmiausia tai būtinieji semantiniai aktantai ir jų tarpusavio santykiai. Formali gramatinė jų raiška turi būti tiriama tik tada, kai ji turi kokios nors įtakos reikšmei. Todėl ir valentingumo modelis konstruojamas semantinių būtinųjų aktantų pagrindu.

Tolesnis sintagminės analizės etapas — leksinio valentingumo tyrimas. Apibūdinant šio tipo valentingumą, būtina nurodyti, kokių semantinių klasių (ar atskiri) žodžiai gali būti tiriamų predikatinių žodžių pozicijose. Leksinis semantinis valentingumas realizuojamas tiriamojo žodžio ir jo partnerių semantinės dermės pagrindu. Būtina pabrėžti, kad semantinės dermės dėsnis veikia ne tik sakinio, bet ir žodžio junginio lygmenyje. Todėl jis yra svarbus ne vien predikatinių žodžių, bet ir visų kitų leksinių vienetų distribucijos rodiklis [14]. Du žodžiai suderinami semantiškai ir sudaro taisyklingą bei prasmingą junginį, jei jų reikšmės turi sutampančių ar bent panašių semantinių požymių. Ar tokių požymių yra, nesunku suprasti remiantis paties kalbėtojo ar tyrėjo intuicija arba susipažinus su žodynų aiškinimais. Pavyzdžiui, veiksmažodžio *loti* reikšmė aiškinama taip: „šuniui ar lapei išduoti tam tikrus garsus", o daiktavardžio *šuo* reikšmė — „naminis gyvulys, laikomas namams saugoti, medžioklei". Žodžio *loti* definicijoje būtinai turi būti daiktavardis *šuo*, o žodžio *šuo* reikšmės aiškinime veiksmažodis *loti* neduodamas. Tačiau visiems gerai žinoma, kad šuo, ar namus saugodamas, ar medžiodamas, išduoda specifinius lojimo garsus. Ir nors šios šuns ypatybės nėra nurodytos žodžio reikšmės aiškinime, nesunku suprasti, kodėl žodžiai *loti* ir *šuo* semantiškai suderinami: vienas žodis reiškia specifinį veiksmą, kitas — jo atlikėją. Dėl panašių priežasčių veiksmažodis *merktis* dera prie daiktavardžio *akys*, veiksmažodžiai *žviegti* ir *kriuksėti* prie daiktavardžio *kiaulė*; semantiškai rišlų junginį sudaro du žodžiai *kirpti žirklėmis*, kurių vienas žymi veiksmą, kitas — tipišką to veiksmo instrumentą, *baltas sniegas* ir *saldus medus*, kurių daiktavardis reiškia tikrovės daiktą, o būdvardis — įprastą jo ypatybę. Taigi nekelia abejonių, kad semantinės dermės taisykles visų pirma determinuoja tikrovės faktų ryšiai, suvokti ir perprasti kalbinės visuomenės. Šį bendrą dermės priklausymą nuo nekalbinės tikrovės santykių pripažįsta daugelis kal-

[14] Semantinės dermės dėsnis veikia ne tik junginiuose, bet ir kituose kalbos vienetuose, susidedančiuose iš žemesnės hierarchinės pakopos elementų — morfemose, sakiniuose. Būtiną semantinės dermės atvejį įžiūri E. Kubriakova tarp darinio sudedamųjų dalių — darybos pamato ir afikso [Аспекты, 1980, 112]; J. Apresianas rašo apie tokį rišlaus teksto reikalavimą: „tekstas semantiškai rišlus, jei leksinėse sintaksiškai susijusių žodžių reikšmėse yra pasikartojančių reikšmių komponentų" [Апресян, 1974, 14—15].

bininkų [Гак, 1972, 375; Шмелев, 1964, 189; Колшанский, 1980, 104; Гудавичюс, 1985, 30 ir kt.]. Pavyzdžiui, veiksmažodis *valgyti* vartojamas, kai kalbama apie žmonių atliekamą veiksmą ir, be asmenų pavadinimų, dar jungiasi su valgių, valgomų dalykų pavadinimais. Todėl junginiai *tėvas valgo, Petras valgo, suvalgė sriubą, valgysiu duoną su sviestu* ir pan. yra įprasti, visiems suprantami: mat kognityvinėje šių žodžių reikšmėje užfiksuoti tarp savęs suderinami pavadinamų dalykų požymiai. Ir visai neįmanomas junginys *įnirtingai miega,* nes veiksmažodis *miega* reiškia statišką, nekintamą būseną, o tai draudžia jam jungtis su prieveiksmiu, žyminčiu veiksmo vykimo energingumą. Galima kalbėti apie *keptą viščiuką, keptą kiaušinį, keptas bulves* ar *keptą paršiuką,* bet beprasmiai bus tokie junginiai, kaip **kepta kojinė, *keptas rūpestis* ar **keptas dangus* (plg. dar tokį sakinį **Kepta kojinė dainuoja kometoje*). Vadinasi, semantinę dermę, o kartu ir leksinio junglumo išgales visų pirma lemia pati tikrovė.

Tačiau semantinės dermės dėsnį lemia ne vien tikrovė. Jeigu būtų tik taip, tai visose kalbose tuos pačius dalykus įvardijantys žodžiai į junginius jungtųsi vienodai [Гудавичюс, 1985, 31]. Bet jungiantis žodžiams, veikia kalbos tradicija, be to, svarbų vaidmenį čia vaidina ir leksinių raiškos priemonių ištekliai įvairiose kalbose. Pavyzdžiui, gretinant rusų ir lietuvių kalbas, nesunku įsitikinti akivaizdžiais ekvivalentiškų žodžių junglumo skirtumais: rusų kalboje veiksmažodžiai *открыть, открывать* ir *закрыть, закрывать* sudaro junginius su daugybe objektinę funkciją atliekančių daiktavardžių: *дверь, ворота, крышка, выставка, памятник, глаза, рот* ir t. t., o lietuvių kalboje rusiškų veiksmažodžių atitikmenys *atidaryti* ir *uždaryti* gali jungtis tik su daiktavardžiais *langas, durys, vartai* (beje, net ne visi vartai uždaromi, jie gali būti ir užkeliami), *paroda, skrynia, stalčius...* Kiti daiktavardžiai įeina į junginius, kurių pagrindą sudaro jau kitokie veiksmažodžiai: *burną, nasrus* galima *užčiaupti, išžioti, pražioti* (*išsižioti, prasižioti* jau turi tą objektinį žodį inkorporuotą), *akis — užmerkti, atmerkti, dangtį — užvožti, nuvožti, atvožti, paminklą — atidengti* ir t. t. Panašiai būtų galima pakomentuoti ir rusų kalbos *надеть* ir *снять* santykį su atitinkamais lietuvių kalbos veiksmažodžiais *apsi/nusi-vilkti, -rengti, apsiauti — nusiauti, apsimauti — nusimauti, užsijuosti — nusijuosti, užsidėti — nusiimti* ir t. t., jau ne kartą aiškintais lietuvių kalbos kultūros specialistų [KPP, 1985, 62 ir kt.][15].

Kartais semantinės dermės taisykles diktuoja ir konotacinis reikšmės komponentas. Pavyzdžiui, normalaus junginio negali sudaryti žodžiai, kurių vienas turi emocinį iškilmingumo (patetiškumo) atspalvį, o kitas — menkinamąjį, niekinamąjį, plg. **didingas piemengalys, *nusmurgęs karžygis, *kėpso monumentas, *pagarbintas snarglius* ir pan., nebent specialiai būtų kuriamas ironiškas tekstas. Taigi svarstant semantinio junglumo išgales, negalima užmiršti, kad, nors

[15] Lietuvių ir rusų kalbos žodžių paralelės plačiai aprašytos S. Krinickaitės [Krinickaitė, 1984, 47] ir A. Gudavičiaus [Гудавичюс, 1985, 52—68].

semantinės dermės junginyje principas yra labai svarbus, kartais jis gali būti specialiai pažeidžiamas. Štai buvo minėti įprasti veiksmažodžio *valgyti* junginiai, bet, pavyzdžiui, ar nėra įmanomi tokie pasakymai, kaip *suvalgė namą, suvalgė lėktuvą, valgys televizorių?* Jei kalba būtų griežtai logiška, tokio tipo junginiai, be abejo, būtų kategoriškai uždrausti. Tačiau gyvojoje kalboje tokių pavyzdžių daugybė [Jakaitienė, 1986, 52]. Todėl visai teisūs mokslininkai [Никитин, 1983, 62—119], kurie teigia, kad absoliučiai nesuderinamų tikrovės dalykų (taip pat ir semantinių požymių) nėra: požymiai, nesuderinami vienoje situacijoje, gali suartėti ir būti suderinami kitoje. Taigi įvairūs semantinės dermės pažeidimai (ypač metaforos, oksimoronai) yra natūralios kalbos funkcionavimo rezultatas. Jie rodo labai svarbią žodžio reikšmės ypatybę — jos judrumą, sugebėjimą varijuoti. Kaip tik dėlto natūrali kalba gali ekonomiškai ir motyvuotai spręsti įvairius minties reiškimo uždavinius, kuriuos iškelia žmogaus mąstymas ir jausmai. Be abejo, numatyti, kaip kokioje situacijoje nelauktai gali būti pavartotas žodis, sunku. Tačiau visai atsitiktiniai žodžio vartojimo pavyzdžiai neturi didesnės įtakos bendram reikšmės supratimui. Tiesa, nelauktose, netikėtose pozicijose neretai išryškėja tam tikri paslėpti žodžio reikšmės požymiai, tokie, kuriuos galima tik nujausti. Bet šie požymiai lieka sisteminės reikšmės periferijoje ir gali būti išryškinami tik atsiradus ypatingam reikalui. Taigi leksinio semantinio valentingumo analizė turi remtis tipiškais, dažniausiai pasitaikančiais žodžių junginiais. Todėl ir semantinės dermės dėsnis čia turi būti svarbiausias analizės kriterijus.

Paprastai valentingumo analizės objektas — vadinamieji klasikiniai junginių tipai. Tai tokios konstrukcijos, į kurias susijungę žodžiai turi savarankišką nominacinę funkciją ir atskleidžia savo laisvąsias reikšmes (apie laisvąsias reikšmes žr. Jakaitienė, 1980, 36). Bet, be jų, dar esama ir tokių junginių, kuriuose atskiri žodžiai iš dalies praranda savo semantinį savarankiškumą ir informaciją apie tikrovę perteikia tik kartu su kitu žodžiu, duotajame junginyje vaidinančiu semantiškai svarbesnį vaidmenį, pvz.: junginiuose *baimė ima, daro remontą, naudotis pasitikėjimu* ir pan. veiksmažodžiai *imti, daryti, naudotis* turi jau ne visai laisvas, o susijusias (sietines) reikšmes. Į jas būtinai įeina vardažodžiu išreikštas komponentas, savotiškai perprasminantis veiksmažodį ir formuojantis bendrą junginio turinį [Аспекты, 1980, 250—319]. Šio tipo junginių taip pat negalima išleisti iš leksinio semantinio valentingumo analizės ribų. Ir tik tie, kuriuose žodžiai visai praranda semantinį savarankiškumą ir paklūsta bendrai junginio reikšmei, t. y. frazeologiniai, iš leksinio valentingumo tyrimo ribų iškrinta.

Leksinio semantinio valentingumo jėga priklauso nuo semantinės dermės laipsnio. Jungliausi yra tie junginiai, kurių nariai nurodo būdingiausius vienas kito požymius: *baltas sniegas, balta kreida, baltas pienas; saldus medus, saldus cukrus; kiaulė žviegia, arklys žvengia, šuo loja; kirpti žirklėmis, pjauti peiliu, vėjas pučia* ir t. t. Štai pluoštelis tokių junginių pavyzdžių sakiniuose:

Čiulba ulba paukšteliai žaliam vyšnių sodely. tts. *Štai žvirbliai sučirškė mėšlyne, kregždės sutryliavo.* V. Kr. *Dubravos miško ežerai išgirdo gerves atkrykaujant, žąsis atgagenant.* J. Sok. *Neapleido miško didžiosios zylės, klykauja kėkštai, kranksi varnos, krykštauja šarkos, taukši geniai. Ten, ganykloje, sudūdavo dudutis.* J. Sok. *Rugiuos, pritardama žiogų smuikavimui, plyšojo griežlė.* J. Avyž.

Galima būtų pridurti, kad semantinės dermės laipsnis dar didesnis tokiuose junginiuose, kurių dėmenys ne tik rodo būdingiausius pavadinamų situacijos dalykų požymius, bet ir formaliai vienas nuo kito mažai skiriasi, t. y. turi tą pačią šaknį. Kitaip sakant, tai junginiai, kuriuos sudarantys žodžiai santykiauja kaip tam tikros darybinės opozicijos nariai, pvz.: *lietus lyja, kasti kastuvu, megzti megztinį, dainuoti dainą, kurti kūrinį, šokti šokį, kirsti kirviu* ir t. t. Tačiau tokie junginiai bendravimo procese mažai informatyvūs, netgi galima teigti, kad juose informacija dubliuojama. Tikriausiai todėl gryni šio tipo junginiai tekstuose nėra labai dažni. Mat siekiant išvengti tautologiškumo, arba stengiamasi nurodyti papildomus nusakomos situacijos dalyvių požymius, arba vieną kurį dėmenį pakeisti konkretesniu žodžiu, pvz.: *kirsti atšipusiu kirviu, šokti valsą, dainuoti dainą „Kur Nemunas teka", žaisti krepšinį, megzti kojines, lietus purškia, per saldus saldainis* ir pan. Na, o grynai tautologiniai junginiai, tokie kaip *sviestas sviestuotas, kvadratinis kvadratas, amžiai amžinieji, juodas juodvarnis* ir pan., laikomi logiškai anomaliais. Jie gali būti vartojami tik siekiant specialių stilizacijos tikslų.

Patys dažniausi (jie, beje, ir patys informatyviausi) yra tokie junginiai, kurių vienas narys iškelia ne pačius įprasčiausius kito nario reikšmės požymius, o tik galimus, įmanomus, pvz.: *laukti mylimojo, laukti žiemos, slėpti turtą, slėpti mintis, kepta višta, vištas lesinti, nakvoti daržinėje, skauda pilvą, kvepia šienu, abejoti žodžiais, siekti mokslo, susitarti dėl kelionės, muštis su vaikais, mušti per galvą, mušti su lazda* ir daugybių daugybė kitokių. Visus juos suregistruoti praktiškai neįmanoma. Todėl pagrindinis leksinio semantinio valentingumo ir leksinės distribucijos tyrimo uždavinys — nustatyti tipiškus semantinės dermės dėsnius.

Junginių įvairovė leidžia pastebėti ir konstatuoti labai nevienodas žodžių leksinio semantinio valentingumo išgales. Yra žodžių, kurių vartojimas praktiškai neribotas. Pavyzdžiui, atrodytų, kad būdvardžiai, įvardijantys spalvas (*baltas, raudonas, juodas, pilkas, žalias* ir t. t.), parametro ypatybes (*aukštas, platus, ilgas — žemas, siauras, trumpas* ir t. t.), gali jungtis su visų konkretų fizinį pavidalą turinčių objektų ar jų dalių pavadinimais. O vis dėlto vieno kito šio tipo būdvardžių vartojimas yra smarkiai apribotas. Būdvardžiai *pilkas, palšas, šėmas, širmas* sudaro junginius ne su tais pačiais daiktavardžiais: *palšas* ir *šėmas* jungiasi su žodžiais *jautis, karvė*, bet nesudaro junginio su *vilkas* ar *arklys; širmas, širvas* gali jungtis tik su daiktavardžiais *arklys, žirgas, eržilas, kumelė*, o *pil-*

kas sudaro junginius ne tik su gyvulių, bet ir įvairių daiktų pavadinimais: *pilkas kiškis, pilkas vilkas, pilkas drabužis, pilkas pastatas, pilkos akys, pilkas pieštukas* ir t. t.[16] Arba dar: *margas* gali būti *raštas, gyvulys, veidas, pasaulis* ir pan., o *rainas* — tik *katinas* ar *tigras, raibas* — tik paukštis *(gegutė, višta, gaidys), deglas* — tik *kiaulė* ar *šernas*. Vienų veiksmažodžių agento vaidmenį gali atlikti bet kurios gyvos būtybės pavadinimai (pvz.: *minta, dauginasi* — *gyvuliai, paukščiai, žuvys, žmonės, varliagyviai, parazitai*), kitų — tik asmenų pavadinimai (pvz.: *kalba, mąsto, svarsto, tiki, smerkia, kritikuoja* — tik žmonės), o trečių, kaip jau buvo minėta,— net ne bet kokie tos pačios semantinės grupės, o tik konkrečios leksinės reikšmės žodžiai (pvz.: *gagena* — tik *žąsys, žviegia* — tik *kiaulė, kukuoja* — tik *gegutė*). Tą patį galima pasakyti, paanalizavus ir konkrečią veiksmažodžio paciento realizaciją. Pavyzdžiui, veiksmažodžio *mušti* „teikti skausmą" pacientas gali būti tik žmogaus, gyvulio ir jų atskirų kūno dalių pavadinimai (pvz.: *mušti vaiką, mušti arklį, mušti per galvą* ir t. t.), veiksmažodžio *duoti* — bet kokio konkretaus daikto, gyvos būtybės ar net abstrakcijos pavadinimas (*duoti* — *knygą, druskos, aviną, vištą, vaiką, mergelę, gerumą* ir t. t.); o štai veiksmažodžių, turinčių bendrą reikšmę „valyti vandeniu nuo nešvarumų", pacientas jau gerokai skiriasi: *plauti, mazgoti* galima *indus, grindis, rankas, kojas* (taigi — konkrečius daiktus, tam tikras kūno dalis), *prausti* — *vaiką, šunį, veidą, rankas* (taigi — gyvas būtybes ir tam tikras, bet jau kitas kūno dalis, plg. **prausti kojas*), *trinkti* tegalima *galvą*, o *skalbti* — *drabužius, audeklus*. Veiksmažodžio *duoti* „daryti, kad kas imtų, gautų" beneficientas — paprastai įvairiausių gyvų būtybių, augalų pavadinimai *(duoti — vaikui, ožkai, gėlei)*, o *parduoti* beneficientas — tik asmenų pavadinimai.

Kaip rodo pavyzdžiai, žodžių reikšmės pasižymi tokia ypatybe, kuri leidžia ar draudžia žodžiams jungtis vieniems su kitais[17]. Tiriant predikatinių žodžių leksinį semantinį valentingumą, taip pat ir kitų žodžių distribucines ypatybes, būtina iškelti tipiškus semantinės dermės ir visus semantinių apribojimų atvejus. Semantiniai apribojimai (kartais jie dar vadinami selekciniais) fiksuoja visuomeninės žmonių vartojimo praktikos požymius ir suteikia reikšmei reglamentuojamąjį, norminamąjį pobūdį.

Tiriamųjų žodžių leksinės semantinės aplinkos analizė leidžia nustatyti tam tikrus distribucinius žodžių tarpusavio santykius.

K o n t r a s t i n ė s   d i s t r i b u c i j o s santykis susiklosto tarp žodžių, kurie gali būti vartojami toje pat pozicijoje, bet, taip pavartoti, keičia sudėtingesnio kalbos vieneto, į kurio sudėtį įeina,

[16] Dar kartą reikia priminti, kad kol kas čia analizuojamas žodis — vienos reikšmės turėtojas, t. y. leksema. Dėl to ir šiuo atveju nepateikiami kiti to paties daugiareikšmio būdvardžio vartojimo pavyzdžiai (*pilkas gyvenimas, pilkos mintys, pilkos moterys* ir t. t.).

[17] Įdomių leksinio semantinio derinimo apribojimo pavyzdžių rusų kalboje pateikė N. Arutiunova: rusų kalboje įprasta sakyti *закоренелый холостяк*, bet netinka *закоренелая старая дева;* galimas junginys *буланый конь*, bet neįprastas *буланая машина*. Mat arklio spalva nusakoma ne tik pagal kūno, bet ir pagal uodegos bei karčių spalvą (Аспекты, 1980, 157—158].

reikšmę. Toks santykis būdingas žodžiams, sudarantiems sinonimines, antonomines poras, temines ar kitokias semantiškai artimas grupuotes (pavyzdžius žr. p. 80—83).

Papildomoji distribucija esti tarp žodžių, kurie vartojami tik skirtingose pozicijose ir negali pakeisti vienas kito tame pačiame kontekste. Ryškiausias šio tipo santykis susiklosto tarp žodžių, kurie gali būti vartojami tik labai specializuotoje aplinkoje. Be to, jį dar galima įžiūrėti tarp to paties daugiareikšmio žodžio reikšmių ir tarp homonimų.

Kryžminė (implikacinė) distribucija — tam tikra kontrastinės ir papildomosios distribucijos kombinacija. Tai santykis tarp žodžių, kurie vienais atvejais gali būti vartojami tose pačiose pozicijose, o kitais — ne. Šio tipo santykiai gali būti konstatuoti tarp giminės — rūšies pavadinimų, kartais net tarp sinonimų (pvz., daiktavardžių *draugas* ir *bičiulis* distribucija iš dalies sutampa, nes abu jie gali sudaryti junginius su būdvardžiais *artimas, geras, ištikimas,* su veiksmažodžiais *būti, tapti, dėtis* ir t. t., bet, antra vertus, yra kontekstų, kuriuose vartojamas tik vienas iš jų: *darbo draugas, kurso draugas, kelionės draugas,* o ne *bičiulis*).

Ekvivalentinė distribucija egzistuoja tarp tokių žodžių, kurie be jokių nuostolių keičia vienas kitą tame pačiame kontekste. Tokie žodžiai paprastai laikomi absoliučiaisiais sinonimais.

Visų šiame skyriuje nagrinėtų pavyzdžių tikslas — parodyti, kad, tiriant sintagminius žodžių santykius, leksinėje semantikoje didžiausias dėmesys turėtų būti skiriamas tokiems dalykams: predikatinių žodžių analizėje — loginiam semantiniam ir leksiniam semantiniam valentingumui, konkrečių daiktavardžių analizėje — jų leksinei semantinei pozicijai. Būtina pabrėžti, kad visų sintagminių žodžių santykių tyrimas leksinėje semantikoje nėra pats sau tikslas. Galima daryti prielaidą, kad jų analizė, leidžianti nustatyti tiriamo žodžio galimus partnerius, sužinoti jų funkcijas, išsiaiškinti semantinės dermės ir semantinių apribojimų išgales, padeda eksplikuoti tam tikrus reikšmių sudedamuosius komponentus (apie tai žr. p. 112). Jie ir sudaro reikšmės sintagminę vertę.

2.2.2. Paradigminė vertė

Paradigminė vertė — tai tie reikšmės požymiai, kuriuos atskleidžia sisteminiai žodžių tarpusavio santykiai. Kad reikšmės, t. y. kalbos vieneto turinio elementai, lygiai taip pat kaip ir raiškos plano elementai, sudaro tam tikras sistemas, kuriose susiję vieni kitus sąlygojančiais saitais, dabar jau pripažįstama visų tyrinėtojų. Taigi ir tos reikšmės turėtojai — žodžiai — sudaro tam tikrą leksinę semantinę sistemą. Tačiau leksinė semantinė kalbos sistema, nors daug kuo izomorfiška kitų kalbos lygmenų sistemoms, pasižymi savitais bruožais. Pirma, jos nariai negali būti tiksliai suskaičiuoti, nes ji yra maksimaliai atvira ir labiau nei kitos sistemos priklauso nuo nekalbinių dalykų, nuo materialių ir įvairių kitokių realijų, funkcionuojančių viena kalba kalbančių žmonių aplinkoje, nuo kognity-

vinio objektyvaus pasaulio požymių parinkimo ir paskirstymo juos įvardijant [Толстой, 1963; Супрун, 1975; Никитин, 1983, 28—29; Гудавичюс, 1985, 41 ir kt.]. Antra, leksinei semantinei sistemai ypač būdinga savybė skaidytis į tam tikrus posistemius (netgi ir ne kalbininkui nesunku parinkti grupę žodžių, kurie reikšmės požiūriu yra susiję). Tačiau tarp atskirų šios leksinės semantinės sistemos elementų nėra griežtų ribų: visi jie susipynę, susikryžiavę, todėl taip sunku, o kartais net neįmanoma aiškiai apibrėžti įvairias leksines semantines mikrosistemas (posistemius), nusakyti jų tipą. Šitai ir leidžia tvirtinti, jog „būtina iš karto atsisakyti sumanymo sudaryti žodžių semantinę sistematiką remiantis kokiu nors vienu kriterijum" [Степанов, 1981, 46]. Tačiau vis dėlto be jokios abejonės galima kalbėti apie kalboje egzistuojančią leksinę semantinę sistemą. Antraip kaipgi būtų galima taip greitai atsirinkti norimą žodį iš tų 70—80 tūkstančių, kurie sudaro beveik kiekvieno žmogaus leksikos atsargą [Степанов, 1975, 27].

Pagrindinis kiekvienos sistemos požymis — jos elementų tarpusavio santykiai. Santykiai tarp dviejų sistemos narių vadinami o p o z i c i j a (lo. *oppono* „statau priešais, priešpriešiais"). Kiekvienas sistemos vienetas gali sudaryti daugybę tokių dvinarių opozicijų. Jų pagrindu susidaro tam tikros elementų grupės, kurios, jungdamosi vienos su kitomis, galų gale sudaro kalbos sistemą. Štai kodėl dabar kalbos moksle teigiama, jog opozicijos yra bet kokios sistemos pagrindas" [18].

Opoziciniai santykiai būdingi ir leksinės semantinės sistemos nariams. Juos lemia konceptų, reiškiamų žodžiais, klasifikaciniai ryšiai, o šie remiasi tam tikrais pasaulio dalykų atitikmenimis ir yra pastarųjų psichiniai atspindžiai [Никитин, 1983, 29]. Todėl leksinės semantinės opozicijos narių bendrumą paprastai formuoja sąvoka, apimanti abu tuos narius, pvz.: *vyras* ir *moteris* jungia bendra sąvoka „žmogus", *eiti* ir *važiuoti* — sąvoka „judėti", *jaunas* ir *senas* — amžiaus sąvoka ir t. t. Tačiau opozicijos narius ne tik jungia, bet ir skiria koks nors semantinis požymis: *vyras* ir *moteris* sudaro opoziciją todėl, kad juos skiria lyties požymis, *eiti* ir *važiuoti* — judėjimo pačiam ar su tam tikromis priemonėmis požymis, *jaunas* ir *senas* — turimo amžiaus kiekio požymis. Taigi l e k s i n ė s e m a n t i n ė o p o z i c i j a — toks santykis tarp dviejų žodžių, kuriems būdingas bendras (integralinis) ir bent vienas skiriamasis (diferencinis) požymis. Tokios opozicijos ir sudaro įvairių leksinių semantinių grupių, klasių pagrindą.

Kalbos sistemoje tarp žodžių (kaip ir kitų elementų) susidaro

[18] Opozicijų metodas kurį laiką buvo taikomas tik tiriant raiškos plano elementų sistemas. Ypač gerų rezultatų jis davė fonologijoje; įvairių kalbų fonemų sisteminiai ryšiai aprašyti N. Trubeckojaus, L. Ščerbos, B. Trnkos, K. Paiko, A. Martinės, A. Girdenio (žr. literatūros sąrašą [G i r d e n i s, 1981]). Per pastarąjį dešimtmetį aktyviai analizuojami ir turinio elementų opoziciniai santykiai. R. Jakobsono pradėti semantiniai linksnių tyrimai, pagrįsti opozicijų principais, turėjo ir turi nemažai sekimų įvairių šalių lingvistikoje (žr. Б у л ы г и н а, 1968).

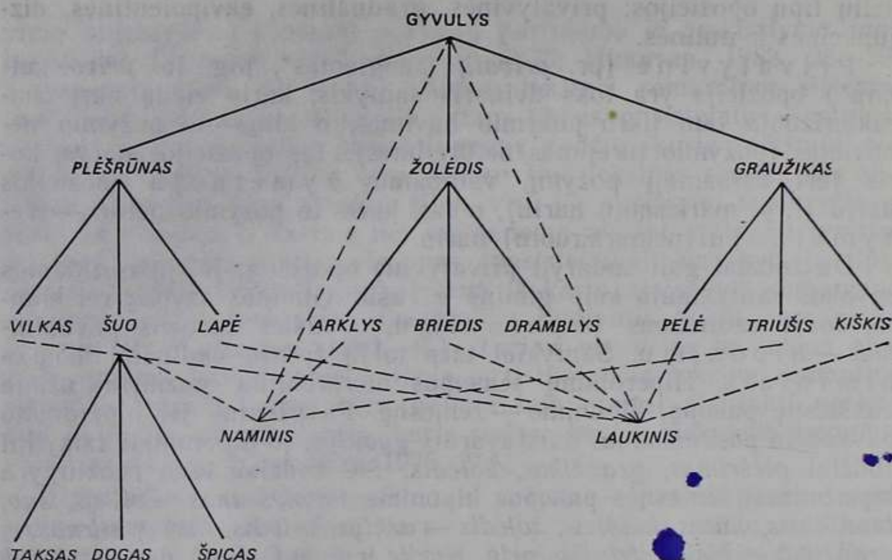
kelių tipų opozicijos: privatyvinės, gradualinės, ekvipolentinės, dizjunkcinės ir nulinės.

Privatyvinė (pr. *privatif* „neigiamas“, plg. lo. *privo* „atimu“) opozicija yra toks dvinaris santykis, kurio vieną narį charakterizuoja tam tikro požymio buvimas, o kitą — to požymio nebuvimas (požymio turėjimas/neturėjimas). Tas opozicijos narys, kuris turi kalbamąjį požymį, vadinamas žymėtuoju opozicijos nariu (t. p. markiruotu nariu), o tas, kuris to požymio neturi,— nežymėtuoju (nemarkiruotu) nariu.

Du žodžiai gali sudaryti privatyvinę opoziciją, jei jų reiškiamos sąvokos santykiauja kaip giminė ir rūšis. Giminės sąvoką reiškiantis žodis vadinamas hiperonimu, o rūšies sąvokos pavadinimas — hiponimu. Santykiai tarp tokių žodžių vadinami hiponiminiais. Hiperonimų sememos hierarchiniu požiūriu užima aukštesnę pakopą, hiponimo — žemesnę. Pavyzdžiui, jei hiperonimo pavyzdžiu pasirenkamas daiktavardis *gyvulys*, jo hiponimais laikytini žodžiai *plėšrūnas, graužikas, žolėdis.* Šie žodžiai savo ruožtu yra hiperonimai žemesnės pakopos hiponimams: *plėšrūnas — vilkas, šuo, lapė, lūšis, liūtas, katė. . ., žolėdis — arklys, briedis, karvė, stirna. . ., graužikas — kiškis, triušis, pelė, žiurkė* ir t. t. Galimà dar detalesnė kai kurių šių hiponimų klasifikacija (tuomet jie savo ruožtu tampa hiperonimais), pvz.: *šuo — taksas, dogas, terjeras, špicas, buldogas,. . .* Visų šių žodžių reikšmių santykis atitinka gyvulių tarpusavio santykius pagal jų biologinius požymius. Gimininę gyvulio sąvoką pavadinantys žodžiai gali būti klasifikuojami ir remiantis kitu kriterijumi: pavyzdžiui, pagal gyvulių santykį su žmogumi, pagal gyvenamąją vietą ar pan. Todėl vieno hiperonimo serijoje gali susikryžiuoti ir dviejų ar daugiau klasifikacijų linijos. Grafiškai jos gali būti pavaizduotos kaip išsišakojęs medis — dendrograma (žr. 2 schemą).

Schemos, vaizduojančios šios sistemos narių tarpusavio santykius, horizontalėse esantys žodžiai atitinka to paties abstrakcijos laipsnio (tos pačios hierarchinės pakopos) elementus. Tokie žodžiai vadinami ekvonimais (lo. *aequus* „lygus“) (apie jų santykių tipą žr. p. 80). Privatyvinę opoziciją sudaro du aukštesnės ir žemesnės pakopos žodžiai, pvz., *gyvulys : plėšrūnas, gyvulys : šuo, gyvulys : dogas, plėšrūnas : šuo, plėšrūnas : dogas* ir t. t. Hiponimo reikšmė turi daugiau požymių negu hiperonimo. Pavyzdžiui, *šuo* reikšmė apima visą *gyvulio* požymių kompleksą plius diferencinius požymius, skiriančius jo sememą nuo *vilko, dramblio, kiškio* ir kt. reikšmių. Taigi *gyvulys* yra nežymėtasis, o *šuo* — žymėtasis šios privatyvinės opozicijos narys.

Žymėtąjį ir nežymėtąjį opozicijos narį padeda atskirti neutralizacija. Neutralizacija — tai opozicijos narių neskyrimas tam tikrose pozicijose [Girdenis, 1981, 98]. Žodžių reikšmių neutralizaciją paprastai rodo kontekstas. Pavyzdžiui, visuose kontekstuose, kur vartojamas *šuo*, galima pavartoti ir žodį *gyvulys* (plg. *Šuo graužia kaulą : Gyvulys graužia kaulą*), o atvirkštinis pakeitimas ne visada įmanomas, ir ypač tais atvejais, kai hiperonimo sememoje ak-

2 schema

tualizuojami tie požymiai, kurie visai nebūdingi hiponimo sememai. Štai du sakiniai: *Išgąsdintas gyvulys leidosi bėgti* ir *Išgąsdintas gyvulys gailiai sumiaukė.* Pirmajame žodis *gyvulys* puikiausiai gali būti pakeistas žodžiais *šuo, briedis, liūtas, katė,* o antrajame jį gali pakeisti tik *katė.* Vadinasi, neutralizacija įvyksta tik tokiame kontekste, kur hiperonimo ir hiponimo semantiniai skiriamieji požymiai tarsi išnyksta, taigi jų reikšmės pasidaro lyg ir tapačios. Plg. dar: *Pamotė karingai apžvelgė peniukšlį ir įsikabino į ausis.* [...] *Jurgis dar mėgino sulaikyti gyvulį už uodegos, bet kiaulė sužvigusi išsisuko ir nulakino savo maitintoją į maurais užaugusį prūdą.* K. Saja. Šiame tekste galima įžiūrėti tokias privatyvines opozicijas: *gyvulys : kiaulė; gyvulys : peniukšlis, kiaulė : peniukšlis.* Pirmieji jų nariai — nežymėtieji, antrieji — žymėtieji. Gretinant kontekstus, kuriuose vartojami tokie privatyvinės opozicijos nariai, nesunku įsitikinti, kad hiperonimo distribucija į savąją įjungia hiponimo distribuciją, o hiponimas gali būti vartojamas tik tada, kai jo būtinai reikalauja situacija. Taigi jiems būdinga kryžminė (implikacinė) distribucija.

Privatyvinės opozicijos santykį galima įžiūrėti ir tarp sinoniminiais ryšiais susijusių žodžių. Šitokios opozicijos pavyzdžiu gali eiti tokie žodžiai, kurie vienas nuo kito skiriasi konotacinės reikšmės turėjimu ar neturėjimu. Žodis, kurio reikšmėje nėra tokio komponento, laikomas nežymėtuoju nariu, o tas, kuris tokį komponentą turi, žymėtuoju, pvz.: *karys : karžygys, prašytojas : prašeiva, paauglys : piemengalys, burna : marmūzė, prašyti : kaulyti, dainuoti : bliauti, gulėti : drybsoti* ir t. t. Visi pirmieji šių opozicijų nariai yra nežymėtieji, antrieji — žymėtieji (*karžygys* turi teigiamą, o visi kiti —

neigiamą emocinį komponentą). Tokią pat opoziciją galima įžiūrėti tarp sinoniminės eilės dominantės ir kitų tos eilės narių, kurie į savo reikšmę yra įtraukę visą dominantės semantinių požymių kompleksą plius turi dar ir papildomą semantinį požymį, pvz.: *tekėti : almėti* „tekėti+pamažu, su garsu“, *tekėti : sroventi* „tekėti+srovele“, *skaudėti : mausti* „skaudėti+po truputį, įkyriai“, *skaudėti : durti* „skaudėti+vienoje vietoje, stipriai“. Visų šių žodžių opozicijos gali būti neutralizuojamos tam tikruose kontekstuose: žymėtieji jų nariai vartojami tik tada, kai jų reikalauja aplinkybės, o nežymėtieji gali būti pavartoti ir žymėtojo nario vietoje.

Gradualinė (pr. *graduel* „laipsniškas“) opozicija yra toks binarinis santykis, kurio nariai skiriasi nevienodu to paties semantinio požymio laipsniu: vienas žymi didesnį reiškiamo požymio kiekį, kitas — mažesnį, pvz.: *didelis : milžiniškas, mažas : mikroskopiškas, gabus : talentingas, brangus : neįkainojamas, liesti : lytėti, džiaugtis : džiūgauti, šaltis : speigas, lietus : liūtis* ir t. t. Šitokių opozicijų narių skiriamieji požymiai taip pat gali būti neutralizuojami, todėl galima manyti, kad gradualinės opozicijos tėra tik savotiška privatyvinių opozicijų atmaina. Juk jei įrodoma, kad vienas gradualinės opozicijos narys turi didelį ypatybės kiekį, pasižymi dideliu intensyvumu, o kitas to didumo, intensyvumo neturi, tai įmanoma teigti, kad vienas narys yra žymėtasis (tas, kuris turi didelį reiškiamos ypatybės kiekį), o kitas — nežymėtasis (tas, kuris to didelio kiekio neturi).

Gradualinių opozicijų nariai gali sudaryti tam tikrą opozicijų grandinę. Kraštiniai tos grandinės nariai pasižymi didžiausiu reiškiamos ypatybės skirtumu. Pavyzdžiui, nevienodas temperatūros laipsnis gali būti išreikštas būdvardžiais *karštas, šiltas, vėsus, šaltas.* Tarp visų jų, paporiui sugretintų, susidaro tam tikra opozicija *karštas : šiltas, šiltas : vėsus, vėsus : šaltas, karštas : vėsus, karštas : šaltas, šiltas : šaltas.* Didžiausias ypatybės laipsnis reiškiamas žodžiu *karštas,* mažiausias — *šaltas.* Taigi jų opozicija pati ryškiausia (ji jau turėtų būti laikoma ekvipolentine). Panašią opozicijų grandinę sudaro būdvardžiai *beširdis, nuožmus, žiaurus, abejingas, dėmesingas, atidus, jautrus, širdingas,* kurie pavadina žmogaus vidines ypatybes pagal jo santykį su kitais žmonėmis. Jų reikšmes skiria ne vienas požymis: *beširdis, nuožmus, žiaurus* pavadina laipsniškai mažėjančią negero, žiauraus santykio ypatybę, o *dėmesingas, atidus, jautrus, širdingas* — laipsniškai didėjančio teigiamo, jautraus santykio ypatybę. Būdvardis *abejingas* apibūdina asmenį, kuriam nebūdingas nei teigiamas, nei neigiamas santykis su kuo nors. Skiriamųjų požymių išsidėstymą tokių opozicijų grandinėje galima pavaizduoti grafiškai:

−3	−2	−1	0	+1	+2	+3
beširdis	*nuožmus*	*žiaurus*	*abejingas*	*atidus*	*jautrus*	*širdingas*

Šitokioje gradualinių opozicijų grandinėje neutralizaciją gali patirti tik toje pačioje skalės pusėje esantys žodžiai, o, pavyzdžiui,

abejingas : žiaurus, abejingas : atidus ir kt. jau negali būti kontekste neutralizuojami ir todėl sudaro ne privatyvinę, o jau ekvipolentinę opoziciją.

Ekvipolentinė (lo. *aequus* „lygus“ + *polius* „susijęs su poliumi“) opozicija yra toks dvinaris santykis, kai abu žodžiai semantiškai yra lygiaverčiai, t. y. ir vienas, ir kitas pasižymi tam tikru pozityviu skiriamuoju požymiu. Ryškiausią šio tipo opoziciją sudaro žodžiai, kurie tarsi ir negali egzistuoti be šios opozicijos, pvz.: *vyras : moteris, brolis : sesuo, storas : plonas, sunkus : lengvas, skersai : išilgai, pirkti : parduoti, duoti : imti* ir t. t. Ekvipolentinę opoziciją sudaro ir žodžiai, užimantys tą pačią hierarchinę pakopą hiponiminių santykių schemoje (žr. 2 schemą), pvz.: *vilkas : šuo, vilkas : arklys, arklys : dramblys, dramblys : triušis, triušis : kiškis* ir t. t. Tokį pat santykį galima įžiūrėti ir tarp daiktavardžių, jungiamų ne giminės, o visumos sąvokų ir reiškiančių tos visumos dalis, pvz.: *plaštaka : riešas, alkūnė : riešas, dilbis : riešas* (*ranka* — visumos pavadinimas, o *plaštaka, alkūnė, riešas, dilbis* — jos dalių pavadinimai [19]).

Ekvipolentinės opozicijos narių skiriamasis požymis gali būti ir vienas, ir daugiau. Pavyzdžiui, *brolis* ir *sesuo* kontrastuoja vienu lyties požymiu ('vyras' : 'moteris'), o *sesuo* ir *senelis*, jungiami bendro kraujo giminystės požymio, skiriasi keliais diferenciniais požymiais — lyties, kartos, giminystės linijos ('šoninė' : 'tiesioginė'). Tokiu atveju įdomu patyrinėti tų požymių hierarchiją (apie tai žr. p. 136).

Ekvipolentinės opozicijos paprastai laikomos proporcingomis, t. y. tokiomis, kurių narių diferenciniai požymiai skiria ne vieną, o bent dvi (ar daugiau) žodžių poras. Pavyzdžiui, lyties požymis skiria ne tik žodžius *vyras : moteris, brolis : sesuo, tėvas : motina*, bet ir *jautis : karvė, gaidys : višta;* judėjimo vietos požymis skiria veiksmažodžius *eiti : skristi, bėgti : plaukti, šliaužti : sklandyti, eiti : plaukti, bėgti : sklandyti, eiti : sklandyti.* Jei vienos opozicijos žodžiai santykiauja tarp savęs taip pat, kaip ir kitos opozicijos nariai, tai abi tos opozicijos sudaro koreliaciją (pr. *corrélation* „tarpusavio santykis“). Tačiau, be šitokių, pasitaiko ir izoliuotų ekvipolentinių opozicijų, t. y. tokių, kurių narių santykiai nebūdingi jokiai kitai, pvz.: žodžius *vilkas : lapė, beržas : liepa* skiriantys požymiai būdingi tik šioms konkrečioms opozicijoms, taigi jos nesudaro koreliacijos su jokia kita.

Abu šio tipo opozicijų nariai paprastai gali užimti tą pačią vie-

[19] Tarp visumą ir jos dalis reiškiančių žodžių yra partoniminiai ryšiai (lo. *pars, partis* „dalis, grupė“). Žodis, reiškiantis visumą, kartu (kitoje pakopoje) gali reikšti ir visumos dalį. Taigi partoniminiai santykiai, kaip ir hiponiminiai, gali būti kelių pakopų, pvz.: *kūnas : ranka* (ranka — kūno dalis), *ranka : plaštaka* (plaštaka — rankos dalis), *plaštaka : pirštas* (pirštas — plaštakos dalis), *pirštas : nagas* (nagas — piršto dalis). Santykiai, kurie susiklosto tarp žodžių, reiškiančių netiesiogines visumos dalis (per tam tikrą dalį — tarpininkę), kartais vadinami kvazipartoniminiais. Įprastas pasakymas *Nagas — piršto dalis,* tikriausiai įmanomas — *Nagas — plaštakos dalis,* bet neįprastas, neinformatyvus — *Nagas — rankos dalis* [Филлмор, 1983, 47].

tą sudėtingesniame kalbos vienete (pvz., sakinyje), tačiau jie nepatiria neutralizacijos [20]. Mat dėl ryškių pozityvių skiriamųjų požymių jie pasireiškia kaip semantiškai relevantiški sakinio vienetai. Pavyzdžiui, asmenų pavadinimai pagal tautybę (*armėnas, bulgaras, mongolas, prancūzas, rusas, tadžikas, zulusas...*) įeina į to paties tipo junginius (*armėnas šoka, zulusas šoka..., pavargęs mongolas, pavargęs tadžikas..., kalbinti rusą, kalbinti prancūzą* ir t. t.), tačiau kaip tik jie diferencijuoja šių junginių reikšmę. Šituo galima nesunkiai įsitikinti, pabandžius įvairių tekstų transformacijas. Pvz.: *Sustoju ant kranto po sena išsikerojusia ieva ir nustebęs žiūriu į smėlėtą upokšnio dugną.* V. Daut. Žinant, kad *ieva* sudaro opozicijas su daugelio kitų medžių ar krūmų pavadinimais (*ieva : liepa; ieva : žilvitis; ieva : putinas* ir t. t.), *upokšnis* su įvairių vandens telkinių pavadinimais (*upokšnis : upė, upokšnis : ežeras; upokšnis : kanalas* ir t. t.), *smėlėtas* su būdvardžiais, nusakančiais žemės paviršiaus ypatybę (*smėlėtas : žvyruotas, smėlėtas : molingas, smėlėtas : akmenuotas* ir t. t.), galima bandyti šių sakinio elementų vietoje pavartoti kitus žodžius. Formalus pakeitimas įmanomas, bet sakinio prasmė visai pasikeičia. Taigi ekvipolentinės opozicijos narių distribuciją galima laikyti kontrastine. Bet nereti ir tokie atvejai, kai šios opozicijos narių distribucija tik iš dalies sutampa, nes esama tokių kontekstų, kur tinka vartoti abu žodžius, o esama ir tokių, kur galimas tik vienas opozicijos narys. Plg. tokius ekvipolentines opozicijas sudarančių žodžių, kaip *malkos : skiedros; malkos : prakuros; malkos : pliauskos; malkos : balanos* ir pan. vartojimo atvejus sakinyje *Galvodamas apie sienų medį, prisiminė, kad turi malkinėje skilų.* R. Gran. Žodį *skilos* drąsiai galima keisti žodžiais *malkos, skiedros, pliauskos, balanos,* bet tas pakeitimas kartu jau keičia ir sakinio prasmę; o štai sakiniuose *Kur medžius ranto, ten skiedros lekia.* tts. *Prakapok duonai kur sausų pliauskų.* Ds. *skiedrų* nepakeisi *malkomis, pliauskų — balanomis* ar pan. Vadinasi, šiais atvejais galima kalbėti apie kryžminę opozicijos narių distribuciją.

[20] Esama nuomonių, kad ir ekvipolentinių opozicijų nariai kartais gali santykiauti kaip žymėtieji ir nežymėtieji, t. y. tam tikruose tekstuose patiria neutralizaciją [L y o n s, 1977; G i r d e n i s, 1981, 111]. Taip atsitinką tada, kai vienas narys ne tik lygiavertis antrajam, bet kartu tam tikrame kontekste arba jį visą įtraukia į savo reikšmės struktūrą, arba išreiškia visą opoziciją. Pavyzdžiui, ryškią ekvipolentinę opoziciją sudaro žodžiai *arklys : kumelė, šuo : kalė, avis : avinas* (juos skiria lyties požymis). Tačiau pirmieji opozicijos nariai gali reikšti ne tik tam tikros lyties gyvulį, bet ir šios rūšies gyvulį apskritai. Juk kai sakoma *Eik, supančiok arklius,* nenorima pasakyti, kad arkliai — tik patinai. Vadinasi, tam tikruose kontekstuose opozicija *arklys : kumelė* traktuotina kaip privatyvinė, kurios pirmasis narys — nežymėtasis, antrasis — žymėtasis. Tačiau šiuo atveju nederėtų išleisti iš akių žodžių *arklys, šuo, avis* ir pan. daugiareikšmiškumo. Daugelyje kalbų tokie žodžiai turi bent jau dvi reikšmes (čia kol kas neminimas metaforinis jų vartojimas): viena leksema *arklys, avis, šuo* žymi gimininę sąvoką, kita leksema — rūšinę sąvoką, kurioje užfiksuotas lyties požymis. Vadinasi, pirmosios leksemos *arklys* opozicija su *kumelė* yra tikrai privatyvinė, o antrosios leksemos — su tuo pačiu žodžiu — tik ekvipolentinė. Beje, privatyvinę opoziciją sudaro ir abi leksemos *arklys* (*arklys* „naminis vienanagis gyvulys, kuriuo važiuojama, jojama, dirbama“ : *arklys* „kumelės patinas“).

Dabartinėje kalbotyroje neretai visai atsisakoma ekvipolentinės opozicijos ir teigiama, kad bet kokia opozicija gali būti traktuojama kaip privatyvinė. Todėl visos opozicijos analizuojamos tuo pačiu būdu: pasirinkus kokį pozityvų požymį viename naryje, konstatuojama, kad kitame naryje tokio požymio nėra. Panašiai kaip fonologijoje: jei opozicijoje *b* : *p* narys *b* charakterizuojamas požymiu „skardumas", tai narys *p* turi būti apibūdintas ne kitu pozityviu požymiu „duslumas", o požymiu „neskardumas" [Girdenis, 1981, 146—149]. Taikant tokį dichotominės fonologijos principą, nagrinėjamos ir leksinės semantinės opozicijos[21]. Tokiu būdu analizuojant ekvipolentinę opoziciją, aiškinama taip: jei vienas žodis savo reikšme reprezentuoja požymį „a", tai kitas opozicijos narys tokio požymio neturi. Pavyzdžiui, opozicijoje *tėvas : motina* pirmasis narys turi požymį „vyras", o antrasis — „ne vyras"; opozicijose, jungiamose bendro integralinio požymio „judėti iš vienos vietos į kitą", *eiti : plaukti, eiti : skristi* pirmasis narys turi pozityvų požymį „sausuma", o abu antrieji nariai — „ne sausuma", opozicijose *eiti : važiuoti, eiti : sklandyti, eiti : slidinėti* antruosius narius charakterizuoja požymis „su pagalbinėmis priemonėmis", o pirmuosius — „be pagalbinių priemonių" (žr. 1 lentelę). Kiti pozityvūs semantiniai požymiai šiose opocijose kol kas užtušuojami ir išryškinami kitose porose, kur vėl

1 lentelė

Būdas	Vieta	
	„Sausuma"	„Ne sausuma"
„Su pagalbinėmis priemonėmis"	*važiuoti, slidinėti, čiuožti* (su pačiūžomis)	*plaukti* 2, *irtis, skristi* 2, *sklandyti*
„Be pagalbinių priemonių"	*eiti, bėgti, šliaužti, ropoti, šuoliuoti*	*plaukti* 1, *nerti, skristi* 1, *plasnoti, plazdėti*

vienas narys jį turi, o kitas — ne (žr. 2 lentelę). Šitokia tyrimo metodika sumažina skiriamųjų požymių kiekį, bet gerokai suschematina realius žodžių tarpusavio ryšius. Kai kuriems žodžiams „pripaišoma" tokių požymių, kurie jiems visai nesvarbūs. Pavyzdžiui, grynai dichotomiškai skirstant judėjimo veiksmažodžius pagal požymį „su garsu", žodžių *bildėti, dardėti, šniokštinti* ir kt. opozici-

[21] Tokį dichotominį principą, sekdamas F. de Sosiūru, semantikoje taikė A. Greimas. Analizuodamas erdvines ypatybes žyminčius būdvardžius *haut* „aukštas" : *bas* „žemas", *long* „ilgas" : *court* „trumpas", *large* „platus" : *étroit* „siauras" ir kt., jis samprotauja taip: nors šių opozicijų pagrindą sudaro santykinė kiekybės kategorija „didelis/mažas kiekis", opozicijų analizei parankiau imti tik pozityvų požymį „didelis kiekis", kurį vienas opozicijos narys turi, o kitas — ne. Antras požymis, kuris sudaro kitų opozicijų pagrindą (*haut : large, haut : étroit*), yra „horizontalus", kuris vėl vienam opozicijos nariui būdingas, kitam nebūdingas [Greimas, 1966, 33].

Nemažai tokių tyrinėjimų yra ir tarybinėje kalbotyroje [Толстой, 1968; Невская, 1973; 1977; Методы, 1975]. Lietuvių kalbotyroje tokiu dichotominiu principu aprašyta įvardžių semantika [Rosinas, 1984].

Skiriamieji SK	Pavyzdžiai
„Kojomis"	*bėgti, eiti, šuoliuoti, žingsniuoti*
„Ne kojomis"	*šliaužti, ropoti, kepurstoti*
„Greitai"	*bėgti, lakstyti, šuoliuoti, skuosti*
„Negreitai"	*eiti, bindzinti, pėdinti, lervoti*
„Gražiai"	*laigyti, liuoksėti, strikséti, žygiuoti*
„Negražiai"	*gervinti, dilbinti, dribsnoti, keverzoti*
„Su garsu"	*bildėti, dardėti, terkšti, šniokštuoti*
„Be garso"	*sklęsti*
„Būriu"	*garmėti, gužėti, urėti, grūstis*
„Ne būriu"	*spraustis, ropštis, pėdinti*
„Kartą"	*bėgti, skristi, plaukti*
„Ne kartą"	*bėgioti, skraidyti, plaukioti*

joje atsiduria visi kiti veiksmažodžiai *eiti, važiuoti, skuosti, žygiuoti;* betgi požymis „be garso" jiems visiškai nerelevantiškas, juk jie gali reikšti ir su garsu, ir be garso atliekamą veiksmą; arba vėl: galima nesunkiai surasti daugybę žodžių, kuriuos skiria „negražaus" judėjimo požymis (*gervinti, dilbinti, lervoti, keverzoti* ir kt.), bet ar tai reiškia, kad visi kiti jų opozicijoje esantys žodžiai reiškia gražų judėjimą? Taigi visas opozicijas laikyti vien privatyvinėmis leksinėje semantikoje netikslinga: tai tik apsunkina reikšmių analizę, daro ją išpūstą, gremėzdišką. Ten, kur dviejų narių santykiai iš tiesų leidžia įžiūrėti požymio turėjimą ar neturėjimą, galima drąsiai kalbėti apie privatyvinę opoziciją, bet ten, kur vienas narys turi vieną pozityvų, o kitas narys — jau kitą pozityvų požymį, reikia konstatuoti esant ekvipolentinę opoziciją.

D i z j u n k c i n ė (lo. *disjunctio* „atskyrimas") opozicija yra santykis tarp tokių dviejų elementų, tarp kurių nėra jokio semantinio bendrumo, pvz.: *dirigentas : spyruoklė, kėdė : laisvė, kalbėti : važiuoti, rytoj : žaliai* ir t. t. Leksinėje semantikoje tokių opozicijų skyrimas didesnės vertės neturi, nes juk jos uždavinys — skirti semantiškai artimus ir funkciškai panašius žodžius. Tikrai reikalingas tokios opozicijos pavyzdys — tai homonimų poros, kurių nariai, būdami visai tokios pat fonetinės raiškos, turi absoliučiai skirtingas reikšmes, pvz.: *kasa* „pinigų dėžė" : *kasa* „pynė", *gėris* „gerumas" : *gėris* „gėrimas", *burti* „telkti į krūvą" : *burti* „kerėti, žavėti", *vyti* „sukti, vynioti" : *vyti* „eiti, bėgti iš paskos" ir t. t. Kai kurie kalbininkai tokio tipo opoziciją įžiūri tarp daugiareikšmio žodžio reikšmių, susijusių tik asociaciniu ryšiu [Новиков, 1983]. Dizjunkcinės opozicijos nariams būdingas papildomosios distribucijos santykis. Plg.: *Vakare, kai parginiau* *b a n d ą, jis knarkė.* J. Balt. *Ne laikas šunis lakinti, kai vilkas* *b a n d o j e.* S. Dauk.— *Iškepė tris kepalus duonos ir dvi* *b a n d a s* *ragaišiaus.* Grž. *Laputė kapt* *b a n d ą, įsidėjo tarbukėn ir nešasi.* tts.; *Žmonės piktu už gera* *m o k a.* LTR. *M o k i pinigą, žiūrėk tavorą.* LTR.— *Žinoma, kas* *m o k a* *vogti, tas* *m o k a* *ir teisintis.* Žem. *Aš neduosiu tos dukrelės, kuri* *m o k a* *šilkus verpti.* A. Jušk.

N u l i n ė o p o z i c i j a yra dviejų visiškai tapačių reikšmių žodžių santykis, pvz.: *zuikis : kiškis, epušė : drebulė, gardus : skanus, kartas : sykis* ir t. t. Jų nariams visada būdinga ekvivalentinė distribucija.

Visų aptartųjų opozicijų pagrindu formuojasi įvairios žodžių klasės, skyriai, semantinės grupuotės [Уфимцева, 1984₁, 439]. Taigi kiekvienas žodis yra vienokios ar kitokios leksinės semantinės klasės, paprastai vadinamos l e k s i n e s e m a n t i n e p a r a d i g m a, narys. Todėl ir ryšiai, kurie susiklosto tarp tam tikros paradigmos narių, vadinami p a r a d i g m i n i a i s, o reikšmės (=sememos) vertė, išryškėjanti iš tų santykių,— p a r a d i g m i n e v e r t e (gr. *parádeigma* „pavyzdys, atvaizdas").

Leksinę semantinę paradigmą sudaro žodžiai, kuriuos visus (taip kaip ir kiekvieną dvinarę opoziciją) jungia bendras jų reikšmės požymis. Paprastai tai kognityvinės reikšmės komponentas, atitinkantis apibendrintą realios tikrovės objektų klasės požymį. Pavyzdžiui, vieną paradigmą sudaro namų apyvokos daiktų pavadinimai (*gelda, grūstuvas, kibiras, koćėlas, kubilas, kultuvė, ližė, šluota, žarsteklis, žirklės...*), kitą — skonio ypatybių pavadinimai (*aitrus, gailus, gaižus, gardus, gižus, gorus, kartus, laiškus, prėskas, rūgštus, saldus, skanus, sūrus, šleikštus*), trečią — žodžiai, siejami bendro judėjimo iš vienos vietos į kitą požymio (*bėgti, eiti, plaukti, skristi, šliaužti, važiuoti...*), ir t. t. Atskirą paradigmą sudaro ir tokie žodžiai, kurie įvardija tą patį tikrovės dalyką, iškeldami tai vieną, tai kitą to dalyko požymį (pvz.: *geisti, norėti, magėti, knietėti, pageidauti, trokšti; diegti, durti, gelti, mausti, skaudėti, smelkti; greitai, gyvai, skubiai, sparčiai, vikriai*), ir tokie, kurie pavadina atskiras to paties objekto dalis (*galva, kaklas, ranka, krūtinė, pilvas, koja...; pamatas, siena, stogas, langas, durys, kraigas*) ir t. t. Kaip jau rodo pavyzdžiai, leksinės semantinės paradigmos nariai yra jungiami ir bendro kalbinio požymio — visi jie priklauso tai pačiai kalbos daliai. Tuo leksinė semantinė paradigma skiriasi nuo stambesnės kalbos sistemos grupuotės — s e m a n t i n i o l a u k o. Nors semantinio lauko terminas kalbos moksle labai nevienodai suprantamas, įprasčiausias jo apibrėžimas yra toks: semantinį lauką sudaro žodžiai, kuriuos jungia bent vienas bendras reikšmės požymis [Караулов, 1976, 23—34; Jakaitienė, 1980, 29; Gudavičius, 1983, 285][22]. Pavyzdžiui, į vieną semantinį lauką įeitų visi žodžiai, kurių reikšmėje yra semantinis požymis „judėti" (*bėgti, eiti,... nešti, traukti, stumti,... lėkimas, lėktuvas, lakūnas,... banga, srovė, vėjas,... artyn, tolyn, greitai, palengva,...*), į kitą — tie žodžiai, kuriuos jungia bendras požymis „liga" (*angina, gripas, kraujas, skausmas, sloga,... sirgti, negaluoti, kentėti, kosėti, peršalti,... liesas, silpnas, bejėgis, išbalęs,...*) ir t. t. Tačiau klasifikuojant leksinės semantinės sistemos narius į posistemius, negalima išleisti iš akių nei onomasiologinės kategorinės reikšmės „daiktas"— „požymis", nei

[22] Plačiau apie semantinius laukus žr. В а с и л ь е в, 1971; Щ у р, 1974; К а р а у л о в, 1976.

kalbos dalies, kuriai priklauso žodis, reikšmės, antraip gali būti pažeidžiama žodžio turinio vienovė. Todėl leksinėje semantikoje tiksliau skirstyti žodžius į leksines semantines paradigmas, kurių jungiamieji požymiai glūdi ne tik konceptualioje struktūroje, o kartu ir objektyvios tikrovės sistematikoje, bet ir kiekvienos kalbos gramatinėje sistemoje [23]. Taigi leksinę semantinę paradigmą sudaro tos pačios kalbos dalies žodžiai, kurių reikšmėse galima įžiūrėti visoms joms bendrą semantinį požymį. Kaip rodo detalūs leksinių semantinių paradigmų tyrimai, daugeliui tos pačios paradigmos narių yra būdingi to paties tipo sintagminiai santykiai.

Tarybinėje kalbotyroje dažnai skiriami du leksinių semantinių paradigmų (kai kur jos vadinamos semantiniais laukais) tipai: teminės grupės ir leksinės semantinės grupės. Tarp jų įžiūrimas principinis skirtumas: teminėmis laikomos žodžių grupės, kurių reikšmių jungiamasis požymis esąs nekalbinis (daiktinis, loginis), o leksinėmis semantinėmis laikomos „grynai lingvistinio" reikšmės požymio jungiami žodžių rinkiniai [Минина, 1973; Шмелев, 1973; Новиков, 1982 ir kt.]. Tokia paradigmų klasifikacija, atskiriant „kalbinį" ir „nekalbinį" reikšmės požymį, visai nepateisinama. Juk bet kuri leksinė semantinė grupė (dažniausiai jomis vadinamos sinonimų eilės, kurios tarsi varijuoja vieną bendrą reikšmę, išreikštą pagrindiniu eilės nariu — dominante) kartu yra ir teminė, nes lygiai taip pat turi ekstralingvistinį atitikmenį (taigi daiktinį ir/ar loginį požymį), kaip ir tikroji teminė grupė [Гудавичюс, 1985, 106]. Skirti nevienodo tipo paradigmas, be jokios abejonės, galima ir reikia, tačiau to skyrimo kriterijus — ne „kalbinis" ar „nekalbinis" reikšmės požymis, o tikrovės fragmento, apimamo visų paradigmos žodžių, pobūdis, opozicijų, susidarančių tarp paradigmos narių, tipas.

Kiekvienoje paradigmoje, kaip ir kiekvienoje opozicijoje, žodžius vieną nuo kito skiria tam tikri požymiai. Bet paradigmoje žodis sudaro ne vieną opoziciją, o daugelį, nes turi ne vieną, o kelis kontrastuojančius žodžius. Kitaip sakant, toje pačioje paradigmoje susikerta kelių opozicijų linijos. Priklausomai nuo paradigmos apimties vienų jų nariai sudaro tik vienokio tipo opozicijas, o tarp kitų paradigmų žodžių gali susikryžiuoti visi galimi opoziciniai santykiai. Pavyzdžiui, tarp labai griežtai apibrėžtos paradigmos žodžių, užimančių tą pačią hierarchinę pakopą hiponiminių santykių schemoje, susiklosto tik ekvipolentinės opozicijos santykis, sinonimų eilėje vieni jos nariai gali sudaryti privatyvinę opoziciją (pvz.: *tekėti : sroventi, tekėti : plūsti, tekėti : čiurlenti*), kiti — ekvipolentinę (*plūsti : sroventi, plūsti : čiurlenti, sroventi : čiurlenti*), dar kiti — nulinę (*tekėti : bėgti*). Visų opozicijų, egzistuojančių tam tikroje paradigmoje, aprašymas leidžia konstatuoti kiekvieno žodžio reikšminius požymius. Taip išskirti reikšmės požymiai ir sudaro paradigminę reikšmės vertę. Šių požymių rinkiniai, be jokios abejonės, nėra visai uždari, išbaigti, nes dėl įvairiausių priežasčių kalboje nuo-

[23] Apie tai, kad negalima sutapatinti tikrovės sistemos su kalbos sistema, žr. Гудавичюс, 1985, 39—42.

lat atsiranda naujų leksinių semantinių opozicijų, o tai iš karto gali pakeisti semantinių požymių inventorių, kartu ir modifikuoti paradigminę vertę.

2.2.3. Derivacinė vertė

D e r i v a c i n ė v e r t ė — tai tie sememos požymiai, kuriuos išryškina žodžių derivaciniai, arba darybiniai, santykiai. Derivaciniai santykiai (lo. *derivatio* „nuvedimas, nukreipimas"), kaip ir paradigminiai, yra sisteminiai, t. y. jie susiklosto ne linijiniame tekste, o tam tikros sistemos viduje. Todėl neretai jie laikomi tik tam tikra paradigminių santykių rūšimi. Derivacinių santykių tinklas be galo platus, todėl būtina pasiaiškinti, koks gi jų tipas formuoja derivacinę vertę.

Derivaciniai santykiai susiklosto tarp žodžių, kuriuos sieja bent vienas darybos elementas: d a r y b o s p a m a t a s, d a r y b o s f o r m a n t a s ar d a r y b o s r e i k š m ė[24].

Žodžiai, turintys tą pačią šaknį, sudaro d e r i v a c i n e s š e i m a s, arba ž o d ž i ų l i z d u s. Šaknis, tiesa, nebūtinai yra viso lizdo žodžių darybos pamatas, tačiau, pasikartodama giminiškuose žodžiuose, jungia juos į vieną sisteminę grupę. Pavyzdžiui, veiksmažodžio *bėgti* šaknis yra darybos pamatas tokių vieno derivacinio lizdo žodžių: *bėgynės, bėgis, bėgioti, bėginėti, bėglys, bėgūnas, pabėgti, užbėgti* ir t. t., tačiau į tą patį lizdą įeina ir tokie žodžiai, kurių darybos pamatas yra kiek kitoks: be šaknies *bėg-*, jį sudaro dar priesaga ar priešdėlis — nelygu, iš kokio pamatinio žodžio šie dariniai padaryti, pvz., žodžio *bėgūnėlis* darybos pamatas yra *bėgūn-* (taigi šaknis ir priesaga), o žodžių *pabėgėti* ir *pabėgėlis* — *pabėg-* (taigi šaknis ir priešdėlis); veiksmažodžio *kelti* šaknis yra žodžių *keltas, keltuvas, kėlioti, kiloti, kilnoti* darybos pamatas, o jų bendrašaknių žodžių *pakyla, perkėla, pakilus* darybos pamatas jau kitas — *pakel-* ar *pakil-;* būdvardis *bendras* yra dar vieno derivacinio lizdo *(bendrauti, bendratis, bendrininkas, bendrinti)* narys, o jo šaknis — visų skliausteliuose išvardytų žodžių darybos pamatas, bet štai to paties lizdo daiktavardžio *bendrintojas* darybos pamatas yra ne tik šaknis *bendr-*, bet ir priesaga *-in-*. Pagal darybos pamato ir šaknies santykį to paties žodžių lizdo nariai gali būti suskirstyti tam tikromis pakopomis: pirmos pakopos dariniai tie, kurie padaryti iš šakninio pamatinio žodžio *(plėšti : plėšikas),* antros pako-

[24] Čia naudojamasi ta darybos pamato, darybos formanto ir darybos reikšmės samprata, kuri išdėstyta V. Urbučio monografijoje [U r b u t i s, 1978, 145, 178—183, 208—210]: p a m a t i n i u ž o d ž i u laikomas atraminis darybos narys (ne vien atskiras žodis, bet ir du savarankiški žodžiai, žodžių junginys ar prielinksninė konstrukcija); d a r y b o s p a m a t a s yra sutampančioji darinio ir pamatinio žodžio dalis; d a r y b o s f o r m a n t a s — visuma formalių darybos priemonių, kuriomis darinys skiriasi nuo pamatinio žodžio ar žodžių; d a r y b o s r e i k š m ė formuojama darinio struktūrinių sandų ir jų tarpusavio ryšio; jos gali būti grupinės, būdingos visiems kurio nors darybos tipo dariniams (pvz., veiksmo atlikėjo darybinę reikšmę turi visi priesagų *-t o j a s, -ė j a s* vediniai, kartojimosi reikšmę — visi priesagų *-s t y t i* ir *-i n ė t i* veiksmažodžiai), ir individualios, būdingos vienam žodžiui (pvz., *artojas* „žmogus, kuris aria", *kurpius* „žmogus, kuris daro kurpes", *kalnakasys* „kas kasa kalnus").

pos — tie, kurie padaryti iš pirmosios pakopos darinio (*plėšikas : plėšikauti*), trečios — tie, kurie remiasi antrosios pakopos dariniais (*plėšikauti : plėšikautojas*).

Tas pats darybos formantas ir ta pati darybos reikšmė jungia žodžius į kitą derivacinę grupę — d a r y b o s t i p ą, pvz.: daiktavardžiai, padaryti su priesaga *-t u v a s* ir turintys darybinę veiksmo įrankio ar priemonės reikšmę (*bertuvas, kastuvas, laistytuvas, lygintuvas, skustuvas*); būdvardžiai, padaryti su priesaga *-i n g a s* ir reiškiantys gausų su daiktavardžiu reiškiamu dalyku susijusių ypatybių kiekį (*išmintingas, kerštingas, nervingas, protingas, sielvartingas, tvarkingas*), priesagos *-(i)a u t i* veiksmažodžiai, reiškiantys „būti tuo, kas pasakyta pamatiniu žodžiu" (*atstovauti, bendradarbiauti, dalyvauti, mokytojauti, profesoriauti, valkatauti*).

Dar didesnę darybos grupę sudaro d a r y b o s k a t e g o r i j a, į kurią įeina visi žodžiai, turintys tą pačią darybos reikšmę, pvz.: visi daiktavardžiai, pavadinantys veiksmo rezultatą (*atliekos, brėžinys, ėdalas, lūžis, nuoskutos, nuorašas, pjuvenos*); visi veiksmažodžiai, įvardijantys pasikartojantį veiksmą (*bėgioti, grėbstyti, lipinėti, strikséti, šokuoti, šūkauti*).

Visos šios darybos grupės dėl jų sisteminio pobūdžio dažnai vadinamos d a r y b i n ė m i s p a r a d i g m o m i s[25]. Tačiau į bet kokio tipo darybines paradigmas (panašiai kaip į leksines semantines paradigmas) žodžiai gali būti suskirstyti tik ištyrus dvinares darybos opozicijas.

Įprasčiausia darybos opozicija, aptarta žinomų darybos tyrinėtojų G. Vinokuro, M. Dokulilo, V. Doroševskio, E. Kubriakovos, V. Urbučio,— tai santykis tarp dviejų žodžių, kurių vienas remiasi kitu ir formaliai, ir semantiškai. Tas opozicijos narys, kuriuo remiasi kito žodžio struktūra ir reikšmė, vadinamas m o t y v u o j a n č i u o j u žodžiu, o tas, kuris motyvuojančiuoju žodžiu remiasi,— m o t y v u o t u o j u. Lietuvių kalbos žodžių darybos tyrinėjimuose darybinės opozicijos nariai dažniau vadinami p a m a t i n i u ž o d ž i u ir d a r i n i u. Ryškiausią darybos opoziciją sudaro žodžiai, kurių vienas yra paprastasis, iš nieko neišvestas, o antras yra iš jo

[25] D a r y b i n ė s p a r a d i g m o s t e r m i n a s imtas vartoti palyginti neseniai. Jo turinys ne visų vienodai suprantamas: vieniems — tai žodžių lizdas, kitiems — tik dariniai, turintys tą patį darybos pamatą ir tą pačią derivacijos pakopą, tretiems — tam tikra uždara mikrostruktūra su tik jai būdingais skiriamaisiais požymiais [З е м с к а я, 1978, 71—73]; vieni tyrinėtojai kalba tik apie konkrečias darybines paradigmas (pvz., tokia konkrečia paradigma laikoma grupė žodžių, sudarytų iš to paties žodžio [З а к а р ь я н, 1977, 33]), o kiti iškelia tipines darybines paradigmas. Pastarosios dar vadinamos s e m a n t i n ė m i s d a r y b o s p a r a d i g m o m i s. Jas sudaro visuma darinių, padarytų iš tos pačios leksinės semantinės paradigmos žodžių, pvz.: visi dariniai, padaryti iš asmenų pavadinimų; visi daiktavardžiai, veiksmažodžiai ir būdvardžiai, kurių pamatiniai žodžiai priklauso judėjimo veiksmažodžių leksinei semantinei paradigmai; visi dariniai, kurių pamatiniai žodžiai — tikriniai vardai (asmenvardžiai ar vietovardžiai) ir t. t. [A n g l i c k a s, 1984]. Toks nevienodas paradigmos supratimas sunkina darybinių žodžių santykių tyrinėjimus. Šioje knygoje derivacinės paradigmos termino vengiama, o, esant reikalui, nurodomas konkretus derivacinės grupės tipas (žodžių lizdas, darybos tipas, darybos grandinė, darybos kategorija ar kt.).

padarytas, pvz.: *avis : avidė, jaunas : jaunystė, geležis : geležinis, pilkas : pilkėti, šokti : šokinėti, klausti : klausimas, siena : užsienis* ir t. t. Tačiau motyvuojantysis žodis nebūtinai esti neišvestinis, kartais abu opozicijos nariai yra dariniai, tačiau vienas kito atžvilgiu jie santykiauja kaip motyvuotasis ir motyvuojantysis, pvz.: *apsimesti : apsimetėlis, pažiūrėti : pažiūros, perversti : perversmas, mokytojas : mokytojauti, žiovauti : žiovulys* ir t. t. Jei motyvuojantysis opozicijos narys pats yra darinys, jis įeina į kitą darybos opoziciją, kurioje yra motyvuotas, pvz.: *žiūrėti : pažiūrėti, versti : perversti, mokyti : mokytojas, žioti : žiovauti* ir pan. Motyvuotasis opozicijos narys bet kuriuo atveju yra darinys. Jis visada turi skaidomą ir formalią, ir semantinę struktūrą. Darinio struktūros skaidumą reikia suprasti kaip jo galėjimą skilti į dvi sudedamąsias dalis, pasikartojančias kitoje aplinkoje ir išlaikančias tas pačias reikšmes, pvz.: *tėvelis=tėvas+-elis;* pirmasis darinio sandas *tėv-* kartojasi žodžiuose *tėviškė, tėvynė, tėviškas, įtėvis, tėvavardis* ir t. t., o antrasis *-el-is* — daugelyje mažybinių daiktavardžių *(vaikelis, brolelis, berželis,...); šūkauti* pirmasis sandas išlaiko tą pačią reikšmę žodžiuose *šaukoti, šūkalioti, šūkis, sušukti,* o antrasis — veiksmažodžiuose *juokauti, maldauti, rėkauti, stūgauti, verkauti* ir t. t.

Taigi darybinės opozicijos nariai yra nelygiaverčiai. Tik motyvuotojo žodžio reikšmė gali būti paaiškinta, remiantis šios opozicijos narių santykiais, tik šio žodžio reikšmė ir turi derivacinę vertę. Žodžių, kurie jokioje opozicijoje negali eiti motyvuotuoju nariu, reikšmės derivacinės vertės neturi.

Atskleisti derivacinę vertę, t. y. eksplikuoti motyvuotojo žodžio reikšmės požymius, išryškėjančius darybinėje opozicijoje, tegalima detaliai ištyrus semantinį jo priklausymą nuo motyvuojančiojo žodžio, t. y. nustačius specifinį santykį tarp motyvuojančiojo žodžio ir formanto, arba tarp dviejų motyvuojančiųjų žodžių reikšmės. Bet negalima pamiršti, kad kiekvienas darinys (t. y. motyvuotasis opozicijos narys) priklauso kuriam nors darybos tipui ir dėl to gali būti traktuojamas kaip sudarytas pagal tam tikrą motyvacijos formulę, pasikartojančią vieno tipo darinių serijoje. Motyvacijos formulė atskleidžia ne konkretų darybos šaltinį ir jos būdą, bet tipišką darinių sudarymo modelį. Taigi tikrovės dalyko įvardijimas dariniu yra ne atsitiktinio, o reglamentuojamojo pobūdžio, jis visada turi atitikti tam tikrą darybos modelį.

Nuo ko reikėtų pradėti darinio reikšmės eksplikavimą? Formalų darybinės opozicijos pagrindą, kaip jau buvo minėta, sudaro tos pačios žodžio dalies (darybos pamato) pasikartojimas motyvuotajame ir motyvuojančiajame žodyje. Tačiau kadangi jis kartojasi daugelyje giminiškų žodžių, tai nedaug ką pasako apie motyvuoto žodžio reikšmę. Pirmiausia reikia žinoti, kokiam pamatiniam žodžiui tas kamienas priklauso (čia reikia pabrėžti V. Urbučio iškeltą mintį, kad darybinė opozicija susidaro ne tarp kamienų, o tarp ištisų žodžių [Urbutis, 1978, 86—87]). Pamatinio žodžio reikšmė yra darinio reikšmės pamatas (apie tai žr. toliau). Be to, reikia turėti galvoje ne tik patį darinio ir pamatinio žodžio ryšį, bet ir to ryšio pobūdį.

Mat darinio reikšmė ne tik pasiskolina pamatinio žodžio reikšmės dalį, bet savaip ją sukomponuoja su darybos formanto ar kito žodžio reikšme. Todėl pirmiausia pravartu žinoti pamatinio žodžio darybines potencijas. D a r y b i n ė p o t e n c i j a — tai žodžio sugebėjimas kurti naujus semantiškai ir formaliai nuo jo priklausomus žodžius [Беляева, 1979, 26—29]. Konkrečiai ji pasireiškia tuo, kad tam tikros kalbos dalies žodžiai renkasi ne bet kokius afiksus, jungiasi su ne bet kokiais žodžiais. Didžiausia darybine potencija lietuvių kalboje pasižymi veiksmažodžiai, daiktavardžiai ir būdvardžiai, kur kas mažesnė darybinė potencija būdinga skaitvardžiams, įvardžiams, prieveiksmiams. Pavyzdžiui, žinoma, kad iš veiksmažodžių galima sudaryti daugybę daiktavardžių grupių: veikėjų, veiksmo rezultatų, veiksmo įrankių ar priemonių, veiksmo vietų pavadinimus, veiksmažodinius abstraktus ir t. t. Tačiau dar būtina žinoti, kad, sakysim, įrankių pavadinimai daromi tik iš aktyvaus veiksmo veiksmažodžių, o veikėjų pavadinimai — ir iš aktyvaus, ir iš savaiminio veiksmo ar būsenos veiksmažodžių. Taigi, aiškinantis pamatinio žodžio darybines potencijas, negalima išleisti iš akių ir jo priklausymo tam tikrai leksinei semantinei grupei. Tolimesnei darinio reikšmės analizei svarbu atsižvelgti į darybos afiksų paskirtį.

Lietuvių kalbos žodžių tyrinėtojai jau yra detaliai aprašę, prie kokių pamatinių žodžių yra linkę jungtis tam tikri afiksai [LKG, 1965, 251—273, 550—603; LKG, 1971, 218—297; Jakaitienė, 1973]. Pavyzdžiui, nekelia abejonių, kad prie aktyvaus veiksmo veiksmažodžių kamienų jungiasi priesagos *-ė j a s, -t o j a s, -l y s, -v i s, -i k a s, -o v a s* ir kt. ir kad šio darybos akto metu susiformuoja veikėjų pavadinimai; prie to paties tipo veiksmažodžių gali būti dedamos ir priesagos *-t u v a s, -t u k a s, -i k l i s* ir kt., sudarančios veiksmo įrankių pavadinimus; kone prie kiekvieno veiksmažodžio gali jungtis priesaga *-y k l a,* suformuodama vietos pavadinimus. Šios priesagos jau iš karto signalizuoja tam tikrą semantinį požymį darinio reikšmėje. Tačiau kur kas daugiau tokių darybos formantų, kurių buvimas žodyje dar nelabai ką tepasako apie jo reikšmę. Daugybė priesagų, priešdėlių, ypač galūnių jungiasi ne tik su skirtingų leksinių semantinių grupių žodžių kamienais, bet ir su kitoms kalbos dalims priklausančiais žodžių kamienais. Pavyzdžiui, priesaga *-y n ė(s),* jungdamasi su veiksmažodžiais, sudaro veiksmažodinius abstraktus (daugiskaitiniai vediniai dažniausiai eina kokių nors varžybų ar šiaip galinėjimosi, kovos pavadinimais: *bėgynės, skerdynės, žaidynės, žudynės;* vienaskaitiniai ar skaičiais kaitomi vediniai reiškia būseną, pvz., *erzelynė, kankynė* arba yra įrankių pavadinimai, pvz., *laidynė, sūpynė(s), šokynė).* Su ta pačia priesaga sudaromi vediniai ir iš daiktavardžių: bendrinėje kalboje gerai žinomi vediniai, pavadinantys vietą, kur susikaupę daug daiktavardžiais pavadintų dalykų *(baravykynė, drebulynė, kupstynė, kirmėlynė, purvynė, skiedrynė),* o žemaičiai su ja susidaro valgių pavadinimų *(balandynė, cibulynė, duonynė).* Arba dar: priesaga *-(i)a u t i,* prisijungusi prie asmenis reiškiančių daiktavardžių kamienų, suformuoja veiksmažodžių reikšmę „būti tuo, dirbti tuo, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“

(atstovauti, gydytojauti, valkatauti); jei ji jungiasi su konkrečių daiktų pavadinimų kamienais, susidaro veiksmažodžiai, reiškiantys „rinkti tai, ieškoti to, kas pasakyta pamatiniu žodžiu“ *(agurkauti, grybauti, varliauti)*, o jei ta pati priesaga pridedama prie veiksmažodžio kamieno, padaromi intensyvaus kartotinio veiksmo veiksmažodžiai *(rėkauti, šūkauti, stūgauti)*. Ypač sudėtinga suvokti semantinę formanto paskirtį galūnių vediniuose: lietuvių kalboje galūnių palyginti nedaug, o su jomis sudaroma įvairiausių reikšmių veiksmažodinių, daiktavardinių ir būdvardinių vedinių. Vadinasi, norint suprasti, kokie semantiniai požymiai sudaro darinio reikšmės derivacinę vertę, būtina išsiaiškinti, kaip, kokiu būdu santykiauja du reikšminiai jo struktūros komponentai. Štai kodėl galima teigti, kad darinio reikšmė, kartu ir jos derivacinė vertė, formuojama trijų dydžių: darybos pamato, darybos formanto ir šių abiejų darybos elementų santykio. Tai, kad darinio reikšmės aiškinimas neįmanomas be pamatinio žodžio ir formanto reikšmės, jau ne kartą akcentuota kalbos moksle [Земская, 1974, 80—81; Улуханов, 1979, 245]. Pastarųjų metų darinių semantikos tyrimuose ypač pabrėžiamas jungties vaidmuo darinio reikšmėje: mat abu struktūriniai darinio sandai turi būti taip susieti, kad būtų aiškiai matyti, koks yra dariniu pavadinamo dalyko santykis su pamatiniu žodžiu pavadinamu dalyku. Paprastai jis išreiškiamas kokiu elementariu predikatu — identifikatoriumi, kuris pasirenkamas iš tam tikro iš anksto sudaryto sąrašo (pvz.: „daryti, kad...“, „būti...“, „darytis...“, „pasižymintis...“, „būdingas...“, „turintis...“, „galįs...“ ir t. t.). Priklausomai nuo konkrečių sandų tarpusavio santykių (o šitai lemia pamatinio kamieno ir formanto semantinės dermės principas) tas predikatas gali būti pakeistas konkretesniu žodžiu. Štai keletas pavyzdžių. Būdvardžių *auksinis, -ė, laukinis, -ė* (pvz., *auksinis žiedas, laukinė obelis*) formantas *-i n i s, -ė* rodo kalbos dalį charakterizuojantį požymį, kurį galima nusakyti fraze „toks, kuris“, ir požymį, nurodantį šių darinių ir pamatinių žodžių santykį,— „susijęs“ ar „priklausantis“; pamatiniai jų žodžiai pavadina konkrečius dalykus — medžiagą ir vietą. Nekreipiant dėmesio į savitus kiekvieno būdvardžio santykius su pamatiniu žodžiu, šių žodžių reikšmes galima paaiškinti taip: *auksinis* „toks, kuris priklauso (yra susijęs su) auksui (-u)“, *laukinis* „toks, kuris priklauso (yra susijęs su) laukui (-u)“; bet turint galvoje pamatinių žodžių specifiką, šių darinių reikšmės aiškinimai gali būti sukonkretinti: *auksinis (žiedas)* „toks, kuris padarytas iš aukso“, *laukinė (obelis)* „tokia, kuri auga lauke“. Daiktavardžių *artojas, mąstytojas* reikšmėje pamatinio žodžio ir formanto santykis (kartu ir onomasiologinė darinio charakteristika) išreiškiama fraze „tas, kas“ (*artojas* „tas, kas aria“, *mąstytojas* „tas, kas mąsto“), *kastuvas, skustuvas* reikšmėje — „tai, kuo...“, *žirnienė, bulvienė* — „tai, kas iš...“, o pamatinio veiksmažodžio ar daiktavardžio kamienas nurodo konkretų veiksmą, kuris atliekamas pavadinamu įrankiu, ar konkretų produktą, iš kurio verdamas patiekalas. Išvestinių veiksmažodžių reikšmėse taip pat galima konstatuoti esant tam tikrų požymių, ryškėjančių darybinėse

opozicijose: *tįsoti* „būti“ ir „tįsti“, *drybsoti* „būti“ ir „dribti“, *šokinėti* „šokti“ ir „daug kartų“, *mėtyti* „mesti“ ir „daug kartų“, *gimdyti* „daryti, kad“ ir „gimti“, *baltinti* „daryti“ ir „baltas“ [26]. Pavyzdžiai aiškiai rodo, kad darinių reikšmės turi turėti tokius požymius, kurie atitiktų abiejų darybos sandų reikšmes, o sujungti tam tikra jungtimi tie požymiai ir sudaro šių žodžių reikšmių definicijas.

Dabar jau aiškiai matyti, kad derivacinę vertę turi tie žodžiai, kuriems, žodžių darybos terminais tariant, būdinga darybinė reikšmė. Faktiškai derivacinė sememos vertė atitinka tuos požymius, kurie fiksuojami individualioje darybinėje žodžio reikšmėje. Ši išvada nereiškia, kad darybinė reikšmė įjungiama į leksinę kaip kokia sudedamoji pastarosios dalis (darybinės ir leksinės reikšmės santykis jau ne kartą argumentuotai aiškintas lietuvių kalbotyroje [Urbutis, 1978, 146—149; Jakaitienė, 1986, 69]). Darybinė reikšmė, kaip apytikrė žodžio semantinė schema, tik padeda iškelti struktūrinius leksinės reikšmės komponentus, t. y. įgalina eksplikuoti darinio reikšmę.

Darybinių opozicijų egzistavimas kalboje ir iš jų išryškėjančios darinių reikšmių derivacinės vertės leidžia padaryti svarbių išvadų dėl darinių statuso visoje leksikos sistemoje. Jau apskaičiuota, kad civilizuotų tautų kalbose apie 60% leksikos sudaro dariniai [Аспекты, 1980, 63]. Iš kitų žodžių jie išsiskiria tuo, kad, turėdami aiškų vieno žodžio pavidalą (taigi darinys yra atskiras žodis, univerbas), išreiškia sudėtinį turinį. Jų reikšmė, kaip buvo stengtasi parodyti, kompleksinė, susiformavusi ypatingu būdu. Vadinasi, iš vienos pusės, darinys, kaip atskiras žodis, turi savo individualią reikšmę, egzistuoja kaip visuotinai priimtas vieno ar kito tikrovės objekto pavadinimas; žmonės jį įsimena kaip savarankišką nominacinį ženklą, žodynuose fiksuoja kaip atskirą leksikografinį vienetą, tekste vartoja lygiai taip pat, kaip darybiškai neskaidomus, derivacinės vertės neturinčius žodžius. Antra vertus, darinys — ypatingas žodis. Jau pats jo atsiradimas nulemtas kito, gatavo žodžio egzistavimo, t. y. buvimo kalboje tokio žodžio, kuris yra tiesioginis jo motyvacijos šaltinis. Štai dėl ko darinio reikšmė ir suvokiama per kito, su juo darybinės opozicijos ryšiu susijusio, žodžio reikšmę. Taigi ji yra skaidi. Psichologiniai tyrimai patvirtino, kad dariniai, sudaryti pagal produktyviausius darybos modelius, žmogaus sąmonėje saugomi tarsi išskaidyti į dalis, t. y. panašiai kaip sintaksinės konstrukcijos, ir, jei prireikia, iš šių dalių „surenkami“. Kuo reikšmės skaidumo laipsnis mažesnis, menkiau suvokiamas, tuo didesnė tikimybė, kad atmintyje žodis bus saugomas kaip vientisas vienetas

[26] Jau ir šie keli pavyzdžiai rodo, kad darinyje onomasiologiškai svarbesnis yra tas sandas, kuris darinį įjungia į tam tikrą konceptų klasę [D o k u l i l, 1962, 196]. Šiuolaikiniuose darybos tyrinėjimuose jis vadinamas o n o m a s i o l o g i n e b a z e. O tas darinio sandas, kuris dariniu išreiškiamą konceptą konkretina, vadinamas o n o m a s i o l o g i n i u p o ž y m i u [К у б р я к о в а, 1984, 64—65]. Aptartuose pavyzdžiuose darinių onomasiologinė bazė yra priesaga, o pamatiniai žodžiai išreiškia onomasiologinį požymį. Priešdėlinių veiksmažodžių daryboje onomasiologine baze laikytinas pamatinis veiksmažodis, o onomasiologiniu požymiu — darybos afiksas. Sudurtinių žodžių onomasiologine baze laikytina galūnė ir determinuojantis sandas, onomasiologinį požymį rodo priklausomasis sandas.

ir prireikus bus atgamintas, o ne sukurtas iš naujo (plg. tokius lietuvių kalbos žodžius, kaip *drėgnas, krosnis, tvartas* ir kt.). Ši darinio reikšmės ypatybė — suvokti ją ne vientisą, o išskaidytą — atitolina žodžius nuo paprastųjų, darybiškai neskaidomų žodžių ir suartina su junginiu ar sakiniu. Pagal formą ir įvardijamą objektą dariniai — aiškūs atskiri žodžiai, pagal reikšmę jie artimesni sintaksinėms konstrukcijoms [Кубрякова, 1984]. Dėl visų šių priežasčių dabartinėje kalbotyroje akcentuojama, kad darinys — antrinės nominacijos vienetas, kad pagrindinis jo skiriamasis bruožas — dvejopa referencija: realaus pasaulio ir žodžių pasaulio. Mat darinys komunikuoja informaciją ne tik apie kurį nors tikrovės dalyką, bet ir apie savitus tų dalykų bei juos įvardijančių žodžių santykius.

Kalbant apie derivacinius žodžių ryšius ir iš jų išplaukiančią derivacinę vertę, būtina užsiminti apie savotišką derivacijos tipą — semantinę derivaciją[27]. Tai toks reiškinys, kai vienos reikšmės pagrindu susiformuoja kita reikšmė (panašiai kaip ir kiekvieno darinio reikšmė). Nuo aptartų derivacijos tipų jis skiriasi tuo, kad šiuo atveju ir darybos šaltinis, ir darybos rezultatas visiškai sutampa formaliai, t. y. tarp pamatinio žodžio ir darinio nėra jokio formalaus skirtumo; vadinasi, nėra ir tikrosios darybos opozicijos. Kitaip sakant, darybos akto rezultatas — tik nauja to paties žodžio reikšmė. Naujai susiformavusi reikšmė dažnai vadinama semantiniu dariniu. Kadangi šioje knygoje vis dar remiamasi prielaida, kad žodis turi vieną reikšmę (t. y. jos tyrimo objektas — leksema), tai apie kiekvieną semantinį darinį galima kalbėti kaip apie atskirą vienetą. Taigi egzistuoja semema *„akis 1"*, t. y. „regėjimo organas", semema *„akis 2"*, t. y. „nertinė tinklo skylė; mezginio, nyčių kilpa", semema *„akis 3"*, t. y. „aketė; liūno ežero akivaras", semema *„akis 4"*, t. y. „korio skylutė; akyto daikto tuštumėlė" ir t. t. Tarp *„akis 1"* ir *„akis 2"*, *„akis 3"*, *„akis 4"* susiklosto semantinės motyvacijos santykis: kol nebuvo *„akis 1"*, negalėjo būti *„akis 2"*, *„akis 3"*, *„akis 4"*. Istoriškai žiūrint, *„akis 1"* yra pirminė, o *„akis 2"*, *„akis 3"* ir kt.— antrinės. Sinchroniniu požiūriu pirmoji semema yra motyvuojanti, o visos kitos motyvuotos. Santykis tarp tokių sememų vadinamas semantine motyvacija. Plačiau apie šį santykį bus kalbama vėliau (žr. p. 145). Dabar tik norima iškelti klausimą, ar semantiniai derivatai turi derivacinę vertę, ar ne.

Semantinio ryšio pobūdis tarp tikrųjų darinių ir jų pamatinių žodžių, tarp semantinių darinių ir jų pamatinių reikšmių gerokai skiriasi. Pirmiausia tuo, kad į tikrojo darinio reikšmės aiškinimą paprastai įtraukiamas (ar gali būti įtraukiamas) pamatinis žodis ir jau iš to aiškinimo nesunku suprasti, kokį vaidmenį pamatinio žodžio reikšmė vaidina darinio semantinėje struktūroje. Semantinių darinių reikšmės aiškinimuose praktiškai niekada nenurodomas jo pamatinis žodis (juk formaliai tai tas pats darinys!). Tuo nesunku įsitikinti, atsivertus bet kokį žodyną, pvz.: žr. DLKŽ aiškinimus:

27 Dėl semantinės derivacijos termino žr. Апресян, 1974. 187.

genys (4) **1.** *zool.* medžius kalantis miško paukštis (Dryobates): *Genys stuobrį kala. Margas kaip genys.* **2.** *šnek.* geležinis kablys, pritaisomas prie kojos, lipant į stulpą ar į medį.

ožys (3) **1.** ožkų patinas: *Ožys mekena, badosi. Dvokia kaip ožys. Iš jo naudos kaip iš ožio — nei taukų, nei plaukų (flk.).* **2.** *šnek.* užsispyrimas, kaprizas: *Vaikas turi ožį. Jis ožį rodo.* **3.** *šnek.* apie užsispyrusį žmogų: *Su tuo ožiu nesusišnekėsi.* **4.** pastovas malkoms pjauti. **5.** pastovas linų pėdams pririšti, galveles braukiant. **6.** suolas rugiams blokšti. **7.** suolas kūliams krėsti. **8.** briko ar rogių priekinė sėdynė. **9.** *sport.* gimnastikos prietaisas atraminiams šuoliams atlikti.

raudonas, *-a* (1), **raudonas,** *-a* (3) **1.** kraujo spalvos: *raudona vėliava, raudonos aguonos, gėlės, raudoni dažai. Raudonas veidas, raudonieji serbentai, raudonieji kraujo kūneliai.* **2.** *prk.* susijęs su revoliuciniu veikimu: *raudonieji partizanai.*

smaugti, *-ia, -ė.* **1.** dusinti, varžyti kvėpavimą: *Apykaklė smaugia jam kaklą.* ‖ *prk.*: *Ašaros smaugė jam gerklę.* **2.** žudyti kvėpavimo organų užspaudimu. ‖ sngr. **3.** *prk.* varginti, kamuoti: *Jį ligos smaugia. Smaugia skolos.* ‖ sngr.: *Neisiu aš ten smaugtis* (sunkiai dirbti). *Kam jam smaugtis su tais darbais.*

Taip yra todėl, kad semantinio pamatavimo ryšys tarp atskirų sememų, nors ir gyvas, bet ypatingesnis, negu įprasta tikriesiems dariniams ir jų pamatiniams žodžiams. Semantinę dviejų ar kelių tokių darinių sąsają lemia arba realus jais pavadintų dalykų panašumas, arba vaizduotės pagimdytos asociacijos, arba įvardytų dalykų loginis ryšys. Tarp šių sememų susidaro ne darybinės, o privatyvinės ar dizjunkcinės opozicijos santykis. Vadinasi, galima daryti išvadą, kad semantinių darinių sememos derivacinės vertės neturi. Atskiros leksemos, turinčios tą pačią formalią raišką, sudaro panašias paradigmas, kurios buvo aptartos skyrelyje „Paradigminė vertė“. Tik ten jos buvo vadinamos l e k s i n ė m i s s e m a n t i n ė m i s, šitas būtų tiksliau vadinti s e m a n t i n ė m i s.

* * *

Tai, kas pasakyta apie įvairias žodžio reikšmės vertes, leidžia teigti, kad kiekvieno žodžio reikšmėje, kaip tam tikroje visumoje, galima įžiūrėti tokius požymius, kurie atlieka dvejopą vaidmenį: skiria žodžių reikšmes ir jungia žodžius į tam tikras grupes. Ši semantinių požymių ypatybė gali būti panaudota siekiant vieno iš leksinės semantikos tikslų — suprantamai nusakyti, išryškinti žodžių reikšmes. Gimtosios kalbos leksikos tyrinėtojas, be abejo, dažno žodžio reikšmę supranta savaime, bet jei jau jis imasi semantinės analizės, tai privalo surasti tokį intuityviai suvokiamos reikšmės perteikimo būdą, kuris leistų tą žodį t a i p p a t suprasti ir kitiems žmonėms. Ir vienas iš patikimiausių būdų šitai padaryti —

eksplikuoti reikšmę į tam tikrus semantinius elementus, nurodant jų tarpusavio ryšį. Štai kodėl šių dienų leksinėje semantikoje žodžių reikšmes ir stengiamasi aprašyti semantinių vienetų, įeinančių į tas reikšmes, rinkiniais.

Prieš pereinant prie konkrečios žodžių reikšmių analizės, dar kartą būtina pabrėžti ontologinę ir metalingvistinę semantinio požymio prigimtį. Ontologiniu požiūriu semantinis požymis yra toks žodžio reikšmės elementas (komponentas), kuris turi atitikmenis žmogaus suvokiamoje tikrovės objektų sistemoje [Probleme, 1977, 58]. Metalingvistiniu požiūriu semantiniai požymiai — tai elementai, kurie jungia ar skiria žodžių reikšmes ir kurie įgalina jas eksplikuoti bei paaiškinti [Плотников, 1982, 203]. Be abejo, semantinių požymių, skiriančių ar jungiančių reikšmes, pagrindą sudaro žmonių suvokti tikrovės daiktų, reiškinių požymiai, tų požymių ir pačių daiktų santykiai, tačiau jie gali būti išskiriami iš visumos ir fiksuojami kalboje be tiesioginio tų daiktų ir juos pavadinančių žodžių ryšių tyrimo.

REIKŠMĖS KOMPONENTINĖ STRUKTŪRA IR JOS TYRIMO BŪDAI

1. SEMANTINIAI KOMPONENTAI IR JŲ RŪŠYS

1.1. Žodžių tarpusavio santykių apžvalga aiškiai rodo, kad leksinė reikšmė nėra koks vientisas vienetas, o susideda iš įvairių smulkesnių elementų. Tie elementai į reikšmės sudėtį įeina ne bet kaip, išsidėstę joje ne kaip pakliuvo, bet sudaro sudėtingą, savitą sistemą: turi savus egzistavimo dėsnius, bet kartu paklūsta ir tam tikroms visų sisteminių elementų savitarpio ryšio taisyklėms. Mintis, kad kiekviena reikšmė yra sistema, sudaro šiuolaikinės semantinės analizės pagrindą. Taigi reikšmės sudėtiniai elementai, vienaip ar kitaip tarp savęs santykiaudami, sudaro tam tikras struktūras.

Reikšmės struktūriniai elementai kalbotyroje vadinami labai įvairiai: diferenciniai elementai (F. de Sosiūras), turinio figūros (L. Hjelmslevas), semantiniai markeriai ir semantiniai distinktoriai (Dž. Kacas, Dž. Fodoras), semantiniai daugikliai (A. Žolkovskis, I. Melčukas), semantiniai komponentai (Dž. Lajonzas, A. Kuznecovas), noemos (G. Mejeris), semos (E. Naida, A. Greimas, M. Stepanova, A. Ufimceva, A. Gudavičius, V. Gakas) ir t. t. Ši terminologinė įvairovė slepia nevienodus reikšmės skaidymo į elementus tikslus ir procedūras, įvairius tų elementų analizavimo būdus. Bet iš esmės visų tyrinėtojų jie nusakomi vienodai: tai tokie vienetai, į kuriuos specialios lingvistinės analizės būdu galima išskaidyti žodžio reikšmę [Посох, 1975, 38]. Dėl savo trumpumo ir etimologinio ryšio su tokiomis platesnėmis sąvokomis, kaip semema, semantika, semasiologija, populiariausias šiuo metu semos terminas, pirmą kartą pavartotas čekų mokslininko V. Skaličkos. Tačiau, vartojant šį terminą, pažeidžiama jau bebaigianti nusistovėti bendra kalbotyros terminų sistema: jei fonema ir fonas, morfema ir morfa (morfas), leksema ir leksa santykiauja kaip invariantinio vieneto ir jo varianto pavadinimai, tai sememos — semos santykis irgi turėtų būti toks pats, t. y. semema turėtų reikšti sisteminę (virtualiąją) reikšmę, o semos — ne jos sudedamuosius komponentus, o tam tikrus konkrečius tos sisteminės reikšmės variantus. Dėl to šioje knygoje reikšmės sudedamosioms dalims pavadinti vartojamas neutraliausias semantinio komponento terminas (dažnai jis žymimas sutrumpintai — SK)[1]. Tai-

[1] Esama nuomonių, kad semantinį komponentą reikią skirti nuo semantinio požymio. Abu šiuos terminus vartoja tarybinis kalbininkas A. Kuznecovas. Didesnės abstrakcijos semantinius vienetus (invariantus) jis vadina semantiniais požymiais, o tų požymių konkrečias apraiškas žodžio reikšmėse — semantiniais kom-

gi semantiniai komponentai yra įvairaus abstrakcijos laipsnio semantiniai vienetai, kurių kiekis, kokybė ir vidinė sąranga lemia struktūrinį reikšmės tipą, jų pakitimai sąlygoja ir reikšmės kitimą [Němec, 1980, 11].

Galima keleriopa semantinių komponentų klasifikacija [2].

1.2. Pagal pagrindinę savo funkciją — jungti ar skirti žodžių reikšmes — SK skirstomi į b e n d r u o s i u s (integralinius) ir s k i r i a m u o s i u s (diferencinius). Tie SK, kurie įeina į visų tos pačios leksinės semantinės paradigmos narių reikšmes, vadinami b e n d r a i s i a i s. Tam tikroje leksinėje semantinėje paradigmoje jų gali būti keli, bet gali būti ir tik vienas. Pavyzdžiui, giminystės terminų *senelis, senelė, motina, tėvas, sūnus, duktė, brolis, sesuo* bendruoju komponentu laikytinas ne tik 'giminės', bet ir 'kraujo ryšių' komponentas; o štai kitą giminių semantinę paradigmą sudarančių žodžių *anyta, brolienė, marti, moša, svainis, šešuras, uošvis, žentas* reikšmėse, be komponento 'giminės', yra antras bendrasis komponentas 'vedybiniai ryšiai'. Reikšmės savitumą rodo skiriamieji SK. Pavyzdžiui, žodžio *tėvas* reikšmėje skiriami tokie SK: 'tiesioginė giminystė', 'vyriška lytis', 'vyresnė karta (antroji)', žodžio *sesuo* reikšmėje — 'šoninė giminystė', 'moteriška lytis', 'ta pati karta, kaip aš'. Būtina priminti, kad tie patys SK vienoje paradigmoje gali būti laikomi bendraisiais, kitoje skiriamaisiais. Tai priklauso nuo leksinės semantinės paradigmos apimties. Pavyzdžiui, minėtų paradigmų bendrieji komponentai 'kraujo ryšiai' ir 'vedybinės giminystės ryšiai' tampa skiriamaisiais, jei analizuojama visa giminystės ryšiais susijusi žmonių pavadinimų grupė; bendrasis SK 'žmogaus proto ypatybė' žodžių *protingas, išmintingas, sumanus, galvotas, kvailas, paikas, beprotis* reikšmėse didesnės apimties leksinėje paradigmoje, kurią sudaro visas žmogaus vidines ypatybes pavadinantys žodžiai (*abejingas, atidus, jautrus, gabus, kvailas, nuolankus, protingas, santūrus, sumanus, užsispyręs* ir t. t.), tampa skiriamuoju.

1.3. Pagal fiksacijos, įsitvirtinimo laipsnį reikšmėje skiriami p a g r i n d i n i a i SK, sudarantys reikšmės branduolį, centrą, ir š a l u t i n i a i SK, kurie priklauso reikšmės struktūros periferijai. Pagrindiniai SK sudaro reikšmės aiškinimo žodyne pagrindą; jų pa-

ponentais. Semantinio požymio pavyzdys galįs būti „lytis", įžiūrimas tokiose opozicijose, kaip *motina : tėvas, duktė : sūnus, sesuo : brolis*, o semantiniai komponentai — 'vyriška lytis', 'moteriška lytis'; semantinis požymis — „norma", o komponentai — 'daugiau už normą' ir 'mažiau už normą' (plg. žodžių *didelis : mažas, ilgas : trumpas, aukštas : žemas* reikšmes). Vadinasi, teigti, kad reikšmė susideda iš semantinių požymių esą netikslu, nes semantinis požymis grynu pavidalu negalįs būti realizuotas; konkrečiose reikšmėse figūruoją tik semantiniai komponentai [К у з н е ц о в, 1980, 14—16]. Be abejo, mintis, kad semantiniai elementai iš tiesų yra labai nevienodi, o ypač dažnai skiriasi abstrakcijos laipsniu, teisinga. Tačiau vadinti juos skirtingais terminais nėra jokio reikalo. Šioje knygoje semantinio požymio ir semantinio komponento terminai vartojami sinonimiškai: kalbant apie žodžių tarpusavio santykius, reikšmės vertes, vartotas p o ž y m i o, o struktūriškai analizuojant reikšmę, patogesnis yra k o m p o n e n t o terminas. Jei reikia, čia nurodomas konkretus SK tipas.

[2] Šioje knygoje pateikiami tik patys svarbiausi klasifikaciniai SK tipai. Apie kitus žr. В а с и л ь е в, 1983, 22—25.

lyginti nedaug, bet visiškai pakanka, kai reikia apytikriai atskirti ją nuo kitos. Jie visuotinai žinomi ir turi pakankamą skiriamąją galią [Никитин, 1983, 23—25]. Tokį reikšmės branduolį galima vadinti intensionalu (lo. *intentio* „siekimas, įtempimas, sustiprinimas“). Intensionalas implikuoja didesnį ar mažesnį kiekį konkretesnių SK, kurie tarsi iš jo išplaukia, jį išplėtoja. Ta semantinių komponentų periferija, kuri supa intensionalą, vadinama implikacionalu (lo. *implicatio* „sąsaja“). Implikacionalą pirmiausia sudaro tie SK, kuriuos suvokti ir išskirti yra lengviausia. Jie artimi intensionalui, gali būti nurodomi ir žodynų aiškinimuose. Bet kadangi jie nėra būtini (ir be jų galima atpažinti žodžiu įvardytą dalyką), tai į intensionalą nėra įtraukiami. Pavyzdžiui, daiktavardžio *vasara* reikšmės intensionalas yra 'metų laikas nuo birželio pradžios iki rugpjūčio pabaigos šiaurės pusrutulyje ir nuo gruodžio pradžios iki vasario pabaigos pietų pusrutulyje'. Kiti SK — 'šilčiausias', 'kaitri saulė', 'ilga diena, trumpa naktis', 'augti kultūroms' ir t. t. hierarchiniu požiūriu yra ne tokie svarbūs, jie tik konkretina intensionalą, tačiau kai kurie iš jų įtraukiami į žodynų aiškinimus (plg. DLKŽ duotą *vasaros* anotaciją — „šilčiausias metų laikas: birželio, liepos, rugpjūčio mėnesiai“). Bet vis dėlto reikšmingiausias vasaros, kaip ir kitų metų laikų pavadinimų, požymis — laiko riba (jei kokia vasara bus ir be saulės, jei ji bus net šaltesnė už pavasarį, ji vis tiek bus vasara). Todėl visi kiti SK priklauso implikacionalui. Tai įvairi enciklopedinė informacija, kuri gali būti išreiškiama bei atgaminama, bet gali ir nebūti (daug kur tie SK priklauso nuo asmeninio patyrimo, kultūrinių, istorinių ir socialinių faktorių). Tačiau jie nesunkiai eksplikuojami iš tipiškų žodžio vartojimo atvejų, todėl galima manyti juos turint aiškią formalią raišką. Jau ir iš šio pavyzdžio galima spėti, jog vieni implikacionalo komponentai yra svarbesni, būtinai implikuojami, kiti — ne tokie svarbūs. Todėl kartais implikacionalas dar dalijamas į dvi dalis: stiprųjį ir silpnąjį. Stipriojo implikacionalo SK dažnai įjungiami į reikšmės aiškinimus, mat jie suvokiami ir fiksuojami daugumos viena kalba kalbančių žmonių. Silpnojo implikacionalo SK glūdi giliau reikšmėje „kaip savotiškos tuščios vietos, kurias reikia užpildyti“ [Никитин, 1983, 28], ir yra aktualizuojami tik tam tikruose kontekstuose. Pavyzdžiui, daiktavardžio *kalėjimas* intensionalą sudaro du SK: 'vieta' ir 'kalėti'. Antrasis komponentas implikuoja dar tokius SK: 'žmonės', 'kaltė/nusikaltimas', 'priverstinai'. Juos galima laikyti priklausančiais stipriajam implikacionalui (plg. DLKŽ žodžio *kalėjimas* aiškinimą: „vieta laikyti asmenims, kuriems atimta laisvė“). Kiti komponentai — 'griežta drausmė', 'tamsi, drėgna kamera', 'kieti gultai', 'menkas maistas' ir kt. teikia žinių apie konkretų referentą, tai tam tikra empirinė medžiaga, informacija, kuri daugiau susijusi su atskiro individo patyrimu. Šitokie komponentai jau gali būti eksplikuojami kaip sudėtinės silpnojo implikacionalo dalys, nes jie nesunkiai aktualizuojami tam tikruose kontekstuose.

7 Užsak. Nr. 5714

Sekant E. Naida [Nida, 1975, 35—37], silpnojo implikacionalo komponentus būtų galima suskirstyti dar į du tipus. Pirmajam tipui priklausytų tie SK, kuriuos lemia tam tikri paties denotato požymiai (dažniausiai tie, kurie tampa aktualūs konkrečioje situacijoje). Jais būtų galima laikyti, tarkim, tokius SK, kurie susiję su žodžių sukeliamomis stereotipinėmis asociacijomis, pvz., žodžio *lapė* reikšmės SK 'gudri', *kiškio* — 'bailus', *avino, asilo* — 'kvailas', *asilo, ožio* — 'užsispyręs', *šuns* — 'ištikimas' ir t. t. Šie komponentai neįeina nė į vieno iš pateiktų žodžių reikšmės aiškinimus (*lapė* — „laukinis plėšrus šunų šeimos gyvulys", *avinas* — „naminis gyvulys, laikomas mėsai, vilnai; avių patinas"; *šuo* — „naminis gyvulys, laikomas namams saugoti, medžioklei" ir t. t.), tačiau kaip tik jie sudaro šių zoonimų perkeltinių reikšmių formavimosi pagrindą. O eksplikuojami jie gali būti tada, kai minėti žodžiai taikomi ne gyvuliams, o žmonėms pavadinti ir apibūdinti. To paties tipo implikacionalo komponentais laikytini ir tokie SK, kurie aktualizuojami tik labai specifiniuose, visai netipiškuose kontekstuose. Pavyzdžiui, frazėje *Liaukis! Čiagi batas, ne plaktukas!* žodžio *batas* reikšmėje galima skirti tokius SK: 'ne darbo įrankis', 'minkštas', 'lengvas' ir pan., nors jie visai nefiksuojami, jei tas žodis vartojamas įprastame kontekste. Antrojo tipo silpnojo implikacionalo komponentais reikėtų laikyti tuos SK, kurie komunikuoja ne žmonių suvoktus paties denotato, o specifinius žodžio, įvardijančio tą denotatą, požymius. Pavyzdžiui, įprasta klasifikuoti žodžius į terminus, tarmybes, žargonybes, archaizmus ir pan. Šios klasifikacinės sąvokos neteikia žinių apie denotatą, bet rodo vienokias ar kitokias žodžių vartojimo tekste išgales. Jos taip pat gali būti įformintos kaip to žodžio reikšmės silpnojo implikacionalo sudedamosios dalys.

Taigi intensionalas — uždara, griežta semantinių komponentų struktūra, pastovioji reikšmės dalis. Implikacionalas — atvira tokių komponentų aibė, sąlyginė, varijuojanti reikšmės dalis, kuri dažniausiai priklauso nuo konteksto. Tiesą sakant, griežtų, kategoriškai apibrėžtų ribų tarp šių dviejų reikšmės dalių nėra. Kalbos raidoje nuolat vyksta poslinkiai nuo centro į periferiją ir iš periferijos į centrą [Němec, 1980, 16]. Todėl ir SK, priklausę intensionaliajam branduoliui, gali pereiti į implikacionalą, o periferiniai SK tapti intensionalo dalimi. Šie poslinkiai lemia žodžių reikšmių kitimus įvairiu istoriniu laikotarpiu [3].

[3] Istoriniai kalbos tyrinėjimai rodo, kaip skiriasi centro ir periferijos santykiai tų pačių žodžių reikšmėse. Štai žodis *bernas* XVI—XVIII a. lietuvių raštijos paminkluose buvo vartojamas reikšme „mažas berniukas, vaikas, paauglys" [Карацеюс, 1987]. Joje gali būti skiriami tokie SK: 'žmogus', 'vyriška lytis', 'mažas amžiaus kiekis'. Tolesnė šio žodžio semantinė raida galėjo būti tokia: *bernas* „vyriškos lyties vaikas"→„paauglys, jaunikaitis"→„jaunas, nevedęs vyras". Šiame reikšmės evoliucijos kelyje SK kaita palyginti nežymi: išliko SK 'žmogus', 'vyriška lytis'; amžiaus SK kiek pakitęs, nes *bernu* pradėtas vadinti ne vaikas, o suaugęs, nors dar jaunas vyras; be to, naujoje reikšmėje akcentuojamas SK 'nevedęs', kurį galima įsivaizduoti buvus tik labai tolimoje reikšmės „vyriškos lyties vaikas" periferijoje. Taigi silpnojo implikacionalo komponentas tapo intensionalo komponentu. Šio žodžio reikšmė rutuliojosi ir kita kryptimi: *bernas* „vyriškos lyties vaikas"→„patarnautojas"→„pažas, tarnas"→„dvaro darbininkas"→„lais-

1.4. Galimà dar viena semantinių komponentų klasifikacija. Pagal kartojimosi reguliarumą ir abstrakcijos laipsnį gali būti skiriami kategoriniai ir ideosinkratiniai (gr. *ídios* „ypatingas, savitas"+*sýnkratos* „stipriai sujungtas") SK. Tie SK, kurie reguliariai kartojasi daugelio to paties tipo žodžių reikšmėse, vadinami kategoriniais. Tai pirmiausia tokie SK, kurie rodo žodžio priklausymą tam tikrai kalbos daliai, derivacinei ar semantinei grupei. Kai kurių kalbininkų jos dar vadinamos klasemomis [Косериу, 1967]. Grynai individualūs, kitose reikšmėse nesikartojantys SK laikytini ideosinkratiniais. Kategoriniai SK atitinka Dž. Kaco, Dž. Fodoro ir P. Postalo sintaksinius ir semantinius markerius, o ideosinkratiniai — distinktorius [Katz, Fodor, 1963, 496; Katz, Postal, 1964, 13—14]. Sintaksiniais markeriais jie laiko semantinius požymius, apibūdinančius kategorines gramatines žodžių klasių reikšmes: 'daiktiškumas', 'veiksmas', 'ypatybė'; bendriausias jų poklasių reikšmes: 'abstraktus'/'konkretus', 'aktyvus (veiksmas)'/ 'savaiminis (veiksmas)', 'būsena', 'tranzityvus'/'intranzityvus' ir t. t. Semantiniais markeriais jų vadinami požymiai, nusakantys bendras tam tikros semantinės paradigmos ar darybos tipo reikšmes: 'daiktas', 'žmogus', 'gyvulys', 'vyriška lytis', 'moteriška lytis', 'veikėjas', 'veiksmo rezultatas', 'veiksmo priemonė', 'statiškas (veiksmas)', 'dinamiškas (veiksmas)', 'kauzatyvinis', 'iteratyvinis', 'inchoatyvinis' ir t. t. Distinktoriai — tai tas semantinis likutis, kurio nėra kitose reikšmėse [4]. Jie nustatomi minimaliose opozicijose. Panašius semantinių komponentų tipų pavadinimus vartoja ir Dž. Lajonzas [Lyons, 1977].

1.5. Pagal manifestavimo pobūdį SK gali būti skirstomi į turinčius formalią raišką (eksplicitinius) ir formalios raiškos neturinčius (implicitinius). Formalioji raiška čia suprantama plačiąja prasme. Tai ne tik morfemos, įeinančios į žodžio sudėtį, bet ir teksto elementai, sudarantys tiriamojo žodžio distribuciją. Pavyzdžiui, daiktavardžio *lėktuvas* reikšmės SK 'priemonė' yra eksplicitinis, nes turi formalų rodiklį — darybos formantą *-tuvas;* SK 'judėti oru' lemiamas (ir rodomas) šaknies reikšmės (*lėkti* „greitai judėti oru, skristi"); kad šis daiktavardis reiškia ne bet kokio judėjimo priemonę, rodo ir šio žodžio sintagminiai santykiai: *lėktuvas* sudaro junginius su veiksmažodžiais *skristi, keliauti,* sakiniuose, kur *lėktuvas* reiškia skridimo priemonę, paprastai nurodomas skridimo subjektas, vieta, kryptis, tikslas ar pan. (plg. *Profesorius sku-*

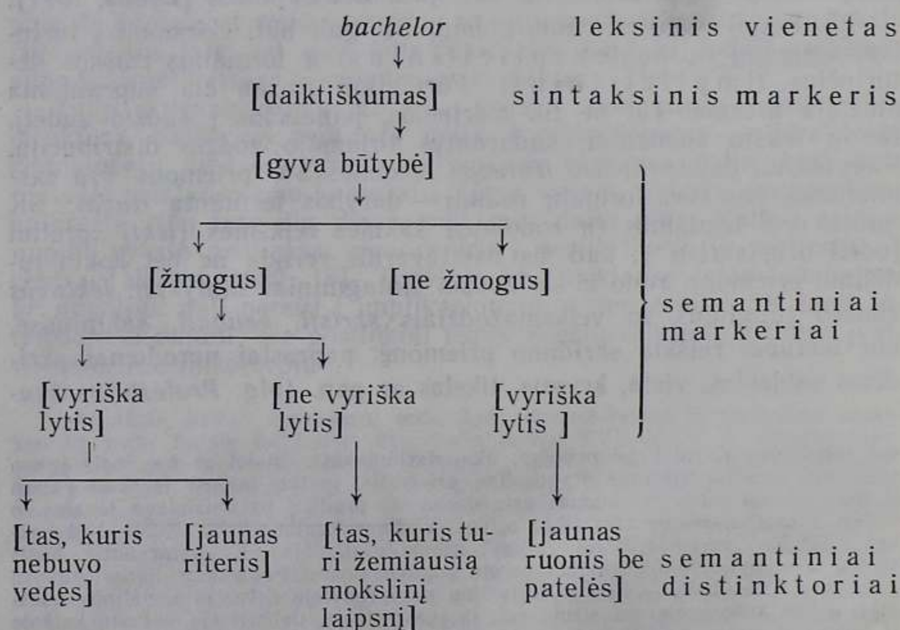
vai samdomas, dažniausiai nevedęs, ūkio darbininkas". Kodėl gi šis žodis įgavo socialinio termino statusą? Pagrindinė priežastis, matyt, buvusi ta, kad vaikas iš mažų dienų buvo pratinamas prie darbo: iš pradžių patarnaudavo tėvams, o vėliau ir svetimiems už tam tikrą atlygį. Vadinasi, galima įsivaizduoti, kad kažkur reikšmės „vyriškos lyties vaikas" gilumoje glūdėjo SK „patarnauti", kuris vėliau iš silpnojo implikacionalo perėjo į intensionalą. Panašią metamorfozę yra patyręs ir kitas žodis — *merga,* kuris taip pat pradžioje neturėjo socialinės reikšmės, o keičiantis socialinei struktūrai, ją įgavo (beje, dabartinėje lietuvių kalboje ir *bernas,* ir *merga* socialinio termino statusą vėl yra prarade).

[4] Gana vaizdingai šių elementų santykį rodo minėtų autorių pateikta angliško daugiareikšmio žodžio *bachelor* schema (žr. 3 schemą).

biai išvyko lėktuvu į Maskvą). Taigi SK 'susisiekimas' taip pat turi formalią (šiuo atveju sintaksinę) raišką. O to paties lėktuvo reikšmės SK 'sparnai', 'sraigtas', 'variklis', 'kuras' ir kt. gali būti išskirti tik paradigminėse opozicijose, gretinant tai pačiai leksinei semantinei paradigmai priklausančius žodžius (*lėktuvas : raketa; lėktuvas : sklandytuvas; lėktuvas : aerostatas* ir t. t.). Šie SK neturi formalios raiškos. Daugiausia tai individualūs reikšmės komponentai, nesikartojantys kitose reikšmėse (ideosinkratiniai).

1.6. Tarp visų SK tipų galima įžiūrėti tam tikrą savitarpio ryšį. Bendrieji SK visada įeina į intensionalą. Kartu jie yra ir kategoriniai. Skiriamieji SK gali būti ir kategoriniai, ir ideosinkratiniai, bet ideosinkratiniai visada esti tik skiriamieji. Kategoriniai SK dažnai turi aiškią formalią raišką, nors gali jos ir neturėti, ideosinkratiniai paprastai visada išskiriami implicitiškai.

Nors SK gali būti klasifikuojami remiantis keliais kriterijais, struktūrinės reikšmės analizavimo pagrindą sudaro jų skirstymas į pagrindinius (intensionalą) ir šalutinius (implikacionalą). Svarbiausias lingvisto uždavinys — nustatyti intensionalo struktūrą, nes kaip tik jis sudaro reikšmės aiškinimo žodyne pagrindą, arba, E. Bendikso žodžiais tariant, reikšmės minimalios definicijos pagrindą. Tačiau negalima išleisti iš akių ir tų komponentų, kurie sudaro reikšmės periferiją. Todėl išsami semantinė analizė turi išryškinti visus SK, parodyti jų tarpusavio ryšius reikšmės struktūroje, atskleisti jų aktualizacijos išgales šnekoje.

3 schema

Metodas, kuris leidžia suskaidyti reikšmę į semantinius komponentus, kalbotyroje vadinamas komponentine analize (KA). Teoriškai pagrįstas ir praktiškai pritaikytas jis buvo JAV kalbininkų U. Veinreicho, Dž. Kaco, Dž. Fodoro, P. Postalo, E. Bendikso, E. Naidos ir kt. šeštajame—septintajame šio amžiaus dešimtmetyje, nors grynai amerikietišku reiškiniu jo laikyti nereikėtų [Звегинцев, 1981, 7—8]. Bandymų naudotis šiuo metodu galima įžiūrėti P. Rožė (Roget) tezauro sudarymo metodikoje, teoriniuose L. Hjelmslevo, pasiūliusio skirti elementarius raiškos ir turinio plano komponentus, vadinamus figūromis, darbuose. Įdomiai L. Hjelmslevo mintis yra plėtojęs kitas danų kalbininkas H. Sioresenas (Sören), plačiai šį metodą taikė A. Greimas ir B. Potjė (Pottier) Prancūzijoje. Pastaraisiais dešimtmečiais jis tapo populiarus ir tarybinėje kalbotyroje (žr. J. Apresiano, E. Mednikovos, V. Gako, O. Seliverstovos, A. Gudavičiaus, D. Kalendienės, G. Rosinienės darbus). Trumpai tariant, šis metodas pradėtas plačiai taikyti, kai iš fonologijos į semantiką buvo perkelta diferencinių, o vėliau ir integralinių požymių idėja [5]. Komponentinės analizės tikslu buvo paskelbtas reikšmės skiriamųjų požymių aprašymas, o pagrindine to aprašymo procedūra — dvinarių opozicijų tyrimas. Tačiau neilgai trukus paaiškėjo, kad KA, taikoma fonologijoje ir leksinėje semantikoje, nors ir yra panašaus tipo, bet vis dėlto gerokai skiriasi. Pirma, skiriamųjų požymių, tinkamų aprašyti fonemoms, skaičius palyginti nedidelis, o semantiniai požymiai, nors teoriškai ir galimi apibrėžti, praktiškai sunkiai suinventorinami, dėl nevienodo abstrakcijos laipsnio jų galima priskaičiuoti ir daugiau, ir mažiau: kuo jie abstraktesni, tuo jų mažiau, o kuo konkretesni, tuo daugiau. Antra, skiriamuosius fonemų požymius nesunku atskirti pagal binarinį principą (taip—ne), o, analizuojant leksines reikšmes, dažnai neįmanoma kategoriškai tvirtinti, kad vienai reikšmei aptariamasis požymis būdingas, o kitai — ne. Neretai pasitaiko, kad tą patį semantinį požymį turi abu opozicijos nariai, tik viename jo galima konstatuoti daugiau, kitame mažiau. Pavyzdžiui, kalbininkai, komponentinės analizės būdu aprašę vandens telkinių pavadinimus [Шмелев, 1964, 134—135], nustatė, kad žodžio *upė* reikšmėje galima skirti komponentą 'tekantis vanduo', o žodžių *jūra, ežeras* reikšmėse šio požymio nėra. Tačiau iš tiesų tekėjimo požymis, nors ir mažesnio laipsnio, būdingas ir šiems žodžiams. Taigi paaiškėja, kad, komponentiškai analizuojant reikšmes, būtina „matuoti" ir semantinio požymio intensyvumą [Плотников, 1984, 203]. Trečia, semantikoje esama tokių opozicijų, kurių narių reikšmėse apskritai labai sunku skirti kokį nors konkretų komponentą. Pavyzdžiui, kokius

[5] Būtina paminėti, kad komponentinė analizė savo šaknimis atsiremia ir į filosofinę bei loginę reikšmių aiškinimo tradiciją, ateinančią dar iš antikos laikų ir plačiai išdėstytą XVII—XVIII a. filosofų D. Loko, G. V. Leibnico, B. Spinozos darbuose, jau tada bandžiusių sudėtingas sąvokas paaiškinti paprastesnėmis [Wierzbicka, 1972, 4—7; Апресян, 1974, 6—11].

skiriamuosius požymius rodo tokios opozicijos, kaip *pušis : eglė, beržas : liepa, jurginas : našlaitė* ar pan.? Norint juos nusakyti, reikia arba vardyti visus žinomus pavadinamų šiais žodžiais objektų požymius ir įsivaizduoti juos kaip ideosinkratinius semantinius komponentus, arba visai jokių komponentų neskirti [Wierzbicka, 1972, 21]. Taigi buvo įsitikinta, kad negalima be jokių išlygų perkelti fonologinės analizės principų į semantiką. Ypač atkreiptas dėmesys į tai, kad, skaidant reikšmes į komponentus vien dvinarių opozicijų pagrindu, remiamasi tik kalbos sistema ir visiškai išleidžiama iš akių reali žodžių vartosena. Bet juk, kaip ne kartą jau buvo minėta, kalba realiai pasireiškia šnekoje (tekste), o sistema yra tam tikras kalbėjimo aktų invariantas. Vadinasi, ir komponentinė analizė, jei ji nesiremia tekstu, žodžių tarpusavio sąveika šnekoje, negali reikiamai atskleisti žodžio semantinės struktūros. Dėl to šioje knygoje komponentinė analizė suprantama kaip reikšmės skaidymas į sudėtines dalis, kurių eksplikavimą lemia žodžių santykis su kitais žodžiais ne tik kalbos sistemoje, bet ir šnekoje.

Aiškinant derivacinę vertę, buvo parodyta, kad ypatingais sisteminiais ryšiais su savo pamatiniais žodžiais yra susiję dariniai ir kad, eksplikuojant darinio reikšmę, pirmiausia reikia žiūrėti, kaip santykiauja dviejų jo struktūrinių dėmenų (pamatinio žodžio ir formanto ar dviejų pamatinių žodžių) reikšmės. Tokį SK skyrimo būdą būtų galima pavadinti d e r i v a c i n i u. Jis pakankamai plačiai aptartas p. 88—91. Tačiau dariniai, kaip ir paprastieji žodžiai, įeina į leksines semantines paradigmas ir sakinyje turi tam tikrų sintagminių partnerių. Todėl toliau čia bus kalbama tik apie paradigminį ir sintagminį SK skyrimo būdą, neišleidžiant iš akių, kad darinių, kaip ypatingų žodžių, reikšmė pirmiausia turėtų būti išskaidyta, remiantis darybine opozicija. Be to, iš karto norisi pabrėžti, kad ne visų žodžių reikšmes galima ir reikia skaidyti vienu ir tuo pačiu būdu. Štai kodėl čia verta priminti Č. Filmoro teiginį, jog semantinė teorija turi atsisakyti bandymo aprašyti visų žodžių reikšmes tuo pačiu bendru metodu: vienų žodžių reikšmėms eksplikuoti dvinarių opozicijų analizė būtina ir natūrali, o kitų — visai nereikalinga; vieniems žodžiams aprašyti reikia gero tikrovės pažinimo, o kitiems — tokios žinios nebūtinos [Филлмор, 1983, 45—50].

2.1. Paradigminis SK skyrimo būdas

2.1.1. Paradigminės SK skyrimo metodikos pagrindą sudaro teorinė prielaida, kad kalbos žodynas yra ne paprastas žodžių rinkinys, o tokia jų visuma, kurios elementai (žodžiai ir jų reikšmės) tarpusavyje susiję dėsningais ryšiais. Kitaip sakant, ji remiasi mintimi, kad žodžiai pagal reikšmes gali būti grupuojami į tam tikras leksines semantines paradigmas. Tai reiškia, kad vienos tokios mikrosistemos rėmuose jie sudaro opozicijas, kuriose skiriasi diskrečiais (lo. *discretus* „atskirtas") semantiniais požymiais.

Reikšmių skaidymo procedūra paprastai pradedama nuo reikiamos paradigmos, į kurią įeina tiriamasis žodis, pasirinkimo. Norint

tai padaryti, pirmiausia būtina „apsibrėžti kurį nors tikrovės fragmentą“, arba daiktinę/loginę sferą, sudarančią ekstralingvistinį tiriamos medžiagos pagrindą [Григорьева, 1961; Гудавичюс, 1971, 13—14]. Einant šiuo keliu toliau, paporiui gretinamos sememos žodžių, sudarančių tą pačią paradigmą, ir stengiamasi nustatyti, kurie tų sememų SK sutampa, o kuriais jos skiriasi. Gretinant sememas, ieškant jų bendrybių ir skirtumų, remiamasi tokiais informacijos šaltiniais: 1. tyrinėtojo intuicija, jo paties mokėjimu kalbėti ir suprasti kalbą; 2. žodynų aiškinimais. Tas sememų gretinimo būdas, kai remiamasi pirmuoju šaltiniu, dažnai vadinamas loginiu (ar loginiu introspekciniu), nes reikšmės elementai šiuo atveju eksplikuojami einant individualių loginių samprotavimų keliu. Jį papildo loginis lingvistinis sememų gretinimo būdas: šiuo atveju pasinaudojama žodynų definicijomis ir, nuosekliai jas skaidant į tiesioginius sandus, nurodoma, kurie tų definicijų žodžiai gali rodyti SK (definicijos skaidymo procedūra galėtų būti tęsiama tol, kol gauti SK atitinka žodžius, neturinčius paaiškinimo žodyne). Geriausių analizės rezultatų galima pasiekti derinant abu šiuos sememų gretinimo būdus.

Eksplikuoti sutampančius ir skiriamuosius reikšmių komponentus pirmiausia galima gretinant hiponiminiais ir ekvoniminiais ryšiais susijusius žodžius. E. Naida tokią SK skyrimo procedūrą vadina horizontaliąja-vertikaliąja analize [Найда, 1983]. Ekvonimų gretinimas pirmiausia išryškina tą bendrą SK, kuris lygus jų hiperonimo reikšmei ir gauna jos pavadinimą. Pavyzdžiui, gretinant ekvonimus *upė, ežeras, kanalas, jūra, tvenkinys, bala, vandenynas,* eksplikuojamas visų jų bendras SK 'vandens telkinys', gretinant *eiti, bėgti, skristi, šliaužti, važiuoti* — SK 'judėti iš vietos į vietą', *tėvas* ir *motina* reikšmėse ryškėja bendras SK 'tėvai' (r. *родители,* an. *parent*), *baltas, raudonas, žalias, juodas* — SK 'spalva' ir t. t. Kad būtų teisingai išskirta bendra dviejų ar daugiau gretinamų sememų dalis, reikia gerai suprasti klasifikacinius konceptų ryšius, kurie yra realios tikrovės objektų požymių atitikmuo [Никитин, 1983, 28]. Supratus, kad tiriamų žodžių denotatai priklauso tam tikrai klasei, turinčiai pavadinimą, galima daryti išvadą, kad tas pavadinimas kartu įvardija ir bendrąjį visų tos pačios paradigmos žodžių SK. Kiekvieno žodžio reikšmės struktūroje šis SK priklauso aukštesniam hierarchiniam lygiui, negu skiriamieji SK. Pastarieji gali būti eksplikuoti paporiui gretinant visas ekvonimų sememas. Pavyzdžiui, gretinant žodžius *eiti* ir *važiuoti,* iš jų aiškinimų žodynuose ar tiesiog savistabos būdu gali būti skiriami SK 'pačiam' ir 'su pagalbinėm priemonėm' (plg. DLKŽ anotacijas: *eiti* „judėti iš vietos į vietą pėsčiomis, žingsniu“, *važiuoti* „vykti kokia nors susisiekimo priemone“), gretinant *eiti* ir *skristi* „judėti oru“— SK 'sausuma' ir 'oru', o *eiti* ir *plaukti* „judėti vandeniu“— SK 'sausuma' ir 'vandeniu'. Jei sememos turi bendrą SK ir skiriasi keliais požymiais, tai kiekvienas jų išskiriamas neutralizuojant kitą (-us). Pavyzdžiui, žodžių *eiti* ir *skristi* sememos skiriasi dviem SK, informuojančiais apie judėjimo vietą ('sausuma', 'oru') ir judėjimo būdą

('pačiam', 'su pagalbine priemone'). Išskirti pirmąjį galima tik neutralizavus antrąjį ir atvirkščiai. Toks SK detalizavimas lyg ir dirbtinis, nes šiaip jau skiriamieji požymiai sudaro visumą, padedančią susidaryti vientisą denotatų, kurie kuo nors vieni nuo kitų skiriasi, vaizdą. Jei kai kurie skiriamieji SK susieja vieną sememą su kita (t. y. kelios sememos turi žemesnio hierarchinio lygio bendrų SK), galima kalbėti apie savotiškus skiriamuosius-bendruosius, arba invariantinius skiriamuosius SK. Tokiais laikytini, pavyzdžiui, SK 'sausuma' ir 'pačiam', jungiantys žodžių *eiti, bėgti, šokuoti, šliaužti* sememas. Hierarchiniu požiūriu jie užima aukštesnę pakopą už individualius skiriamuosius SK (plg. požymių išdėstymą 3 lentelėje).

3 lentelė

Veiksmažodis	Bendrasis SK	Skiriamieji SK				
		Judėjimo vieta	Judėjimo būdas		Judėjimo intensyvumas	Veiksmo kartojimasis
			pačiam	su pagalbinėm priemonėm		
eiti	judėti iš vienos vietos į kitą	sausuma	pačiam, kojomis		negreitai	vieną kartą
vaikščioti		sausuma	pačiam, kojomis		negreitai	daug kartų, tarpais
bėgti		sausuma	pačiam, kojomis		greitai	vieną kartą
važiuoti		sausuma		vežimu, motociklu, traukiniu ir t. t.	greitai/ negreitai	vieną kartą
šliaužioti		sausuma	pačiam, velkant kūną žeme		negreitai	daug kartų, tarpais
skristi		oru		lėktuvu, balionu	greitai	vieną kartą
skraidyti		oru		lėktuvu, balionu	greitai	daug kartų
plaukti		vandeniu	a) pačiam	b) laivu, valtimi, plaustu	greitai/ negreitai	vieną kartą

Paporiui sugretinus tos pačios paradigmos žodžių sememas, gaunamas atitinkamas SK inventorius, o iš jų atrenkami tie SK, kurie būdingi kiekvienai atskirai sememai. Labai patogu visus SK pateikti specialiose lentelėse (matricose) ar dendrogramose.

Lietuvių kalbos reikšmių struktūra šiuo metodu beveik nenagrinėta. Iš spausdintų darbų paminėtini L. Nevskajos tyrinėjimai [Невская, 1973; 1977], kuriuose analizuojami lietuvių ir kitų baltų kalbų geografiniai terminai (tokie kaip *bala, dauba, kalnas, kalva, raistas, slėnis* ir t. t.), ir R. Žukaitės-Buivydienės giminystės sąvokų pavadinimų aprašymas [Žukaitė, 1987]. Todėl čia detaliau pateikiama kelių leksinių semantinių paradigmų — kritulių pavadinimų, indų skysčiams laikyti pavadinimų ir skysčių bėgimą reiškiančių veiksmažodžių — narių komponentinė reikšmės struktūra.

2.1.2. Kritulių pavadinimai — žodžiai, reiškiantys atmosferos drėgmę, krintančią į žemę. Tai konkreti meteorologinės leksikos dalis, sudaranti griežtai apibrėžtą leksinę semantinę paradigmą. „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne" rasta 29 tokios reikšmės daiktavardžiai: *b a n g a s* „smarkus lietus su audra": *Bangas suplakė arimus; d r a b a, d r a b n a* „šlapias sniegas": *Ot, smagu per tokią drabną važiuoti — lieki baltas kaip meška; d r a n g a* „ilgas lietus": *Baisi dranga drengia; d r o b l i u s* „lietus su sniegu": *Droblius užėjo — bjauru išeiti į orą; d r u o k e n a* „smulkus lietus": *Prakeikta druokena — jau trečia diena kaip išvien druokia,— visus javus supūdys; d u j a* „migla, rūkas": *Ta duja sugadino gražų orą; d u l k s n a, d u l k s m a s* „smulkus lietus": *Dulksna krinta; d r u o k l y s* „trumpas, smarkus lietus": *Praeis vienas kitas druoklys, ir baigta; d e r g n a* „šlapdraba": *Šiandien baisi dergna, reikia sėdėti namie; k r a p n a* „menkas lietus": *Tai, dėl tokios krapnos neperšlapsi; k r u š a* „ledų krituliai": *Išsyk kruša bėrė, paskui kad davė lyt; l e d a i* „ledų krituliai": *Ledai javus išmušė; l i e t u s* „vandens lašų pavidalo krituliai": *Lietus suplakė žemę; l i ū t i s* „ilgas, smarkus lietus": *Užėjo atogrąžinės liūtys; m i g l a* „smulkučiais lašeliais virtusių vandens garų susitelkimas ore": *Migla krenta ant žemės; p y l a* „smarkus lietus": *Po tokios pylos javai bus suguldyti; p u r š k a l a s, p u r k š n a* „smulkus lietus": *Koks čia lietus, tik purkšna; r ū k a s* „vandens garų, virtusių smulkiais lašeliais, prisisunkęs oras": *Balzganas rūkas gaubia dangų; r a s a* „vandens lašeliai, susidarę atvėsus orui ir aptraukiantys žemės paviršiuje esančius daiktus ir augalus": *Gaili rasa krinta; s n i e g a s* „atmosferos krituliai baltų dribsnelių pavidalo": *Sniegas apklojo žemę; s n i e g d r a b a, s n i e g d r i b a, s n i e g l a š a* „sniegas su lietumi, šlapdraba": *Kur eisi per tokią sniegdribą?; š a r m a* „šerkšnas": *Medžiai šarma aptraukti; š e r k š n a s* „sniego kristalinė masė, susidaranti iš ore esančių vandens garų ir plonu sluoksniu aptraukianti sušalusius daiktus": *Medžiai šerkšnu apsitraukę; š l a p d r a b a, š l a p d r i b a* „lietus su sniegu": *Visą dieną šlapdrabą drebia*[6].

Atidžiai sugretinus žodyno definicijas ir savistabos būdu šių žodžių reikšmėse galima skirti tokius skiriamuosius semantinius komponentus: 1. pagal kritulių susiformavimo vietą — a) 'krituliai, susidarantys debesyse', b) 'krituliai, susidarantys ne debesyse (ore)'; 2. pagal kritulių pavidalą — a) 'vandens lašeliai', b) 'balti dribsniai', c) 'ledai'; 3. pagal intensyvumą — a) 'stiprus', b) 'silpnas'; 4. pagal trukmę — a) 'ilgas', b) 'trumpas'; 5. pagal gausumą — a) 'gausus', b) 'negausus (menkas)'; 6. pagal buvimą, susikaupimą kieno nors paviršiuje — a) 'susikaupti' ir b) 'nesusikaupti'. Kaip šie požymiai pasiskirsto reikšmėse, rodo lentelė-matrica (žr. 4 lentelę).

[6] Čia pateiktos DLKŽ reikšmių definicijos, o trūkstami iliustraciniai pavyzdžiai papildyti iš LKŽ. Nesunku pastebėti, kad jos sudarytos nevienodu pagrindu: vienur reikšmės aiškinamos aprašomuoju būdu, kitur pateikiami tik žodžių sinonimai; aprašomuosiuose aiškinimuose vienur remiamasi hiperonimo sąvoka (plg. žodžių *lietus, ledai, sniegas* aiškinimus), kitur jos jau vengiama (plg. žodžių *rūkas, šerkšnas* aiškinimus). Komponentinė reikšmių analizė turėtų sudaryti galimybę kiekvienos sememos definiciją suformuluoti vienodu pagrindu (žr. toliau).

Kritulių pavadinimas	Semantiniai komponentai												
	1		2			3		4		5		6	
	a	b	a	b	c	a	b	a	b	a	b	a	b
lietus	+	—	+	—	—	0	0	0	0	0	0	0	0
liūtis	+	—	+	—	—	+	—	+	—	+	—	0	0
bangas	+	—	+	—	+	+	—	0	0	0	0	0	0
druoklys	+	—	+	—	—	+	—	—	+	0	0	0	0
pyla	+	—	+	—	—	+	—	0	0	+	—	0	0
dulksna	+	—	+	—	—	—	+	0	0	—	+	0	0
dulksmas	+	—	+	—	—	—	+	0	0	—	+	0	0
druokena	+	—	+	—	—	—	+	+	—	0	0	0	0
dranga	+	—	+	—	—	0	0	+	—	0	0	0	0
krapna	+	—	+	—	—	—	+	0	0	0	0	0	0
purkšna	+	—	+	—	—	—	+	+	—	0	0	0	0
purškalas	+	—	+	—	—	—	+	+	—	0	0	0	0
šlapdriba	+	—	●	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0
dergna	+	—	●	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0
sniegdriba	+	—	+	●	—	0	0	0	0	0	0	0	0
snieglaša	+	—	+	●	—	0	0	0	0	0	0	0	0
draba	+	—	●	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0
drabna	+	—	●	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0
droblius	+	—	●	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0
sniegas	+	—	—	+	—	0	0	0	0	0	0	●	+
kruša	+	—	—	—	+	+	—	0	0	0	0	●	+
ledai	+	—	—	—	+	+	—	0	0	0	0	●	+
migla	—	+	+	—	—	0	0	0	0	0	0	0	0
rūkas	—	+	+	—	—	0	0	0	0	0	0	0	0
duja	—	+	+	—	—	0	0	0	0	0	0	0	0
rasa	—	+	+	—	—	0	0	0	0	0	0	+	—
šerkšnas	—	+	—	●	+	0	0	0	0	0	0	+	—
šarma	—	+	—	●	+	0	0	0	0	0	0	+	—

Jos eilutės vaizduoja sememas, o stulpeliai semantinius komponentus. Pliusas rodo, kad semema tokį komponentą turi, juodu rutuliuku pažymėtas — kad šis požymis reikšmėje ryškesnis negu kitas, nurodytas šalia ir taip pat pažymėtas pliusu; minusas — kad tokio komponento semema neturi, o nulis — kad toks SK tai sememai nerelevantiškas.

2.1.3. Analogiškai galima išskaidyti ir indų skysčiams supilti, laikyti pavadinimų reikšmes. Iš „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno" išrinkta 27 šios reikšmės daiktavardžiai (kadangi tai visiems gerai žinomi žodžiai, čia jie pateikiami be iliustracinių pavyzdžių): *actinė* „indas actui laikyti", *alinis* „statinė alui laikyti", *arbatinis, arbatinukas* „indas arbatai", *ąsotis* „indas su ąsa", *bakas* „didelis indas skysčiams laikyti", *bidonas* „didelis metalinis indas su dangčiu skysčiams laikyti ir vežioti", *butelis* „stiklinis indas su siauru, kamščiu užkemšamu, kaklu", *degutinė* „indas degutui laikyti", *flakonas* „nedidelis buteliukas", *gertuvė* „indelis vandeniui laikyti kelionėje", *grafinas* „stiklinis indas su siauru ilgu kaklu vandeniui, vynui laikyti", *kavinis, kavinukas* „indas kavai", *kibiras* „indas vandeniui semti, nešti, pienui ir kt. supilti", *kolba* „stiklinis rutulio pa-

vidalo indas su kakleliu, vartojamas cheminėje laboratorijoje", *kubilas* „statinė plačiu dugnu miltams, grūdams, skysčiams laikyti", *mėgintuvėlis* „stiklinis vamzdelis uždaru galu, vartojamas laboratoriniams tyrimams", *menzūra* „stiklinis indas su pažymėtais padalijimais", *pamazginė* „indas pamazgoms supilti", *puodynė* „molinis puodas", *rašalinė* „indelis rašalui", *raugtinė* „kibiro talpos medinis indas su dangčiu rūgusiam pienui laikyti", *ropinė* „ropės pavidalo butelis", *stiklainis* „įvairaus dydžio stiklinis indas", *statinė* „didelis medinis ar geležinis cilindrinis indas", *šulė* „statinė alui, vynui ar šiaip kam supilti", *termosas* „indas su dvigubomis sienelėmis, ilgai išlaikantis viduje vienodą temperatūrą", *žibalinė* „indas žibalui".

Jau ir iš čia duotų reikšmės aiškinimų matyti, kad vienų žodžių reikšmėms svarbūs vieni, o kitų — kiti semantiniai požymiai. Vienų reikšmėse fiksuoti paskirties, kitų — formos, trečių — medžiagos, iš kurios pagamintas indas, ketvirtų — dydžio, o penktų — ir visai specifiniai semantiniai požymiai. Kai kuriuos iš jų galima eksplikuoti jau iš paties žodžio formaliosios struktūros. Pavyzdžiui, darinių *actinė, alinis, kavinukas, žibalinė* reikšmėse nesunku skirti SK 'actas', 'alus', 'kava', 'žibalas', kurie konkretina bendrą paskirties požymį; darinio *ropinė* reikšmėje esantis SK 'ropė' tikslina šio žodžio formos požymį, o priesaga *-ukas* vediniuose *arbatinukas* ir *kavinukas* rodo jų reikšmėje esant SK 'mažas'. Tačiau šie aiškiai eksplicitiniai semantiniai komponentai būdingi tik darinių reikšmėms. Visus kitus žodžius reikia sugretinti galimose semantinėse opozicijose. Dauguma dvinarių opozicijų, kurias sudaro šie pavadinimai, laikytinos ekvipolentinėmis, nes abu jų nariai pasižymi tam tikru pozityviu skiriamuoju požymiu. Pavyzdžiui, vieni žodžiai, kuriems būdingas medžiagos požymis, turi SK 'medinis', kiti — 'metalinis', treti — 'molinis', ketvirti — 'stiklinis'; žodžiuose, kurių reikšmėms svarbus formos požymis, galima įžiūrėti SK 'kūgio formos', 'rutulio formos', 'cilindro formos', 'vamzdelio formos'. Duotoje leksinėje semantinėje paradigmoje galima nurodyti ir vieną porą, sudarančią privatyvinę opoziciją. Tai žodžiai *butelis* ir *flakonas*, tarp kurių ryškūs hiponiminiai santykiai (flakonas — butelio rūšis). Keletą opozicijų galima traktuoti kaip nulines, pvz.: *grafinas : ropinė, statinė : šulė*. Visos šios leksinės semantinės paradigmos žodžių reikšmių komponentinė sudėtis pavaizduota 5 lentelėje.

2.1.4. Išnagrinėti 29 veiksmažodžiai[7], kurių bendrasis SK — 'bėgti skysčiui'. Arčiausiai bendrosios visų tirtų žodžių reikšmės yra veiksmažodis *tekėti*. Galima būtų net laikyti, kad jis yra šios paradigmos dominantė ir dėl to jo reikšmė į smulkesnius komponentus

[7] DLKŽ rastas 61 veiksmažodis, reiškiantis skysčio bėgimą. Tačiau sugretinus jų reikšmes poromis, išryškėjo, jog kai kurie iš jų reikšmės požiūriu visiškai sutampa. Tai dažniausiai įvairūs fonetiniai to paties žodžio variantai, darybiniai sinonimai ar tarmiški žodžiai. Todėl detaliai analizei atrinkta tik 29 būdingiausi veiksmažodžiai. Į sąrašą taip pat neįtraukti tie veiksmažodžiai, kurie sudaro tarpusavyje darybines opozicijas ir kurių skiriamuosius požymius rodo formantas, pvz.: *lašėti — laščioti, lašenti; kliukėti — kliukenti, varvėti — varventi* ir t. t. Gretinant šias poras, priesagos *-enti* vediniuose reikėtų dar skirti deminutyvinį semantinį komponentą.

Indų pavadinimai	Semantiniai										
	Paskirtis			Medžiaga				Forma			
	Tik skysčiams										
	bet kokiems	tam tikriems	ne tik skysčiams	medinis	metalinis	molinis	stiklinis	cilindro	nupjauto kūgio	rutulio	vamzdžio
actinė	—	+	—	—	+	—	●	0	0	0	0
alinis	—	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0
arbatinis	—	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0
arbatinukas	—	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0
ąsotis	+	—	—	—	—	+	+	0	0	0	0
bakas	+	—	—	—	+	—	—	0	0	0	0
bidonas	+	—	—	—	+	—	—	0	0	0	0
butelis	+	—	—	—	—	+	●	0	0	0	0
degutinė	—	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0
flakonas	+	—	—	—	—	—	+	0	0	0	0
gertuvė	—	+	—	—	●	—	+	0	0	0	0
grafinas	—	+	—	—	—	—	+	—	—	+	—
kavinis	—	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0
kavinukas	—	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0
kibiras	+	—	+	+	●	—	—	+	+	—	—
kolba	—	+	—	—	—	—	+	—	—	+	—
kubilas	+	—	+	+	—	—	—	+	—	—	—
mėgintuvėlis	+	—	—	—	—	—	+	—	—	—	+
menzūra	+	—	+	—	—	—	+	+	+	—	—
pamazginė	—	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0
puodynė	+	—	+	—	—	+	—	0	0	0	0
rašalinė	—	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0
raugtinė	—	+	—	+	—	—	—	0	0	0	0
ropinė	—	+	—	—	—	—	+	—	—	+	—
stiklainis	+	—	+	—	—	—	+	+	—	—	—
statinė	+	—	+	●	+	—	—	+	—	—	—
šulė	+	—	+	●	+	—	—	+	—	—	—
termosas	+	—	+	—	+	—	+	+	—	—	—
žibalinė	—	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0

neskaidoma. Tačiau gretinant jo reikšmę su tokiais veiksmažodžiais, kaip *lašėti, riedėti,* išaiškėja, kad *tekėti* sememoje galima įžiūrėti SK 'bėgti srove', kuris ir leidžia jam kontrastuoti su veiksmažodžiais, reiškiančiais bėgimą lašais. Taigi skaidytos į SK šių veiksmažodžių reikšmės: *almėti* „pamažu sroventi": *Upelis alma; bliaukti* „tekėti, žliaugti": *Prakaitas per veidą bliaukia; Kraujas iš nosies bliaukia; burgėti* „veržtis iš gilumos, tekėti": *Vanduo iš eketės burga; čiokšti* „smarkiai čiurkšlėmis bėgti": *Upeliai tik čioškia; čiurlenti* „sroventi, tekėti": *Vanduo upelyje čiurlena; garmėti* „su triukšmu tekėti": *Garma grioviu vanduo; gurgėti* „čiurlenti, tekėti": *Upelis gurga per akmenis; kliaukti* „smarkiai tekėti": *Vanduo per kiemą kliaukte kliaukia; kliukėti* „kliukant tekėti": *Vanduo kliuka iš butelio; lalėti* „su garsu

komponentai											
Dydis		Kiti SK									
didelis	mažas	kamštis	dangtis	platus dugnas	siauras kaklas	du dugnai	dvigubos sienelės	ąsa, rankena	snapelis	vartojamas lab. tyrimams	specialios padalos
0	0	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	—	+	0	0	0	0	+	+	0	0
—	+	—	+	0	0	0	0	+	+	0	0
0	0	—	0	0	0	0	0	+	+	0	0
0	0	+	—	0	0	0	0	+	0	0	0
+	—	—	+	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	+	—	0	+	0	0	—	—	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
—	+	+	—	0	+	0	0	—	0	0	0
0	0	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	+	—	0	+	0	0	—	0	0	0
0	0	—	+	0	0	0	0	+	+	0	0
—	+	—	+	0	0	0	0	+	+	0	0
0	0	—	0	0	0	0	0	+	0	0	0
0	0	+	—	0	+	0	0	0	0	0	0
0	0	—	0	+	0	—	0	0	0	+	0
0	0	0	0	0	0	0	0	—	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	+	+
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	+	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	+	0	0	0	0	0
0	0	+	—	0	0	0	+	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

tekėti: *Bėgo vanduo lalėdamas; l a š ė t i* „lašais kristi, varvėti“: *Prakaitas laša; p l i a u p t i, p l i o p t i, p l i u p t i* „smarkiai bėgti, tekėti“: *Kraujas pliaupia (pliumpa) iš žaizdos; p l ū s t i* „gausiai tekėti, lietis“: *Vanduo upeliais plūsta; Kraujas iš žaizdos plūsta; r i e d ė t i* „tekėti byrant“: *Ašaros riedėjo per skruostus; s a l v ė t i* „pamažu tekėti, sunktis“: *Iš žaizdos kraujas salva; s i u r e n t i* „pamažu tekėti, sunktis“: *Paversmis, kur vanduo siurena ir siurena; s r ū t i* „tekėti, sroventi“: *Ašaros srūva iš akių; s r a v ė t i, s r u v e n t i, s r o v e n t i* „tekėti maža srovele“: *Upeliūkščiais sruveno vanduo; š v i r k š t i* „trykšti, čirkšti“: *Švirkščia iš šulės alus; t e š k ė t i* „kristi tiškant, lašėti“: *Upelis bėgo teškėdamas; t e k ė t i* „bėgti skysčiui, sruventi“: *Tykiai Nemunėlis teka; t i k š t i „vandeniui lašais kristi“: Seilės iš burnos tyška; t r y k š t i* „skysčiui verž-

tis": *Vanduo tryško iš šaltinio; Ašaros trykšta iš akių;* v a r v ė t i „lašais kristi, lašėti": *Lietaus lašai varvėjo nuo stogo;* ž l i a u g t i „smarkiai tekėti, bliaukti": *Prakaitas per veidą žliaugia.*

Paporiui gretinant visus šiuos žodžius, jų reikšmėse pavyko išskirti 16 skiriamųjų požymių: 1. a) 'greitai', b) 'negreitai'; 2. a) 'gausiai', b) 'negausiai'; 3. 'stipriai, su jėga', b) 'nestipriai, palengva'; 4. a) 'su garsu', b) 'be garso'; 5. a) 'horizontaliai', b) 'vertikaliai žemyn'; 6. a) 'į vidų', b) 'iš vidaus', c) 'į visas šalis'; 7. a) 'ištisine srove', b) 'ne srove, su pertrūkiais'; 8. a) 'kieno nors paviršiumi'; b) 'ne paviršiumi'. Lentelėje-matricoje parodyta, kaip tie požymiai pasiskirsto kiekvienoje sememoje (žr. 6 lentelę). Tačiau čia jie pateikti ne bet kaip, o sugrupuoti tokia tvarka, kad pirmosiose gretose atsidurtų tokie SK, kurie paradigminių santykių hierarchijoje užima aukščiausią padėtį (jie skiria didžiausias žodžių grupeles toje pačioje leksinėje semantinėje paradigmoje). Analizuoti žodžiai surašyti ne alfabeto tvarka, o taip, kad lentelėje atsispindėtų tam tikra

6 lentelė

Veiksmažodžiai	Semantiniai komponentai																
	7		3		2		4		1		8		5		6		
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	c
tekėti	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
garmėti	+	—	+	—	+	—	+	—	+	—	+	—	0	0	0	0	0
kliaukti	+	—	+	—	+	—	+	—	+	—	0	0	0	0	0	0	0
kliokti	+	—	+	—	+	—	+	—	+	—	0	0	0	0	0	0	0
čiokšti	+	—	+	—	+	—	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0	0
žliaugti	+	—	+	—	+	—	0	0	0	0	+	—	0	0	0	0	0
bliaukti	+	—	+	—	+	—	0	0	0	0	+	—	0	0	0	0	0
pliaupti	+	—	+	—	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
pliopti	+	—	+	—	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
pliupti	+	—	+	—	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
srūti	+	—	+	—	+	—	0	0	0	0	+	—	0	0	0	0	0
plūsti	+	—	+	—	+	—	0	0	+	—	+	—	0	0	0	0	0
trykšti	+	—	+	—	+	—	0	0	+	—	—	+	0	0	—	+	—
švirkšti	+	—	+	—	—	+	+	—	+	—	0	0	0	0	—	+	—
almėti	+	—	—	+	—	+	+	—	—	+	0	0	0	0	0	0	0
čiurlenti	+	—	—	+	—	+	+	—	—	+	0	0	0	0	0	0	0
gurgėti	+	—	—	+	—	+	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0	0
burgėti	+	—	—	+	—	+	+	—	0	0	0	0	0	0	—	+	—
lalėti	+	—	—	+	—	+	+	—	0	0	0	0	0	0	0	0	0
sruventi	+	—	—	+	—	+	0	0	—	+	+	—	0	0	0	0	0
sroventi	+	—	—	+	—	+	0	0	—	+	+	—	0	0	0	0	0
salvėti	+	—	—	+	—	+	0	0	—	+	+	—	0	0	—	+	—
siurenti	+	—	—	+	—	+	0	0	—	+	0	0	0	0	0	0	0
kliukėti	—	+	—	+	—	+	+	—	—	+	—	+	—	+	—	+	—
teškėti	—	+	—	+	—	+	+	—	—	+	—	+	—	+	0	0	0
tikšti	—	+	0	0	—	+	+	—	0	0	0	0	—	+	—	—	+
riedėti	—	+	—	+	—	+	0	0	0	0	+	—	—	+	0	0	0
varvėti	—	+	—	+	—	+	0	0	0	0	+	—	—	+	0	0	0
lašėti	—	+	—	+	—	+	0	0	0	0	0	0	—	+	0	0	0

sisteminė šios leksinės semantinės paradigmos sąranga. Į vieną grupę gali būti sujungti veiksmažodžiai, reiškiantys skysčio bėgimą ištisine srove, srautu, į kitą — reiškiantys bėgimą su pertrūkiais (lašais) (lentelėje jie atskirti ištisine linija). Šių grupių viduje dar būtų galima skirti veiksmažodžius, pavadinančius smarkų, gausų bėgimą, ir veiksmažodžius, kurie rodo nestiprų, menką skysčio tekėjimą (juos skiria taškų linija). Dar toliau būtų galima įžiūrėti grupeles veiksmažodžių, rodančių, jog skystis bėga su garsu, ir rodančių, kad garso požymis šiam veiksmui nebūdingas. Jei būtų analizuojami tik bėgimą su pertrūkiais reiškiantys žodžiai, hierarchiškai aukščiausioje pakopoje atsidurtų SK 'su pertrūkiais', 'vertikaliai žemyn', 'negausiai', 'nestipriai'. Požymiai, nusakantys bėgimo greitį ar kryptį, daugeliui šio pogrupio veiksmažodžių nesvarbūs.

2.1.5. Kaip rodo aptarti pavyzdžiai, sememų paradigmatikos tyrimas leidžia gana įtikinamai išskaidyti jas į semantinius komponentus. Tačiau kalbotyroje jau palyginti seniai aišku (šitai pastebėjo ir dvinarių opozicijų metodo šalininkai, ir jų oponentai), kad paradigminiu būdu tegalima aprašyti labai griežtai apribotų leksinių semantinių paradigmų narių reikšmes. Be to, tos reikšmės pasižymi ir palyginti nesudėtinga semantine struktūra. Štai kodėl visoje pasaulinėje kalbotyroje šiuo metodu tebuvo sėkmingai aprašyti giminystės terminai, karinių laipsnių ir kūno dalių pavadinimai, meteorologinė leksika, laiko sąvokas reiškiantys daiktavardžiai, geografiniai terminai, spalvų pavadinimai. Mat paradigminio skaidymo rezultatai pirmiausia priklauso nuo to, ar detaliai ištirta ta tikrovės sritis, kurią apima duotoji leksinė semantinė paradigma. Jei nėra reikiamai suvokiami tikrovės objektai, nėra ko laukti gerų komponentinės analizės rezultatų. Be to, paradigminis reikšmės skaidymo būdas geriausiai tinka, kai analizuojami daiktų pavadinimai, t. y. konkrečiųjų daiktavardžių grupės, ir tėra tik papildomas būdas eksplikuoti predikatų reikšmėms. Tai, kad minėtas komponentinės analizės kelias nėra visai tinkamas veiksmažodžių reikšmei atskleisti, galima įsitikinti atidžiau pažvelgus net ir į aptartųjų skysčio judėjimo veiksmažodžių komponentinę struktūrą, kuri palyginti iš tiesų nėra labai sudėtinga. Lentelė rodo, kad veiksmažodžių *riedėti* ir *varvėti* sememos sudarytos visiškai iš tų pačių SK: 'bėgti lašais', 'negausiai', 'nestipriai', 'vertikaliai žemyn' ir 'kieno nors paviršiumi'. Bet jau ir intuityviai galima jausti, kad šios sememos nėra visiškai tapačios. Ir tą jų skirtumą lemia nevienodas šių veiksmažodžių gebėjimas jungtis su kitais žodžiais: sakoma *rieda ašaros,* bet neįprasta sakyti *varva ašaros;* visi supras pasakymą *varva nuo stogų,* ir nelabai bus aiški frazė *rieda nuo stogų* (tuoj pat iškils klausimas, kas rieda — plg. *rieda obuolys, akmuo, traukinys*). Arba štai tas jau beveik klasikiniu tapęs judėjimo iš vietos į vietą veiksmažodžių semantinės struktūros pavyzdys (žr. 3 lentelę). Net paviršutiniškas žvilgsnis į visų jų reikšmes rodo, kad veiksmažodžio *skristi* SK 'pačiam' ir 'ne pačiam (su pagalbine priemone)' gali būti skiriami ne iš jų paradigmatikos, o tiriant sin-

tagminius ryšius: jei *skristi* reiškia žmonių atliekamą veiksmą ir jungiasi su asmenų pavadinimais, jo reikšmėje yra SK 'ne pačiam', jei jis sudaro junginius su paukščių, skraidymo aparatų ar kokių lengvesnių už orą daiktų pavadinimais (pvz., *varna, lėktuvas, lapas, pūkas*), jo reikšmėje skiriamas SK 'pačiam'. Mokslininkai, analizavę būdvardžių semantinę struktūrą, teigia, jog visiškai netikslinga skaidyti jų reikšmes, remiantis būdvardžių paradigmatika: mat būdvardžių reikšmių komponentinę sudėtį determinuoja pažymimojo daiktavardžio reikšmė [Харитончик, 1986, 121]. Taigi paaiškėja, kad reali žodžio vartosena, jo sintagminiai ryšiai ne tik kad negali būti ignoruojami, bet, skaidant reikšmes į komponentus, dažnai turi būti iškeliami į pirmą vietą [Котелова, 1975; Аспекты, 1980, 13; Гудавичюс, 1985, 25—29; Němec, 1980, 50 ir kt.].

2.2. Sintagminis SK skyrimo būdas

2.2.1. Šis SK skyrimo būdas remiasi mintimi, jog egzistuoja realus reguliarus ryšys tarp sintaksinių ir semantinių kalbos vienetų ypatybių. Leksinėje semantikoje ji gali būti išplėtota taip: jei reikšmė lemia žodžio valentines išgales, tai reikšmės požymiai turėtų įgyti tam tikrą raišką jo valentingume. Taigi manoma, kad sintaksinio, loginio semantinio ir leksinio valentingumo analizė suponuoja žodžio reikšmės skaidymą į pakankamai apibrėžtus semantinius komponentus. Todėl ir taikant sintagminį SK skyrimo būdą, pirmiausia nustatomas tiriamo žodžio būtinųjų partnerių skaičius, jų loginės semantinės funkcijos bei sintaksinė realizacija, o po to atskleidžiamos jo semantinės dermės galimybės. Iš karto reikia pasakyti, kad šitoks reikšmių skaidymo būdas geriausiai tinka predikatų semantinės struktūros analizei, o konkrečių daiktų pavadinimų reikšmės komponentams skirti praktiškai gali būti taikomas tik leksinės semantinės aplinkos tyrimas. Štai keletas veiksmažodžių analizės pavyzdžių.

2.2.2. Nagrinėti keturi gana atsitiktinai pasirinkti lietuvių kalbos veiksmažodžiai: *skaityti, šukuoti, nuvilkti, megzti*. Tai žodžiai, kurių leksinės reikšmės visai nepanašios, bet vis dėlto jų semantinėje struktūroje net intuityviai jaučiamas kažkoks bendrumas. Pirmasis sintagminio SK skyrimo etapas — valentinių modelių analizė. Juos, kaip buvo aiškinta p. 68—69, galima sudaryti iš tipiškų pasakymų, kurių predikatinį centrą sudaro tiriamieji žodžiai. Štai tokie sakiniai:

1. *Mokytojas skaito mokiniams pasaką.* 2. *Mama šukuoja vaikui plaukus.* 3. *Šeimininkas nuvilko svečiui apsiaustą.* 4. *Močiutė mezga anūkei pirštines.*

Sakinių išorinė sandara lyg ir rodytų, kad visi šie veiksmažodžiai trivalenčiai ir jų sintaksinio valentingumo modelis yra lygiai tas pats: $V<N_nN_{ac}N_d>$. Tačiau loginis santykis tarp veiksmažodžių ir jų partnerių toli gražu nevienodas. Į akis krinta tai, kad visų veiksmų atlikėjai aktyvūs. Taigi pirmojo veiksmažodžių partnerio semantinė funkcija — agentas [Ag]. Tiesioginio objekto linksnis $<N_{ac}>$ turi nevienodą semantinį vaidmenį. Veiksmažodžio *skai-*

tyti objektas laikytinas patientu [Pt], nes jis visas įtraukiamas į veiksmą, veikėjo kontroliuojamas, bet nėra nei keičiamas, nei sukuriamas. Veiksmažodžio *šukuoti* tiesioginis objektas taip pat patientas, bet iš sakinio matyti, jog, galimas daiktas, jis yra išskaidytas: tarp žodžių *vaikas* ir *plaukai* galima įžiūrėti visumos ir dalies ar priklausymo santykį; pasakymas *šukuoja plaukus* nėra semantiškai pakankamas, nes neaišku, kam tie plaukai priklauso, kokios visumos dalimi jie laikytini (plg. *šukuoja vaiką; šukuoja vaiko plaukus; šukuoja vaikui plaukus*). Veiksmažodžio *nuvilkti* objektas taip pat priklausymo ryšiu susijęs su trečiuoju partneriu (svečias yra apsivilkęs apsiaustą, kurį jam nuvilko), be to, veikėjo paveiktas, jis keičia padėtį, buvimo vietą. Taigi jis gali būti laikomas ne patientu, o movantu [Mv]. Veiksmažodžio *megzti* objektas yra sukuriamas, pagaminamas aktyvaus veiksmo atlikėjo. Vadinasi, jis yra rezultatas [R]. Trečiasis visų šių veiksmažodžių partneris, kaip jau buvo galima suprasti, ne visur reprezentuoja beneficientą: tokį vaidmenį turi tik pirmo ir ketvirto sakinio netiesioginio objekto naudininkai (*mokiniams* ir *anūkei*), o kitų sakinių naudininkai gali būti traktuojami kaip tam tikri tiesioginio objekto papildytojai. Tačiau veiksmažodžių *skaityti* ir *megzti* adresatas semantiniu požiūriu taip pat visiškai nebūtinas (plg. visai aiškius pasakymus ir be adresatinio partnerio: *Mokytojas skaito pasaką* ir *Močiutė mezga pirštines*), taigi traktuotinas kaip fakultatyvusis valentingumo narys. Vadinasi, į visų keturių veiksmažodžių loginio semantinio valentingumo modelį pakanka įtraukti tik po du būtinuosius partnerius. Valentingumo modeliai atrodytų taip:

skaityti — $V[Ag<N_n>][Pt<N_{ac}>]$;
šukuoti — $V[Ag<N_n>][Pt<N_{ac}+N_{dat}>]$;
nuvilkti — $V[Ag<N_n>][Mv<N_{ac}>]$;
megzti — $V[Ag<N_n>][R<N_{ac}>]$.

Šios formulės aiškiai rodo ir bendruosius, ir skiriamuosius nagrinėtų veiksmažodžių požymius. Tai, kad visų veiksmažodžių reiškiamo veiksmo subjektas yra aktyvus veikėjas, atliekantis veiksmą savo valios pastangomis, leidžia šių veiksmažodžių reikšmėse skirti SK 'aktyvus'. Šiuo aspektu visi tirtieji veiksmažodžiai kontrastuoja tokiems, kurių reiškiamo veiksmo subjektas ne aktyvus, o toks, kuriam kas nors įvyksta, atsitinka, arba toks, kuris patiria tam tikrą fizinę ar mentalinę būseną (plg. tokius veiksmažodžius ir jų aktantus: *Snaigės tūpė mums ant drabužių, ant rankų, ant veido ir tirpo čia, švelniai kutendamos skruostus.* J. Balt. *Jauti pievos dobilą, baltą ir raudoną, jauti ramunes, čėbrus — žoleles dirvonų.* A. Baran. *O pavasarį, žiūrėk, pievos vėl žaliuoja, medumi kvepia.* J. Balt.).

Toliau būtų galima konstatuoti, kad visi keturi veiksmažodžiai reiškia dinamišką veiksmą, o ne statinę būseną. Tiesa, 'dinamiško' : 'statiško' požymių skyrimo kriterijai kalbotyroje yra nevienodi. Jeigu laikomasi prielaidos, kad visi dinamiško veiksmo veiksmažodžiai būtinai reikalauja aktyvaus veikėjo partnerio [СТП, 1982,

8 Užsak. Nr. 5714

118—119], tai tada iš tiesų galima teigti, jog veiksmažodžių *skaityti, šukuoti, nuvilkti, megzti* reikšmėse galima eksplikuoti SK 'dinamiškas'. Remiantis tokiu požiūriu, įmanoma tvirtinti, kad šiems žodžiams kontrastuojančių būsenos pavadinimų reikšmėse yra SK 'statiškas' (mat būsena nereikalauja niekieno pastangų, taigi šalia jas reiškiančio veiksmažodžio niekada nebūna agento). Bet kaip tada traktuoti vyksmą pavadinančius veiksmažodžius? Juk jų veiksmo atlikėjas taip pat nėra agentas? Ar jų reikšmėse taip pat yra SK 'statiškas'? Predikatų tyrimai leidžia kalbėti dar apie vieną dinamiškumo kriterijų — būtiną kaitą laike: jei vyksmo trukmė būtų suskaidyta į fazes, tai tos fazės nebūtų lygiavertės, nes kiekvienu atskiru momentu egzistuoja tik viena jo fazė, o ne visas vyksmas apskritai [Vendler, 1967, 101—103]. Tokią kaitą laike paprastai sakinyje rodo aplinkybiniai trukmės, tikslo ar krypties žodžiai. L. Servaitė, tyrusi lietuvių kalbos būsenos veiksmažodžius, yra užsiminusi, kad pastarieji niekada nesudaro junginių su tikslą ar kryptį žyminčiais žodžiais ar konstrukcijomis [Servaitė, 1985, 99], o aktyvaus veiksmo ir vyksmo veiksmažodžiai dažnai yra jų papildomi, pvz.: *S i u n t ė mane motinėlė į jūreles v a n d e n ė l i o.* tts. *J o j a u n a k t i g o n ė n snausdamas ir svirduliuodamas ant arklio.* J. Balt. *J a u saulelė m i r š t a! Šokim iš vandens!* S. Nėr. Vadinasi, SK 'dinamiškas' : 'statiškas' skyrimo kriterijai gali būti du: aktyvus veiksmo atlikėjas ir laiko kaitą rodančios aplinkybės. Na, bet keturių tirtųjų veiksmažodžių reikšmės komponentą 'dinamiškas' pakankamai gerai rodo agentinis partneris.

Tai, kad visi keturi veiksmažodžiai reikalauja tiesioginio objekto linksnio, rodo visų jų reikšmėse esant SK 'kryptis į objektą'. Šiuo požiūriu veiksmažodžiai *skaityti, šukuoti, nuvilkti, megzti* sudaro opoziciją su žodžiais, tereikalaujančiais vieno subjektinio partnerio (plg. *Už dobilienos d u n k s o j o tvartas...* R. Gran. *Viršum ežero v i l n i j o nurausvintos miglos.* K. Mar. *Č i u l b a u l b a paukšteliai žaliam vyšnių sodely.* tts. *Šonas š y l a, šonas š ą l a, galva d ž i ū s t a, kojos p ū s t a.* tts.). Veiksmažodžių kryptingumas tik į subjekto ar subjekto ir objekto sferą turi didelį krūvį jų reikšmės struktūroje. Subjektiniai veiksmažodžiai arba nusako veiksmą, glūdintį pačiame veiksmo subjekte, arba įvykį, būseną ar vyksmą, apimantį subjektą. Tokie veiksmažodžiai patys savaime semantiškai aiškūs. Objektiniai veiksmažodžiai rodo veiksmo kryptingumą, kaip tam tikrą jėgų, pastangų telkimą į daiktą ar reiškinį, pastarąjį pakeičiant, sukuriant ar tik kreipiant į jį pastangas. Tokio tipo veiksmažodžiai dažnai reikalauja įvairių papildymų. Jų reikšmėse fiksuotas ne tik veiksmo ir objekto ryšys, bet ir kiti dalykai, pvz.: objekto perkėlimo kryptis, pobūdis, objekto pasikeitimo pobūdis, jo veiksmo įrankis, priemonė ir t. t. Štai kodėl eksplikuojant subjektinio veiksmažodžio reikšmę paprastai užtenka šalia paties veiksmo nurodyti tik subjekto požymius, o į objektinių veiksmažodžių reikšmės struktūrą reikia įtraukti požymius, kuriuos lemia ne tik subjekto, objekto, bet ir kitų semantinių vaidmenų, relevantiškų tų veiksmažodžių reikšmei, ypatybės.

Kaip rodo valentingumo modeliai, tirtųjų veiksmažodžių tiesioginio objekto linksniai atlieka nevienodas semantines funkcijas. Jei vienas iš objektinių partnerių rodo veiksmo rezultatą, galima drąsiai teigti, kad veiksmažodžio reikšmėje yra SK 'kauzatyvus'. Iš aptariamų veiksmažodžių tokį komponentą turi *megzti* (plg. dar: *tapyti paveikslą, kurti simfoniją, spausti sūrį, kepti duoną, žiesti puodus, daryti alų* ir t. t.). Ne tokį ryškų kauzatyvumo požymį galima įžiūrėti ir veiksmažodžio *nuvilkti* reikšmėje: mat šio veiksmo objektas, veikiamas aktyvaus veikėjo, keičia savo vietą, padėtį ar būseną. Ypač ryškų komponentą 'kauzatyvus' turi tokie veiksmažodžiai, kurie sudaryti su priežastinės reikšmės priesagomis *-inti, -dinti, -dyti*, pvz.: *Rytais šalna jau* b a l t i n o *stogus, be gailesčio* v i r i n o *vėlyvąsias gėles ir laukuos žolę,* d e g i n o *kojų padus.* J. Balt. *Rytmečio vėsa* s p a r t i n o *darbą. Naujai išplakti ir išpustyti dalgiai lengvai* g u l d ė *rasos* s u m i n k š t i n t ą *žolę.* V. Myk.-Put. Šiuo atveju valentingumo partneris, žymintis keičiantį būseną ar padėtį veiksmo objektą, tėra papildomas SK 'kauzatyvus' rodiklis.

Aptarti valentingumo modeliai leidžia skirti tokius nagrinėtų veiksmažodžių semantinius komponentus:

skaityti — 'veiksmas', 'aktyvus', 'dinamiškas', 'kryptis į objektą', 'nekauzatyvus';

šukuoti — 'veiksmas', 'aktyvus', 'dinamiškas', 'kryptis į objektą', 'nekauzatyvus';

nuvilkti — 'veiksmas', 'aktyvus', 'dinamiškas', 'kryptis į keičiantį padėtį ar būseną objektą', 'kauzatyvus';

megzti — 'veiksmas', 'aktyvus', 'dinamiškas', 'kryptis į sukuriamą objektą', 'kauzatyvus'.

Išskirtieji SK laikytini kategoriniais, nes jų pagrindu galima suklasifikuoti veiksmažodžius į tam tikras klases. SK 'aktyvus' : 'neaktyvus' leidžia veiksmažodžius skirstyti į veiksmų, vyksmų ir būsenų klases [Чейф, 1975, 115—117; СТП, 1982; Степанов, 1981; Servaitė, 1985]. Veiksmus reiškiantys veiksmažodžiai turi savo agentą, t. y. tą, kurio pastangos ir/ar valia nulemia veiksmą. Vyksmo veiksmažodžiai reiškia savaime vykstantį veiksmą, t. y. tokį, kuris nevykdomas ir nepalaikomas agento. Būsenos veiksmažodžiai turi neaktyvų subjektą, nes tam, kad būsena egzistuotų, nereikalinga kieno nors jėga, energija ar pastangos. Taigi veiksmai — agentyvūs, būsenos ir vyksmai — neagentyvūs. SK 'dinamiškas' : 'statiškas' leidžia atsirasti opozicijai tarp veiksmo ir vyksmo veiksmažodžių — iš vienos pusės, ir būsenos veiksmažodžių — iš kitos. SK 'kryptis į objektą' : 'be krypties į objektą' sudaro subjektinių ir objektinių veiksmažodžių opozicijos pagrindą, o SK „sukurti objektą" ar „keisti objekto padėtį" rodo kauzatyvinių veiksmažodžių grupę (čia turimas galvoje ne morfologinis, o semantinis kauzatyvumas: kauzatyviu laikomas toks veiksmas, kuriuo tiesiogiai veikiamas kas nors [Апресян, 1974, 119—133] kinta ar atsiranda).

2.2.3. Nustatyti individualius reikšmių komponentus, t. y. detalizuoti kategorinius, įgalina leksinio semantinio valentingumo tyrimas: būtina nustatyti ne tik kokių leksinių semantinių paradigmų

žodžiai (arba atskiri žodžiai) atlieka į valentingumo modelį įtrauktus semantinius vaidmenis, bet ir atskleisti tipiškas tiriamųjų žodžių junglumo išgales. Tai, kad semantiniai komponentai gali būti skiriami, remiantis leksine žodžių distribucija, yra iškėlę daugelis reikšmių tyrinėtojų [Косериу, 1967; Гак, 1972; Schippan, 1972], o lietuvių kalbotyroje šią mintį argumentuotai išplėtojęs A. Gudavičius [Гудавичюс, 1985, 33—38]. Jis yra pasiūlęs dvi SK skyrimo procedūras: 1. Jei žodis *A* laisvai jungiasi su *B, C, D*,... to paties tipo sintaksinėje pozicijoje, tai *A* reikšmėje yra toks komponentas, kuris bendras ir žodžių *B, C, D*,... reikšmėms. Taigi ištyrus visų žodžių, sudarančių junginius su žodžiu *A*, reikšmes, galima išskirti komponentus kaip savotišką bendrą vardiklį. 2. Jei žodis, turintis reikšmę *A*, negali jungtis su žodžiu, turinčiu reikšmę *B*, kurioje užfiksuotas komponentas 'x', tai rodo, kad žodžio *A* reikšmėje yra komponentas, nesuderinamas su 'x'. Kaip galima šias taisykles pritaikyti praktiškai? Veiksmažodžių *skaityti, šukuoti, nuvilkti* ir *megzti* aktyvaus veikėjo semantinę funkciją atlieka ne visai tų pačių grupių daiktavardžiai. *Skaityti* agentu eina tik asmenų pavadinimai, o kitų trijų agentai gali būti ir asmenų, ir tam tikrų gyvūnų, ir gamtos jėgų pavadinimai (plg. *Tešukuos, tegu raus vėtros plaukus piktai*. S. Nėr. *Vorai... medžiot tinklus tyloms kopinėdami mezgė*. K. Don.). Tai leidžia tik veiksmažodžio *skaityti* reikšmės komponentus 'aktyvus' ir 'dinamiškas' papildyti komponentu 'žmogus'. Labai skiriasi nagrinėtų veiksmažodžių objektinio linksnio leksinė realizacija: *skaityti* patientą realizuoja tik parašytų ar išspausdintų dalykų pavadinimai, pvz.: *knyga, laikraštis, laiškas, protokolas, straipsnis, žinutė;* skaityti galima kokį nors raštu parašytą kūrinį (pasaką, eilėraštį), žodį ar sakinį (perkeltine reikšme vartojamas šis veiksmažodis gali jungtis ir su kitokiais žodžiais, pvz.: *Žiūriu į veidą, į akis, skaitau mintis*. E. Miež., bet tai jau būtų visai kita *skaityti* leksema); *nuvilkti* galima tik tuo metu dėvimą drabužį *(apsiaustą, kailinius, marškinius, suknelę, švarką)* arba tuo drabužiu apsirengusį asmenį; *megzti* veiksmo objektas dar retesnis — tai toks gaminys, kuris susideda iš tam tikrų kilpelių, akučių *(tinklas, kojinė, megztinis, pirštinė)*, o *šukuoti* objektas — tik *plaukai* (arklio *karčiai*, šuns *uodega*, avies *kailis*). Vadinasi, 'krypties į objektą' komponentas taip pat gali būti individualiai tikslinamas. Atkreiptinas dėmesys ir į trečiąjį (fakultatyvųjį) veiksmažodžių *skaityti* ir *megzti* partnerį — beneficientą. Jo leksinė realizacija — asmens pavadinimas *(skaito mokiniams, mezga anūkei)*. Taigi abu šiais veiksmažodžiais reiškiami veiksmai nukreipti į asmenį, kuriam kas nors teikiama ar perduodama. Tikslesnis paskirties komponentas priklauso nuo teikiamo ar perduodamo objekto tipo: jei veiksmu sukuriamas materialus gaminys, adresatas turi materialią naudą; jei veiksmo objektas tik veikiamas, jo nesukuriant ar nekeičiant, adresatas patiria tik veiksmo jutiminį ar protinį poveikį. Todėl veiksmažodžio *megzti* reikšmėje galima skirti SK 'kieno nors naudai', o *skaityti* reikšmėje 'kam nors išgirsti, suprasti'.

Veiksmažodžių *šukuoti* ir *nuvilkti* reikšmėse dar galima skirti SK

'kontaktas', kuris konkretina SK 'kryptis į objektą' ir 'kauzatyvus'. Šis požymis fiksuoja fizinį sąlytį tarp veikėjo ir veikiamo daikto (tiesiogiai ar per kitą daiktą): kad daiktas būtų paveiktas, su juo turi atsirasti tam tikras sąlytis.

Jei veiksmažodžių *megzti* ir *šukuoti* veiksmo atlikėjas — žmogus, tai veiksmas paprastai atliekamas tam tikru specialiu instrumentu: *mezgama virbalais, vąšeliu, kabliu, šukuojama šukomis, šepečiu.* Nors įrankius pavadinantys žodžiai sakinyje ne visada pasakomi, bet galimybė jungtis su jais rodo, kad instrumentinis aktantas implikuoja ryšį tarp veiksmo ir jo poveikį patiriančio daikto. Todėl šių abiejų veiksmažodžių reikšmėje skirtinas SK 'specialus instrumentas'.

Su visais keturiais aptariamaisiais veiksmažodžiais labai dažnai jungiasi aplinkybių žodžiai, nusakantys veiksmo atlikimo vietą, laiką, būdą. Dauguma šių žodžių, skaidant veiksmažodžių reikšmes, nėra svarbūs, nors kartais patvirtina tuos semantinius komponentus, kurie buvo išskirti jau iš valentinio modelio, o retkarčiais padeda eksplikuoti ir vieną kitą papildomą komponentą. Pavyzdžiui, veiksmo tempą nusakantys žodžiai (*greitai, sparčiai, pamažu, iš lėto* ir pan.) patvirtina šių veiksmažodžių reikšmėse esant komponentą 'dinamiškas', o būdo aplinkybės *garsiai, raiškiai, tyliai, balsu, mintyse* rodo, kad veiksmažodžio *skaityti* reikšmė gali turėti komponentą 'balsu'/'mintyse'.

Taigi apibendrinus tirtųjų veiksmažodžių sintagminius požymius, jų reikšmes galima išskaidyti taip:

skaityti — 'veiksmas', 'aktyvus', 'dinamiškas', 'žmogus', 'balsu',/ 'mintyse', 'kryptis į objektą', 'parašytas dalykas', 'suprasti'/'išgirsti ir suprasti';
šukuoti — 'veiksmas', 'aktyvus', 'dinamiškas', 'paprastai žmogus', 'specialus instrumentas (šukos, šepetys)', 'kryptis į objektą', 'kontaktas', 'plaukai';
nuvilkti — 'veiksmas', 'aktyvus', 'dinamiškas', 'kauzatyvus', 'kryptis į objektą', 'drabužis'/'apsirengęs asmuo', 'kontaktas', 'keisti padėtį, būseną';
megzti — 'veiksmas', 'aktyvus', 'dinamiškas', 'kauzatyvus', 'paprastai žmogus', 'kryptis į objektą', 'gaminti', 'daiktas iš akučių, kilpelių', 'specialus instrumentas (virbalai, vąšelis)'.

2.2.4. Tokiu metodu išskaidžius tos pačios leksinės semantinės paradigmos žodžių reikšmes, gautus SK galima pateikti lentelėse (panašiai, kaip buvo daroma skaidant reikšmes pagal žodžių paradigmatiką) ir iš jų spręsti apie tirtos paradigmos narių tarpusavio santykius, nustatyti jos centrą ir periferiją. D. Barauskaitė, tyrusi lietuvių kalbos veiksmažodžius, žyminčius emocinį nusiteikimą kieno nors atžvilgiu, konstatavo dabartinėje lietuvių kalboje esant penkis ilgesio veiksmažodžius: *ilgėtis, pasiilgti, išsiilgti, gedauti, nūsti* [Бараускайте, 1988]. Sakiniuose jie eina su partneriu, rodančiu ilgesį patiriantį subjektą, ir su antruoju partneriu, reiškiančiu priežastį ar objektą, sukeliantį ilgesio jausmą (plg. *Motina i l g i s i sūnaus;*

Jei dar gerą vyrą gausiu, tėvo n e g e d a u s i u; *Tik siela nerimo ir kažin ko* n ū d o, *lyg nujausdama nelaimę*). Iš nurodytų partnerių semantinių funkcijų išryškėja du visų šių veiksmažodžių SK: 'pasyvus', 'statiškas'. Statiškumo požymį dar patvirtina tas faktas, jog šie veiksmažodžiai nesudaro junginių su tais aplinkybes nusakančiais žodžiais, kurie turi kaitos laike požymį (pvz.: *palaipsniui, sparčiai, skubiai* ir t. t.). Komponentai 'pasyvus' ir 'statiškas' rodo, kad veiksmažodžiai priklauso būsenos veiksmažodžių klasei. Objektiniai jų partneriai signalizuoja 'krypties į objekto' semantinį komponentą visų šių veiksmažodžių reikšmėse. Detalesnė leksinio valentingumo analizė patikslina, kad ilgesio jausmą patiria žmonės ir gyvuliai, o objektas, sukeliąs šį jausmą, gali būti įvairus: objekto pozicijoje paprastai esti žodžiai, pavadinantys praeityje turėtas, buvusias, o dabar prarastas, čia nesančias gyvas būtybes, bet jais gali eiti ir abstrakčias sąvokas reiškiantys daiktavardžiai, turintys SK 'žmogus' ar 'prarastas/buvęs' (pvz.: *tėvynė, gimtinė, namai, kalba* ir t. t.). Ilgesio veiksmažodžiai tarp savęs skiriasi ir pagal santykį su aplinkybiniais žodžiais, nusakančiais trukmę (*ilgai, kurį laiką, tris valandas, visą dieną* ir pan.): vieni su jais jungiasi, kiti (pvz.: *pasiilgti, išsiilgti*) — ne. Taigi, ištyrus šių veiksmažodžių sintagmines ypatybes, paaiškėja, kad jų semantinę skiriamąją funkciją atlieka šios SK opozicijos: 'aktyvus' : 'pasyvus', 'dinamiškas' : 'statiškas', 'gyva būtybė' : 'negyva būtybė', 'asmuo' : 'ne asmuo', 'kryptis į objektą' : 'be krypties į objektą', 'trukmė' : 'ne trukmė'. Tai, kokie SK eksplikuoja kiekvieno šių veiksmažodžių reikšmę, matyti iš lentelės (žr. 7 lentelę).

7 lentelė

Ilgesio veiksmažodžiai	Semantiniai komponentai 1		2		3			4			5	
					Gyva būtyb		Negyvas daiktas	Kryptis į obj.		Be krypties į obj.	Trukmė	Ne trukmė
	Akt.	Pas.	Din.	Stat.	asmuo	ne asmuo		gyvas	negyvas			
ilgėtis	—	+	—	+	+	+	—	+	+	—	+	—
pasiilgti	—	+	—	+	+	+	—	+	+	—	—	+
išsiilgti	—	+	—	+	+	+	—	+	+	—	—	+
gedauti	—	+	—	+	+	+	—	+	+	—	+	—
nūsti	—	+	—	+	+	—	—	+	+	—	+	—

Išanalizuoti pavyzdžiai rodo, kad, naudojantis vien sintagminių žodžių ryšių tyrimo metodu, galima išskaidyti veiksmažodžių reikšmes į sudedamuosius komponentus. Kaip buvo minėta, tokie išskaidyti požymiai sudaro sintagminę žodžio vertę. Todėl galima teigti, kad veiksmažodžio sintagminė vertė ir yra eksplikuota jo leksinė reikšmė[8]. Ir vis dėlto būtina pridurti, kad iki galo ji nėra ekspli-

[8] Sintagminis SK skyrimo metodas patvirtina A. Cholodovičiaus, E. Geniušienės ir kitų mintį, kad veiksmažodžio reikšmė gali būti apibūdinta trijų pakopų diateze, kurią sudaro trys struktūros: rolinė (RolS), sintaksinė (SinS) ir referentinė (RefS). Rolinė struktūra jų suprantama kaip tokia, kuri aprašoma konk-

kuota. Operuojant vien sintagmine verte, dažnai sunku, o kartais ir neįmanoma paaiškinti, kuo skiriasi labai artimos reikšmės žodžiai — sinonimai. Todėl sintagminį reikšmės skaidymo būdą reikia papildyti kitų skaidymo būdų duomenimis. Taigi tiksliau eksplikuoti žodžio reikšmę leidžia kitos tiriamojo žodžio vertės, t. y. komponentai, kuriuos padeda išskirti paradigminių ar derivacinių santykių analizė. Pavyzdžiui, operuojant vien sintagminiais semantiniais komponentais, buvo konstatuota, kad visi penki ilgesio veiksmažodžiai turi daugiau bendrų negu skiriamųjų požymių. Iš pastarųjų buvo nustatyti tik tokie: *ilgėtis, gedauti, nūsti* reiškia ilgai trunkančią būseną, o *pasiilgti* ir *išsiilgti* trukmės komponento neturi. Šį skirtumą tam tikru mastu patvirtintų ir derivacinė veiksmažodžių analizė: *ilgėtis* turi duratyvinę priesagą *-ėti* (plg. *skendėti, slypėti* ir pan.), o *pasiilgti* ir *išsiilgti* tos priesagos neturi; be to, jų priešdėliai *pa-* ir *iš-* rodo šiuose veiksmažodžiuose esant veiksmo baigtumo komponentą. Bet juk penkis ilgesio veiksmažodžius skiria ir kitokie SK, nes, jei jų nebūtų, vargu ar visai vienodos reikšmės veiksmažodžiai (dubletai) išsilaikytų kalboje ilgesnį laiką. Tokie skiriamieji komponentai gali būti eksplikuoti tik paradigminiu būdu. Paporiui gretinant veiksmažodžius, galima nustatyti, kad *nūsti* su visais kitais paradigmos nariais sudaro opoziciją pagal požymį 'intensyvus', nes *nūsti,* kaip rodo DLKŽ anotacijos, reiškia „labai... ilgėtis, gedauti". Privatyvinę opoziciją galima įžiūrėti tarp *gedauti* ir kitų paradigmos narių. Visi kiti paradigmos nariai reiškia „gryną jausmą", kuris kaip nors išoriškai nėra išreikštas, o *gedauti* nusako ir patį ilgesio jausmą, ir jo aktyvų reiškimą (plg. DLKŽ aiškinimą „klausti, teirautis, ieškoti ko pasigedus, ilgėtis"). Taigi žymėtajam šios opozicijos nariui būdingas SK 'išreikštas išoriškai', kuris leidžia šį žodį laikyti ne vien būsenos veiksmažodžiu (jis užima tarpinę vietą tarp būsenos ir aktyvaus veiksmo veiksmažodžių). Vadinasi, jei analizuojama ilgesio veiksmažodžių paradigma (t. y. tokių, kuriems tinka bendras aiškinimas „gyvai būtybei jausti ilgesį prarasto objekto atžvilgiu"), *gedauti* lieka šios paradigmos periferijoje.

2.2.5. Sintagminių santykių analizė leidžia eksplikuoti ir kitų predikatinių žodžių reikšmes. Iš jų valentingumo modelių ir semantinio derinimosi ypatybių galima spręsti apie bendruosius ir skiriamuosius reikšmių komponentus.

D. Tekorienė, ištyrusi lietuvių kalbos būdvardžių valentingumą, padarė išvadą, kad dauguma jų sakinyje atveria tik vieną laisvą

rečių semantinių vaidmenų terminais (taigi atitinka čia paaiškintą loginio semantinio veiksmažodžio valentingumo sampratą). Referentinę struktūrą lemia veiksmažodžio partnerių referentų požymiai (tai iš dalies sutampa su čia pateiktu leksinio semantinio valentingumo aiškinimu). Sintaksinė struktūra — ta, kurią diktuoja veiksmažodžio ir jo partnerių vaidmuo sakinyje ir kuri paprastai aprašoma sakinio dalių terminais. „Kadangi trys nurodytos struktūros yra pastovios pagrindinės veiksmažodžio formos charakteristikos,— rašo E. Geniušienė,— tai ir diatezė yra nuolatinė kompleksinė jos charakteristika" [Генюшене, 1983, 17]. Vadinasi, visiškai tikslinga naudotis tokia kompleksine charakteristika ir skaidant veiksmažodžio reikšmę į sudedamąsias dalis.

vietą, t. y. turi vieną valentinį partnerį [Tekorienė, 1983, 99]. Tai savybės, ypatybės (požymio) turėtojas (mat jau savo pačia bendriausia kategorine ypatybės reikšme būdvardis sukuria prielaidą, jog egzistuoja ir tos ypatybės turėtojas). Paprastai būdvardis su ypatybės turėtojo pavadinimu sudaro atributinį ar predikatinį junginį. Sintaksinis būdvardžio, kaip predikatinio žodžio, modelis gali būti dvejopas: a) $Adj\langle N\rangle$ — jei būdvardis sakinyje eina pažyminiu; b) $Adj\langle V_{cop}N\rangle$ — jei būdvardis eina vardine tarinio dalimi, pvz.: a) *Į trobą įėjo* **senas** *čigonas.* LzP. *Ir skraidė Aras aukštai mėlynose padangėse, kur tik* **seni** *arai skrajojo.* V. Kr.; b) *Žmogus buvo* **senas** *ir drebėjo.* P. Cv. *Taip bemąstydama, senutė pasijautė iš tikrųjų* **sena** *ir atsilikusi.* LzP. Loginis santykis tarp būdvardžio ir pažymimojo žodžio abiem atvejais tas pats, plg. $Adj[Dsk\langle N\rangle$ ir $Adj[V_{cop}][Dsk\langle N\rangle]$. Tokį valentingumo modelį turintys būdvardžiai yra patys gausiausi lietuvių kalboje, bet, deja, iš jo sunku spręsti apie kokį nors skiriamąjį būdvardžio reikšmės požymį. Šitai galima padaryti tik nagrinėjant leksinį semantinį būdvardžio valentingumą, ir čia galioja tos pačios SK skyrimo taisyklės, kaip ir eksplikuojant veiksmažodžių reikšmes. Tačiau lietuvių kalboje esama būdvardžių, kurie reiškia ypatybes, faktiškai nusakančias vieno dalyko santykius su kitais, t. y. kylančias iš dviejų ar kelių dalykų (pažymimojo ir kokių nors kitų) santykio. Tiesa, didelė tokių būdvardžių dalis — dariniai, o jų reikšmė, kaip jau buvo aiškinta, eksplikuojama pirmiausia remiantis darybinėmis opozicijomis, pvz.: pasakyme *medinis šaukštas* būdvardis nusako požymio turėtoją (šaukštą) pagal jo santykį su medžiaga, iš kurios jis padarytas; darybinė opozicija *medinis : medis* leidžia skirti būdvardžio reikšmėje SK 'toks, kuris' ir 'iš medžio'; panašiai būdvardyje *raukšlėtas* galima skirti komponentus 'toks, kuris' ir 'turėti raukšlių', *plaukuotas* — 'toks, kuris' ir 'turėti plaukų'. Tikslinant tokių būdvardžių komponentinę sudėtį, galima pasinaudoti ir jų sintagminiais ryšiais. Bet kadangi visi jie vienvalenčiai, tolimesnei reikšmės analizei svarbus tik jų leksinio valentingumo kriterijus. Pavyzdžiui, jei *plaukuotas* sudaro junginius su asmenų ar gyvūnų pavadinimais, tai jo reikšmėje gali būti skiriamas SK 'apaugti' („toks, kuris apaugęs plaukais"), jei *plaukuotas* jungiasi su daiktavardžiais, pavadinančiais konkrečius daiktus (medžiagas, audinius ar pan.), jo reikšmė turės SK 'dengti paviršių' („toks, kurio paviršių dengia plaukai").

Išimtį iš vienvalenčių būdvardžių sudaro tie, kurie, kaip ir aptartieji dariniai, žymi tam tikro turėtojo ypatybę pagal jo santykį su kitu dalyku, bet kurie sakinyje turi ne vieną, o du ar daugiau partnerių, pvz.: *šuo ištikimas šeimininkui, žmogus vertas pagarbos, studentas dėkingas profesoriui už pagalbą* ir t. t. Tokių būdvardžių bendrinėje lietuvių kalboje yra apie 70 (D. Tekorienės duomenys). Norint išskaidyti ir apibrėžti jų reikšmę, pirmiausia reikia atkreipti akis į jų valentingumo modelį: nustatyti, keliavalentis yra būdvardis, kokius semantinius vaidmenis atlieka jo partneriai ir kokie jų tarpusavio ryšiai. Pavyzdžiui, jei būdvardis yra dvivalentis ir abu

jo partneriai yra ypatybės turėtojai, tai tiriamasis žodis apibūdina pirmąjį, gretindamas jį su kitu. Pagrindinis ypatybės turėtojas gali būti vadinamas deskriptu [Dsk], o papildomas situacijos narys — aspektu [Asp]. Gali būti gretinami du lygiaverčiai ir nelygiaverčiai partneriai. Nuo to lyginamų situacijos narių santykio priklauso, kokį semantinį komponentą reikia skirti būdvardžio reikšmėje. Štai sakinyje *Jonas Puodžiūnas buvo tik keleriais metais vyresnis už savo brolį Antaną, bet nė kiek nepanašus į jį.* A. Vien. yra du būdvardžiai, apibūdinantys vieną su kitu gretinamus ypatybės turėtojus: *Jonas nepanašus į Antaną* ir *Jonas vyresnis už Antaną keleriais metais.* Būdvardis *nepanašus* rodo santykį tarp dviejų lygiaverčių ypatybės turėtojų (plg. *Jonas nepanašus į Antaną; Antanas nepanašus į Joną; Jonas ir Antanas nepanašūs*), o *vyresnis* rodo, kad ypatybės turėtojai *nelygiaverčiai (jei Jonas vyresnis už Antaną, tai Antanas negali būti už Joną vyresnis).* Taigi būdvardžių *panašus (nepanašus)* reikšmėse galima skirti SK 'toks pats' ('ne toks pats'), o vyresnis reikšmėje SK 'daugiau'. Beje, šį SK rodo ir aukštesniojo laipsnio priesaga *-esn-*. Būdvardžiui *vyresnis* būdingas dar vienas partneris, reiškiantis amžių ar kitą laiko sąvoką (pvz., *vyresnis dviem valandom).* Jis leidžia *vyresnis* reikšmėje įžiūrėti SK 'amžius'. Semantiniai komponentai 'toks pats' ir 'daugiau' gerai atskleidžia, jog šių būdvardžių reikšmėje užfiksuotas dviejų dalykų santykis ir abu to santykio nariai turi būti išreikšti kaip atskiri reikšmės komponentai. Todėl eksplikuojant būdvardžio *panašus* reikšmę, skiriami tokie komponentai — 'toks, kuris', 'toks pats', 'kaip kitas'; *nepanašus* reikšmėje — 'toks, kuris', 'ne toks pats', 'kaip kitas', o žodžio *vyresnis* reikšmėje — 'toks, kuris', 'amžius', 'daugiau', 'negu kitas'.

Būdvardžio reiškiamoje situacijoje gali dalyvauti ir kitokie aktantai: a) ypatybės turėtojas [Dsk] ir ypatybės turinys [Con], b) ypatybės turėtojas [Dsk] ir veiksmo, iš kurio kyla ypatybė, objektas [Pt], c) ypatybės turėtojas [Dsk] ir jo matą ar vertę žymintis aktantas [Quan] ir t. t. Pavyzdžiui: a) *Griovys* [Dsk], *pilnas gurguliuojančio vandens* [Con], *dabar sudarė nenugalimą kliūtį...* V. Myk-Put.; *Dvejetas arklių traukė šikšnų ir geležies* [Con] *turtingą brikelę* [Dsk]. Vaižg.; b) *Vyrai* [Dsk] *braido... pančiais* [Pt] *nešini*. Žem. *Dirvožemio sluoksniai* [Dsk] *nevienodai laidūs vandeniui* [Pt]. trš.; c) *Juoko* [Quan] *vertas tavo pranešimas* [Dsk]. A. Vien. Skaidant tokio tipo būdvardžių reikšmes, pirmiausia būtina turėti galvoje abu jų partnerius ir tų partnerių santykį [9]. Būdvardžių, kurių papildomas partneris atlieka semantinę turinio (kontento) funkciją, reikšmėje reikia skirti SK 'turėti ką nors savyje', veiksmažodiniai būdvardžiai, kurių antrasis partneris rodo veiksmo objektą (patientą), savo reikšmėje turi SK 'kryptis į objektą', o būdvardis *vertas* turi SK 'vertės matas'. Be abejo, semantiniai komponentai, kuriuos galima nustatyti remiantis sintaksinio

[9] Apie tai, kad bandymai paaiškinti būdvardžių reikšmę, nenurodant abiejų situacijos dalyvių, yra nesėkmingi, plačiai ir argumentuotai rašė D. Tekorienė [1983, 100—101].

ir loginio semantinio valentingumo modeliu, ne visada tiksliai eksplikuoja būdvardžio reikšmę. Todėl juos reikia konkretinti, ištyrus būdvardžių leksinį semantinį junglumą. Pavyzdžiui, pasakymai *obelis pilna žiedų, kelias pilnas dulkių* (plg. *obelis, turinti daug žiedų; kelias, kuriame daug dulkių*) papildo būdvardžio *pilnas* semantinį komponentą 'turėti savyje' komponentu 'daug'; jei būdvardžio *pilnas* deskriptas yra kokias nors talpàs, indus pavadinantis daiktavardis (pvz., *kibiras, krepšys, vežimas*), o turinio aktantas paaiškina, kas sudėta ar supilta į pirmuoju žodžiu pavadintus daiktus, tai šio būdvardžio reikšmėje galima skirti SK 'iki viršaus'. Lygiai tokius pačius SK būtų galima išskirti ir būdvardžio *sklidinas* reikšmėje. Tačiau leksinio valentingumo analizė parodo, kad *pilnas* papildomas aktantas gali būti realizuotas ir asmenų, ir kietų daiktų, ir medžiagų, ir skysčių pavadinimais (pvz.: *kambarys, pilnas žmonių; krepšelis, pilnas gėlių; vežimas, pilnas visokiausio turto; taurė, pilna vyno*), o būdvardis *sklidinas* turinio partnerio pozicijoje paprastai turi tik skysčio pavadinimus (*stiklinė, sklidina alaus; kibiras, sklidinas pieno; gelda, sklidina lietaus vandens*). Taigi būdvardžio *sklidinas* reikšmę galima išskaidyti į tokius komponentus: 'toks, kuris', 'turėti savyje', 'iki viršaus', 'skystis'. Be to, dar būtina pridurti, kad tokius komponentus turi vienos leksemos *sklidinas* reikšmė, o kitos leksemos *sklidinas* reikšmė gali būti išskaidyta kitaip (plg. pasakymus *tėvynės meilės sklidina širdis, romantikos sklidinas „Anykščių šilelis"*): 'toks, kuris', 'turėti savyje', 'intensyvi savybė ar jausmas'. Kaip rodo pavyzdžiai, ši leksema *sklidinas* nuo pirmosios skiriasi ir pagrindinio, ir papildomo aktanto leksine realizacija.

Lietuvių kalbos predikatinių žodžių semantikos tyrimai (žr. A. Gudavičiaus, A. Pribušauskaitės, K. Kalendienės, G. Savičiūtės, D. Tekorienės darbus) pakankamai gerai rodo sintagminio SK skyrimo būdo pranašumus: einant šiuo keliu, naudojamasi tikrai lingvistiniais teksto duomenimis, todėl išskirtieji semantiniai komponentai turi aiškią formalią raišką. Tačiau šis reikšmės skaidymo būdas taikytinas ne visų žodžių analizei, taigi ir negali būti laikomas vieninteliu galimu. Nedaug ką iš šios analizės galima sužinoti apie konkrečiųjų daiktavardžių reikšmes. Tiesa, leksinės jų aplinkos tyrimas kartais ir čia pasirodo esąs tikslingas: aptarus visus galimus konkrečiųjų daiktavardžių semantinės dermės atvejus, pavyksta patikslinti paradigminių ar derivacinių santykių tyrimo būdu išskirtus semantinius komponentus, nustatyti jų hierarchinius ryšius. Pavyzdžiui, leksinės semantinės medžių pavadinimų paradigmos tyrimas leidžia žodžių *ąžuolas, beržas, klevas* reikšmėse skirti bendruosius SK 'medis' ir 'lapuotis'. Skiriamieji jų komponentai gali būti atskleisti paporiui gretinant šiais žodžiais pavadinamus denotatus, atskiras jų savybes. *Ąžuolo* reikšmėje galima įžiūrėti SK 'kieta mediena', 'storas kamienas', 'tankus vainikas', 'pailgi karpyti lapai', 'gilės'; *beržo* reikšmėje — komponentus 'baltas kamienas', 'lanksčios, svyrančios šakos', 'širdies pavidalo lapai", 'saldi sula'; *klevo* reikšmėje — komponentus 'platūs, karpyti lapai', 'saldi sula', 'liaunos šakos'. Patyrus šių daiktavardžių leksinį semantinį junglumą, paaiš-

kėja, kad kai kurie iš šių komponentų neturi jokios formalios raiškos sakiniuose, juos galima išskirti tik logiškai samprotaujant (pvz., *ąžuolo* SK 'pailgi, karpyti lapai', *beržo* SK 'širdies pavidalo lapai', *klevo* SK 'liaunos šakos'). Reikėtų manyti, kad tokie komponentai neįeina į šių žodžių reikšmės intensionalą, o lieka jos periferijoje. Kitus komponentus patvirtina dažni augalų pavadinimų junginiai su žodžiais, įvardijančiais išskirtus semantinius komponentus, pvz.: *Kietas kaip ąžuolas, jo greit nenupjausi; šimtašakis, šimtalapis ąžuolas; storas kaip ąžuolas, tvirtas kaip ąžuolas; Iš gilės išauga ąžuolas; beržai baltuoja, baltaliemenis beržas, svyruoklis beržas; beržas svyruonėlis, beržinė rykštė; Klevo sula saldesnė už beržo; plačialapis klevas, karpytas kaip klevo lapas.* Ir vis dėlto apimti ir ištirti visus žodžių leksinio semantinio junglumo atvejus praktiškai neįmanoma (ypač tokių žodžių, kurie pavadina konkrečius tikrovės dalykus ir pasižymi itin laisvu, mažai ribojamu junglumu). Todėl, nagrinėjant daugelio daiktavardžių reikšmes, priimtinesnis yra paradigminis (jei reikia, ir derivacinis) SK skyrimo būdas, o sintagminiu naudojamasi tik kaip papildomu, tikslinančiu metodu.

2.3. Psicholingvistinis semantinis eksperimentas

2.3.1. Paradigminį ir sintagminį SK skyrimo būdus papildo ir patikslina pastaraisiais dešimtmečiais išpopuliarėję psicholingvistiniai eksperimentai [10]. Prielaidą eksperimentiniam reikšmės tyrimui

[10] Psicholingvistika — mokslas, tiriantis realaus kalbėjimo (kalbos vartojimo) santykio su kalbos sistema psichologines prielaidas. Psicholingvistus domina klausimas, kaip ir kodėl žmonės sugeba perteikti norimas reikšmes tokia forma, kad juos suprastų ir kiti ta kalba kalbantys visuomenės nariai. Kitaip sakant, tai klausimas apie žmogaus sugebėjimo, kuris leidžia vaikystėje išmokti kalbą ir vėliau ja naudotis, prigimtį ir raidą.

Psicholingvistika atsirado šeštajame XX a. dešimtmetyje. Pirmieji jos bandymai rėmėsi neobihevriorizmo koncepcija, pagal kurią žmogaus elgesys — tai organizuota reakcijų į išorinius stimulus sistema. Kalbėjimas čia traktuojamas kaip viena iš žmogaus elgesio formų, taigi jis taip pat laikomas tam tikrų sąlyginių reakcijų sistema. Psicholingvistų, remiančių tokią reakcijų idėją, tikslas ir buvo tirti realius kalbėjimo faktus, kaip tų reakcijų, kurios sužadinamos atskirų žmonių sąmonėje, produktą. Žodžio reikšmę jie traktavo taip pat kaip reprezentacinę reakciją, jungiančią žodį su jo referentu, o reikšmių analizės uždavinį suprato kaip apibūdinimą tų tarpinių procesų, kurie žmonių sąmonėje sujungia žodžius ir daiktus. Visiems jiems būdingas individualizmas ir atomizmas [Апресян, 1963, 134—139; Слобин, 1976, 153—164].

Kiek vėliau, išpopuliarėjus N. Chomskio mokymui apie kalbos modelį — kaip taisyklių, pagal kurias galima įvairių sakinių analizė ir sintezė, sistemą — susiformavo nauja psicholingvistikos pakraipa, kurios žymiausias atstovas — Dž. Mileris [Miller, 1960]. Įveikęs reaktyvinės teorijos atomizmą, jis teigė, kad išmokti kalbą — tai reiškia ne įsiminti daugybę kalbos elementų, o suvokti tą sistemą taisyklių, pagal kurias gali būti sukurtas bet koks prasmingas pasakymas. Dž. Mileris laikėsi N. Chomskio suformuluotos įgimto sugebėjimo operuoti tam tikromis taisyklėmis idėjos ir psicholingvistikos uždaviniu paskelbė nustatyti to įgimto sugebėjimo ir turimos kalbinės medžiagos tarpusavio santykį. Jam ir vėlesniems jo pasekėjams svarbiausia buvo išaiškinti, kiek psichologiškai realūs yra įvairūs kalbos elementai ir perėjimo nuo vienos kalbos struktūros prie kitos taisyklės.

sudaro tas faktas, kad viena ir ta pati reikšmė kiek skirtingai atgaminama įvairių individų psichikoje, nes žodžiai ir pasakymai dažnai iškyla žmonių sąmonėje tam tikrų asociacijų apsupti. Asociacijos (jų terminą pirmasis pavartojo D. Lokas XVIII a.) yra vienas iš pagrindinių atminties mechanizmų [Морковкин, 1970]. Tai toks reiškinys, kai tam tikromis sąlygomis vienas vaizdinys ar sąvoka žmogaus sąmonėje sukelia kitą vaizdinį ar sąvoką. Kadangi asociacijos atspindi tam tikrus realaus pasaulio objektų ryšius, visai logiška manyti, kad jos yra labai svarbios kalbos leksinės semantinės sistemos sandaroje. Pasakytas ar išgirstas žodis sukelia tam tikras leksines asociacijas (vienas iš jų tyrinėtojai vadina paradigminėmis, pvz., žodis *stalas* gali sukelti žodines *kėdės, suolo, kojos, staltiesės* ir pan. asociacijas, kitas — sintagminėmis, pvz., *medinis, aukštas, sėdėti, dirbti, pirkti* ir pan.). Skirtingiems žmonėms sukeliamos nevienodos asociacijos, nevienoda asociacinė jėga sieja net ir to paties žmogaus sąmonėje iškylančius žodžius. Tai priklauso nuo individualaus žmonių patyrimo, išgyvenimų, net nuo žmogaus nuotaikos tam tikru momentu. Ir vis dėlto, jei tos žodinės asociacijos iškyla, galima manyti, jog jas sieja kažkoks semantinis artumas. Štai kodėl psicholingvistinių reikšmės tyrimų pagrindą sudaro mintis, jog iš leksinių asociacijų galima šį tą spręsti apie žodžių reikšmių sandarą ar sisteminius jų ryšius, o pagrindinis tų tyrimų būdas — eksperimentai, teikiantys žinių apie individualią kalbos vartotojų intuiciją. Žinoma tarybinė mokslininkė R. Frumkina teigia, kad „klasikinėje lingvistinėje semantikoje reikšmės aprašymas modeliuoja paties aprašymo autoriaus kalbinę sąmonę“ ir todėl čia pateikiama norminamojo pobūdžio reikšmės interpretacija [Фрумкина, 1984, 5], o tyrinėtojas, pasirinkęs psicholingvistinį reikšmės tyrimo būdą, traktuoja reikšmę kaip psichinį fenomeną, vadinasi, jis iš anksto pripažįsta, kad kiekvienas atskiras žmogus gali turėti savą reikšmės interpretaciją [ППС, 256]. Tačiau būtina žinoti, jog individuali interpretacija nėra visai laisva, ji paklūsta tam tikriems dėsniams, determinuojamiems tos apibendrintos informacijos, kuri užfiksuota reikšmėje, ir nepriklausantiems nuo kalbos vartotojo psichikos ypatybių. Vadinasi, reikšmės, kaip ir kitų kalbos vienetų, atgaminimui visada būdingas tam tikras dėsningumas [Селиверстова, 1980, 304]. Štai kodėl galima teigti, kad, nors psicho-

Kiek kitaip psicholingvistinių tyrimų uždaviniai formuluojami Tarybų Sąjungoje. Kalbėjimas tarybinėje psicholingvistikoje traktuojamas kaip motyvuota, aktyvi ir tikslinga veikla, todėl ir pagrindiniu uždaviniu čia laikoma paties tekstų kūrimo ir suvokimo analizė. „Mums daug svarbiau tai, iš kokių vienetų susideda procesas, negu tai, į kokius elementus galima suskaidyti to proceso produktą“, — rašo žinomas tarybinis mokslininkas A. Leontjevas [Слобин, 1976, 14—15]. Svarbiausias šio uždavinio sprendimo kelias — eksperimentas. „Psicholingvistika — iš esmės ne kas kita, kaip eksperimentinė lingvistika“ [Слобин, 1976, 3].

Šioje knygoje nesiimama spręsti sudėtingų psicholingvistikos, kaip atskiros mokslo šakos, problemų. Pripažįstant, kad jos tikslas — tirti žmogaus kalbėjimo mechanizmo sandarą ir funkcijas jo santykio su kalbos sistema požiūriu, čia tik trumpai supažindinama su psicholingvistiniais eksperimentais, kurie gali praversti reikšmės komponentinei analizei.

lingvistiniais eksperimentais empiriškai tiriama individuali reikšmės interpretacija, šių eksperimentų duomenys nėra grynai subjektyvūs. Be abejo, atskirų žmonių vertinimuose yra tam tikra subjektyvumo dalis, tačiau, kai tiriami ne vieno, o daugelio informantų pateikti duomenys, galima gauti visai patikimų rezultatų. Kad iš tiesų taip būtų, reikia surinkti optimalų informantų kiekį (daugelio eksperimentų praktika parodė, jog geriausia eksperimentuoti su 60—70 maždaug vienodo išsilavinimo ir vienos socialinės grupės žmonių) ir iš jų atsakymų matematinės statistikos metodais ne tik integruoti individualias interpretacijas į kolektyvinę, bet ir nustatyti tų interpretacijų santykį [Клименко, 1970, 12—18]. Apklausos metu gauti rezultatai — tai žaliava, kurią eksperimentatorius turi įvertinti: gauti skaičiai patys savaime nieko nereiškia, iš jų reikia gauti lingvistinę informaciją.

2.3.2. Psicholingvistinių reikšmių tyrimo metodikų yra labai įvairių. Pirmiausia galima kalbėti apie tiesiogines ir netiesiogines reikšmių analizės metodikas. Tiesioginės reikalauja iš informantų tiesiai apibrėžti vieno ar kito pasakymo, žodžio reikšmę, atskirti teisingą definiciją nuo neteisingos, išversti pasakymą iš vienos kalbos į kitą ir pan. Tačiau atlikti tokias užduotis gali tik specialiai pasirengęs informantas, o surinkti didesnį tokių žmonių būrį dažnai nepavyksta. Todėl daug plačiau taikomos sudėtingos netiesioginės psicholingvistinio tyrimo metodikos: informantams siūloma pavartoti tiriamus žodžius tam tikro tipo sakiniuose, nurodyti kelių žodžių semantinio artumo laipsnį, sugrupuoti žodžius pagal panašumą, nurodyti artimos ar panašios reikšmės žodžius, įvertinti žodžius ar jų junginius pagal specialias vertinimo skales ir t. t. Dabartinis mokslas turi didžiulį eksperimentų arsenalą. Tačiau beveik visų jų būdingas bruožas yra tas, kad jais naudojamasi tiriant ne atskiro žodžio, o žodžių, sudarančių tam tikros leksinės semantinės sistemos fragmentą, reikšmes bei tų reikšmių tarpusavio santykius. Taigi psicholingvistinė analizė pagal savo prigimtį yra sisteminė ir labiausiai taikytina tirti įvairiems leksinės semantinės sistemos narių santykiams: ji padeda nustatyti ar patikslinti reikiamų leksinių semantinių grupių ribas, vidinę tos ar kitos mikrosistemos sandarą (semantinio jos narių artumo laipsnio duomenys leidžia diferencijuoti jos centrą ir periferiją), eksperimentiškai patvirtina žodžio reikšmės ir pozicijos, kurią jis užima sintagmiškai susijusių žodžių grandinėje, tarpusavio ryšį, įgalina nustatyti tam tikros grupės žodžių leksinio junglumo normas ir t. t. Gerai žinomos tokios psicholingvistinės eksperimentinės metodikos, aprašančios atskirų semantinės sistemos fragmentų santykius: laisvasis asociacinis eksperimentas [Deeze, 1965; Титова, 1975; Клименко, 1980], kryptingas asociacinis eksperimentas [Клименко, 1970, 39—46; 1975; Попова, 1984, 109], reikšmių išmatavimo ir semantinio diferencialo metodas [Osgood, 1957; Апресян, 1963, 128—131], žodžių grupavimo pagal panašumą metodika [Фрумкина, 1984; 1986], kiekybiniai žodžių junglumo tyrimai [Копыленко, 1973] ir t. t.

2.3.3. Sukurta keletas eksperimentinių metodikų, padedančių tirti ir reikšmės komponentinę sudėtį. Pagarsėjo Amerikos mokslininko E. Bendikso pasiūlyta SK skyrimo metodika [Bendix, 1966; Бендикс, 1983]. Testus savo eksperimentams jis sudarinėjo remdamasis prielaida, kad tyrėjui apytikriai žinomos rūpimų žodžių reikšmės ir jis tik nori tiksliau apibrėžti, preciziškiau išskirti reikšmės komponentus. Eksperimento pradžiai paprastai duodamas laisvosios interpretacijos testas, pavyzdžiui: „*Kuo skiriasi pasakymai J i s m a n d a v ė k n y g ą ir J i s m a n p a s k o l i n o k n y g ą?*" arba: „*Jei jūs išgirstumėt, kad kažkas pasakė J i s m a n n e d a v ė k n y g o s, j i s t i k m a n j ą p a s k o l i n o, tai kaip jūs galėtumėte paaiškinti, ką sakytojas turėjo galvoje?*" Tokie interpretacijos testai gana laisvi, kūrybiški ir gali tyrėjui duoti daugybę atsakymų, iš kurių, induktyviai apibendrinant, galima suformuoti potencialų komponentų rinkinį. Toliau tie hipotetiniai komponentai gali būti tikslinami, pateikiant griežtesnius testus. Nauji testai turi būti sudarinėjami, įtraukiant tuos komponentus, kurie išryškėjo iš pirmųjų laisvosios interpretacijos testų. Pavyzdžiui, iš sakinio *Jis man nedavė knygos, jis tik man ją paskolino* interpretacijų (*jis pasakė, kad aš negaliu jos laikyti kiek noriu; liepė ją rytoj grąžinti; pasakė, kad ją labai saugočiau; priminė, kad niekam negaliu jos duoti* ir t. t.) galima skirti tokius potencinius veiksmažodžio *skolinti* komponentus: 'daiktas ne mano', 'daiktą reikia grąžinti', 'duoti tam tikram laiko tarpui' ir t. t. Jie leidžia sudaryti kitus testus; du jau tirti sakiniai (P ir Q) jungiami su trečiuoju sakiniu R, kuriame užfiksuotas numatomas tiriamo žodžio komponentas (P — *Jis tik davė man šią knygą;* Q — *Jis tik paskolino man šią knygą;* R — *Knyga yra ne mano; Pasakė, kad aš negaliu jos laikyti kiek noriu; Pasakė, kad galiu ją laikyti kiek noriu; Aš turiu ją grąžinti* ir t. t.). Toliau informantams pateikiamos sudėtinių sakinių, sudarytų pagal įvairius modelius, poros, pvz.:

I A. *Jis tik davė man knygą, ir todėl ši knyga ne mano;*
B. *Jis tik paskolino man knygą, ir todėl ši knyga ne mano.*
II A. *Jis davė man knygą, vadinasi, aš ją turiu grąžinti;*
B. *Jis paskolino man knygą, vadinasi, aš ją turiu grąžinti.*
III A. *Jis paskolino man knygą, bet pasakė, kad galiu ją laikyti kiek noriu;*
B. *Jis paskolino man knygą, bet pasakė, kad negaliu jos laikyti kiek noriu.*
IV A. *Jis paskolino man knygą, bet pasakė, kad ji man nepriklauso;*
B. *Jis paskolino man knygą, bet pasakė, kad ji man priklauso* ir t. t.

Informantai turi nustatyti, kuris iš dviejų sakinių yra prasmingesnis, o kuris gali būti laikomas ir visai logiškai neteisingu. Pavyzdžiui, pirmosios ir antrosios poros aiškinimų duomenys išryškina didesnį B sakinių prasmingumo laipsnį ir patvirtina, kad SK 'daiktas ne mano', 'daiktą reikia grąžinti' būdingi veiksmažodžiui *skolinti* ir nerelevantiški veiksmažodžiui *duoti*. Iš trečiosios poros in-

terpretacijų aišku, jog prasmingesnis A sakinys, nes priešpriešos jungtuku čia sujungti sakiniai, kurių semantinis kontrastas yra ryškesnis. Iš to galima spręsti, jog veiksmažodžio *skolinti* reikšmėje SK 'tam tikram laikui' yra būdingesnis negu 'ilgam/visam laikui'. Ketvirtosios poros sakiniai turėtų būti pripažįstami logiškai neteisingais: A sakinys — todėl, kad priešpriešos jungtuku jame sujungti sakiniai, tarp kurių nėra semantinio kontrasto (sakinyje po jungtuko *bet* pasakoma beveik tas pats, kas ir tiriamuoju veiksmažodžiu); B sakinys — todėl, kad, jei jau knyga priklauso man, tai ji man ne skolinama, o atiduodama. Taip iš daugybės informantų atsakymų galima nustatyti, kurie iš numanomų SK psichologiškai realūs, o iš statistinių SK tikimybės charakteristikų spręsti ir apie išskirtųjų komponentų išsidėstymą reikšmės struktūroje.

Panašius interpretacijos testus lietuvių kalbotyroje yra naudojusi D. Kalendienė, kuri nuodugniai tyrė trijų būdvardžių *senas, jaunas* ir *naujas* reikšmes lietuvių ir vokiečių kalboje [Календене, 1982, 198—281]. Visos būdvardžių reikšmės buvo tirtos trijų tipų testais. Pirmojo tipo testuose buvo reikalaujama pakeisti nurodytą žodį kitu, jam sinonimišku žodžiu ar žodžių grupe. Eksperimentui sudarytuose sakiniuose, be tiriamojo žodžio, buvo duodami ir jam antonimiški žodžiai, pvz.: *Radote sargą! Jis gi s e n a s žmogus, o mums reikia j a u n o, t v i r t o vyro.* Šimtas informantų tiriamajam žodžiui *senas* nurodė tokius sinonimus: *pagyvenęs* (33)[11], *daug metų turintis* (16), *sukriošęs* (16), *nugyvenęs ilgą amžių* (8), *karšinčius* (7), *nukaršęs* (5), *ilgai gyvenęs* (3), *nusenęs* (3), *pasenęs* (3), *iškaršęs* (3), *savo atgyvenęs* (2), *gražaus amžiaus sulaukęs* (2), *be sveikatos, sukempėjęs, daug pavasarių matęs, žilo plauko sulaukęs* ir kt. (po 1). Apibendrinus duomenis, įsitikinta, kad informantų sąmonė fiksuoja, jog būdvardžiu *senas* nusakomas ne tik žmogaus amžius, didelis to amžiaus kiekis, bet ir tokio amžiaus žmogui būdingas fizinis nusilpimas, sumažėjęs darbingumas, tikimas kam nors. Šis eksperimentas leido teigti, kad būdvardis *senas,* kuris žodyne aiškinamas kaip „pasiekęs pagyvenusio amžiaus, turintis daug metų" turi SK 'individualus amžius', 'palyginti didelis jo kiekis', 'būsena', 'suprastėjusi kokybė'. Kiti du testai patvirtino, jog iš tiesų šio būdvardžio reikšmėje galima skirti tokius SK.

Antrojo tipo testai, kuriuos sudarė sudėtinių sakinių su tam tikra vienoda išvada poros, patvirtino 'didelio kiekio', 'individualaus amžiaus' komponentų buvimą šioje žodžio *senas* reikšmėje. Informantams buvo pasiūlyta, pavyzdžiui, tokia sakinių pora:

A. *Pačiame lauko vidury stovėjo išsikerojęs, s e n a s ąžuolas, vadinasi, jis turėjo daug metų;*

B. *Pačiame lauko vidury stovėjo laibas j a u n a s ąžuolas, vadinasi, jis turėjo daug metų.*

Informantai turėjo nustatyti, kuris iš dviejų sakinių logiškai teisingas, kuris — ne. Jų atsakymai visu šimtu procentų patvirtino,

[11] Skaičiai skliausteliuose rodo atsakymų kiekį.

jog numanomas komponentas iš tiesų būdingas tirtojo būdvardžio reikšmei.

Trečiojo tipo testus taip pat sudarė poromis sugrupuoti sakiniai su priešpriešos jungtuku *bet*, pvz.:

A. *Šeimininkas buvo* s e n a s *žmogus, bet stiprus, tvirtos sveikatos ir blaivaus proto;*
B. *Šeimininkas buvo* s e n a s *žmogus, bet jis jau buvo nugyvenęs didelį amžių.*

Informantai turėjo nustatyti: 1) kuris iš sakinių logiškai neteisingas; 2) kokie žodžiai daro jį neteisingą; 3) kuris iš sakinių logiškai teisingas; 4) kokią papildomą informaciją apie išretintąjį žodį duoda sakinys po priešpriešos jungtuko. Kaip ir minėtame E. Bendikso eksperimente, nelogiškais čia palaikyti B tipo sakiniai todėl, kad po jungtuko *bet* pakartojama tas pat, kas jau pasakyta būdvardžiu *senas*. Todėl dauguma informantų (94 iš 100) patvirtino, jog žodžio *senas* reikšmėje iš tiesų yra SK, eksplikuotas tekste po jungtuko *bet*. Logiškai teisingame sakinyje po jungtuko eina žodžiai, kurie su tiriamuoju žodžiu sudaro tam tikrą semantinį kontrastą, ir kuo tas kontrastas didesnis, tuo prasmingesniu laikomas visas sakinys. Žodžiai, kurie kontrastuoja tiriamajam žodžiui, informantų buvo pakeisti tokiais žodžiais: *silpnas* (62), *paliegęs* (18), *silpnos sveikatos* (16), *netvirtos sveikatos* (16), *nestiprus* (14), *neaiškaus proto* (12) ir t. t. Apibendrinus juos, pasidarė aišku, jog būdvardžio *senas* reikšmėje iš tiesų dar galima skirti SK 'būsena', 'suprastėjusi kokybė (fizinė ar protinė galia)'.

Tokie testai leidžia gana tiksliai išskaidyti žodžių reikšmes į komponentus, statistiniai duomenys rodo net ir SK vietą ir santykį su kitais komponentais. Bet vis dėlto ši reikšmės skaidymo metodika labai sudėtinga, reikalauja didelio parengiamojo darbo, o tyrimo rezultatai beveik tie patys, kaip ir naudojantis mažiau laiko reikalaujančiais būdais. Tik palyginti retai iš tokių testų pavyksta eksplikuoti vieną kitą sintagminiu ar paradigminiu SK skyrimo būdu neiškeltą semantinį komponentą. Be abejo, visai atsisakyti informantų testavimo negalima, nes kartais iš tiesų prireikia patikrinti kitais būdais išskirtus komponentus, nustatyti, kaip juos suvokia tam tikras kalbinis kolektyvas.

2.3.4. Tarybinėje kalbotyroje naudotasi ir kitokio tipo (daug paprastesniais) testais [Анисимов, 1982; Першаева, 1982; Стернин, 1983; Попова, 1984 ir kt.]. Jų pavyzdžiu atlikti keli eksperimentai ir rašant šią knygą. Informantams buvo pateiktas gerai žinomų asmenų pavadinimų pagal profesiją sąrašas (*artistas, gydytojas, kareivis, lakūnas, melžėja, mokytoja, profesorius, sportininkas, studentas, valytoja*) ir instrukcija duoti tipišką pavadinamų asmenų charakteristiką. Šešiasdešimčiai pirmo kurso studentų filologų pasiūlyta atsakyti į tris klausimus: tipiška išorė — koks dažniausiai atrodo pavadinamas asmuo? tipiškas būdo bruožas — koks? tipiška veikla — ką dažniausiai veikia pavadinamas asmuo? Paprašyta visus informan-

tus duoti po keturis atsakymus į kiekvieną klausimą. Šio eksperimento hipotezė buvo tokia: atsakymai į pateiktus klausimus gali būti įforminti kaip tiriamų žodžių reikšmės semantiniai komponentai. Atsakymų buvo gauta nevienodai: 720 — studento charakteristikų, 670 — profesoriaus, 687 — mokytojos, 729 — valytojos. Vienodo ar labai artimo turinio, bet skirtingai įvardyti atsakymai apibendrinti, pvz., atsakymas *senas, nejaunas, pagyvenęs* interpretuoti kaip trys atsakymai *nejaunas; dirba mokslo darbą, rašo mokslinius veikalus, dalyvauja mokslinėse konferencijose, eksperimentuoja* — kaip keturi atsakymai *dirba mokslo darbą; apsirengusi chalatu, su skarele, su liemene* — kaip trys atsakymai *su darbiniais drabužiais* ir pan. Tokie apibendrinti atsakymai laikyti galimais atskirais semantiniais komponentais. SK sąrašas sutvarkytas pagal dažnumą. Štai patys dažniausi informantų atsakymai:

profesorius — dirba mokslo darbą (44), tvarkingai apsirengęs (41), skaito paskaitas (38), su akiniais (36), daug skaito, lavinasi (32), nejaunas (24), žilas (22), išsiblaškęs (20), reiklus, griežtas (14), mandagus (14), orus (14), nuolat skuba (13), atsidavęs savo dalykui (11), aukštos kultūros (11), protingas (11), su portfeliu (11), viskuo nepatenkintas, niurgzlys (11), praplikęs (10), daug galvoja, mąsto (10), . . .

studentas — daug skaito (38), linksmas (27), lanko kultūrinius renginius (26), patogiai, išradingai apsirengęs (26), nuolat visur skuba (24), jaunas (21), aktyvus (19), mokosi (19), draugiškas (19), lengvabūdis (18), lanko paskaitas (18), su akiniais (15), geria kavą (13), mėgsta pamiegoti (13), nelabai tvarkingas (13), nešioja didelį krepšį (11), optimistas (11), išsiblaškęs (11), sąmojingas (10), rūko (10), . . .

valytoja — tvarko (valo, plauna, šluoja) (93), su darbiniais drabužiais (chalatas, liemenė, skara) (61), su kibiru, skuduru, šluota (38), nuolat barasi, rėkia (38), viskuo nepatenkinta, niurgzlė (32), nejauna (32), netvarkinga, apsileidusi (29), plepi (20), stora (19), auklėja, moko (11), pavargusio veido (11), neišprususi (11), darbšti (10), neaukšta (10), nenuorama (10), geraširdė (10), . . .

mokytoja — elegantiškai apsirengusi (32), aiškina pamoką (31), taiso sąsiuvinius (31), reikli, griežta (29), daug skaito (19), nervinga (19), pasitempusi, tvarkinga (16), auklėja vaikus (15), dirba visuomeninį darbą (12), rūpestinga (12), su akiniais (12), rimta (11), senamadiškai apsirengusi (10), santūri, taktiška (10), . . .

Iš tokių statistinių duomenų galima apskaičiuoti kiekvieno SK psichologinio pagrįstumo indeksą. Tas indeksas — tai santykis skaičiaus informantų, nurodžiusių aptariamąjį SK, su bendru informantų skaičiumi. Pavyzdžiui, *studento* SK 'daug skaito' indeksas — 0,63, 'mokosi'— 0,31, 'su akiniais'— 0,25, 'nešioja didelį krepšį'— 0,18; *profesoriaus* SK 'dirba mokslo darbą'— indeksas 0,73, 'tvarkingai apsirengęs'— 0,68, 'išsiblaškęs'— 0,33, 'aukštos kultūros'— 0,18 ir t. t. Jis rodo semantinių komponentų priklausymą reikšmės centrui ar periferijai ir yra vertingas rodiklis formuojant reikšmės aiškinimus.

9 Užsak. Nr. 5714

Tie patys asmenų pavadinimai tirti ir dar vieno tipo testais. Informantams pasiūlyta užbaigti mažiausiai keturiais variantais tokias dviejų tipų konstrukcijas: a) *Profesorius, o...; Studentas, o...;* b) *Jei būtų profesorius, tai būtų...; Jei būtų studentas, tai būtų...* Apdorojus atsakymų medžiagą, nustatyta, kad ir pirmojo, ir antrojo eksperimento duomenys praktiškai sutampa; nors konkrečių atsakymų skaičius ir kitoks, SK psichologinio pagrįstumo indeksas išlieka beveik tas pats (žr. 8 ir 9 lentelę).

Paminėtinas ir panašaus pobūdžio eksperimentas, kurį atliko G. Rosinienė [1978, 160—177; 1982]. Norėdama patikrinti zoonimų perkeltinių reikšmių semantinių komponentų hierarchiją, ji šimtui informantų pateikė tokio tipo sakinių: *Jis — tikras arklys; Ji — tikra avelė* ir davė užduotį zoonimo konstrukciją pakeisti sinonimišku žodžiu ar posakiu: *Jis tikras arklys=jis labai dideliais dantimis; jis labai didelis; jis daug dirba; jis nemandagus* ir t. t. Apklausos rezultatai leido konstatuoti, kad, sakysim, daiktavardžiu *arklys* gali būti pavadinamas ir charakterizuojamas didelis, stiprus, daug dirbantis, nemandagus ir nevikrus žmogus; žodžiu *avelė* — paklusni, kvaila, tyli, baili, žiopla moteris, žodžiu *avinas* — kvailas, garbanotas, nuolankus, žioplas vyras ir t. t. Vadinasi, buvo nustatyta, kokios gali būti tirtųjų zoonimų perkeltinės reikšmės ir kokie tų reikšmių komponentai: viena reikšme pavartotą žodį *avinas* galima skaidyti į SK 'žmogus' ir 'garbanotas', kitą jo reikšmę į 'žmogus' ir 'kvailas', trečią — į 'žmogus' ir 'žioplas' ir t. t. Nors G. Rosinienės tikslas buvo išsiaiškinti tik perkeltine reikšme vartojamų zoonimų semantinį turinį, darbo rezultatai gali praversti ir pagrindine reikšme vartojamų gyvūnų pavadinimų detāliai semantinei analizei (plg. rusų kalbininkų Z. Popovos ir J. Sternino teiginį, kad okazinis žodžio vartojimas, ypač okazinė metafora, leidžia išryškinti pagrindinės daugiareikšmio žodžio reikšmės SK [Попова, 1984, 126]). Juk tie SK, kurie buvo išskirti analizuojant *arklio, avelės, avino* ir kt. zoonimų perkeltines reikšmes, be jokios abejonės įeina į šių žodžių tiesioginės reikšmės struktūrą: skaidant žodžio *arklys* reikšmę į komponentus 'gyvulys', 'naminis', 'vienanagis', negalima užmiršti ir tokių, kaip 'darbininkas', 'didelis', 'stiprus' ir pan., kuriuos formaliai leidžia įžiūrėti kaip tik šio žodžio perkeltinių reikšmių analizė. Tiesa, beveik visi šie komponentai, gal tik išskyrus 'darbininkas' (plg. DLKŽ nuorodą „naminis, vienanagis, darbinis gyvulys"), yra semantinės struktūros periferijoje (t. y. sudaro sememos implikacionalą), bet vis dėlto jie gali būti eksplikuoti, nes iš tiesų atitinka šiuo žodžiu pavadinamo denotato požymius.

Jei reikia nustatyti vieno kokio nors komponento buvimą ir kartojimąsi daugelyje žodžių, dar galima duoti testą, reikalaujantį užbaigti lyginamąsias konstrukcijas, pvz.: a) *aukštas kaip..., mažas kaip..., stiprus kaip..., silpnas kaip...,* arba b) *...kaip tankas, ...kaip ąžuolas, ...kaip statinė* ir t. t. Paprašius kiekvienai kon-

8 lentelė

Profesorius

SK	I eksp.	II eksp.
dirba mokslo darbą	0,73	0,74
tvarkingai apsirengęs	0,68	0,59
skaito paskaitas	0,63	0,66
su akiniais	0,6	0,61
daug skaito, lavinasi	0,53	0,54
nejaunas	0,4	0,44
žilas	0,36	0,38
išsiblaškęs	0,33	0,34
reiklus, griežtas	0,23	0,3
atsidavęs savo dalykui	0,18	0,22
aukštos kultūros	0,18	0,3
protingas	0,18	0,22
su portfeliu	0,18	0,16
viskuo nepatenkintas	0,18	
praplikęs	0,16	
daug galvoja, mąsto	0,16	
. . . .		
asketas	0,05	
tolerantiškas	0,033	
nervingas	0,33	
myli šunis	0,016	
mažai miega	0,016	

9 lentelė

Studentas

SK	I eksp.	II eksp.
daug skaito	0,63	0,7
linksmas	0,45	0,45
lanko kultūrinius renginius	0,43	0,5
patogiai, išradingai apsirengęs	0,43	0,4
nuolat skuba	0,4	0,42
jaunas	0,35	0,51
aktyvus	0,31	0,3
mokosi	0,31	0,4
draugiškas	0,31	0,4
lengvabūdis	0,3	0,31
lanko paskaitas	0,3	0,4
su akiniais	0,25	0,25
geria kavą	0,21	
mėgsta pamiegoti	0,21	0,15
nelabai tvarkingas	0,21	0,2
nešioja didelį krepšį	0,18	0,26
optimistas	0,18	0,19
išsiblaškęs	0,18	
sąmojingas	0,16	0,2
rūko	0,16	
. . . .		
užsispyręs	0,033	
dvasingas	0,016	
be savigarbos	0,016	

strukcijai įrašyti ne mažiau kaip penkis—septynis variantus, iš atsakymų įmanoma nustatyti arba a) kurie žodžiai turi SK 'aukštas', 'mažas', 'stiprus', 'silpnas', arba b) kokie SK įeina į žodžių *tankas, ąžuolas, statinė* ir pan. reikšmes. Galima sugalvoti ir daugelį kitokių užduočių. Ir čia reikėtų pasakyti, jog neretai eksperimento sėkmė priklauso nuo testų sudarytojo nuovokumo ir mokėjimo prognozuoti.

Taigi daugelio tyrimų duomenys leidžia daryti išvadą, kad psichologinis semantinis eksperimentas taikytinas ne pačios reikšmės skaidymo, o tik išskirtųjų komponentų patikrinimo (verifikavimo) tikslu. Nesunku įsitikinti, kad eksperimentavimo būdu geriausių rezultatų galima pasiekti tiriant žodžius, turinčius ne tik designatinę, bet ir konotacinę reikšmę. Mat individualiose reikšmių interpretacijose didesnę tendenciją išryškėti turi tie komponentai, kurie susiję su vienokiu ar kitokiu emocinio pavadinamo dalyko vertinimu. Dažnai pasitaiko, kad eksperimentai ir visai neeksplikuoja pagrindinių loginių tiriamos reikšmės požymių. Pavyzdžiui, paradigminių opozicijų analizės būdu daiktavardžio *motina* reikšmėje drąsiai galima skirti tokius SK: 'giminė', 'kraujo ryšys', 'tiesioginė linija', 'moteris', 'ankstesnė karta, negu aš'. Psicholingvistinis eksperimentas [Попова, 1984, 131—141] duoda tokią šiuo žodžiu vadinamo asmens charakteristiką, kuri leidžia skirti visai kitokius reikšmės komponentus (*motina* myli savo vaikus, jais rūpinasi, padeda, skalbia, verda, mezga, verkia, . . . ; ji protinga, švelni, mylinti, griežta ir t. t.). Išeitų, kad *motina* — mylinti, rūpestinga, švelni, turinti vaikų, daug dirbanti moteris. Tokiame žodžio *motina* aiškinime nėra netiesos, tačiau jame vis dėlto neužfiksuoti tam tikri pagrindiniai designatinės šio žodžio reikšmės požymiai. Tai dar kartą įrodo, jog semantinis psicholingvistinis eksperimentas tėra papildomas, verifikacinis semantinių komponentų analizės būdas.

3. SEMANTINĖ METAKALBA

3.1. Šiuolaikinei leksinei semantikai keliamas uždavinys sukurti specialią semantinės informacijos kalbą, t. y. semantinę metakalbą, ir nurodyti jos vertimo į natūraliąją kalbą taisykles. *M e t a k a l b a* — tai tokia semiotinė sistema, kuri aiškina kalbos—objekto, t. y. natūraliosios kalbos, faktus. Leksinėje semantikoje jos funkcionavimo sėkmė priklauso nuo to, ar šios sistemos elementai gali tinkamai modeliuoti ir perteikti semantinę žodžio struktūrą. Svarbiausias tokios semantinės kalbos kūrimo būdas ir yra reikšmių skaidymas į semantinius komponentus.

Klausimas, kaip reikėtų žymėti, užrašyti metakalbos elementus iki šiol tebėra ginčytinas. Vis dėlto atrodo, kad lingvistikoje reikšmės struktūros eksplikacijai priimtiniausia yra naudotis natūraliosios kalbos išgalėmis. Įvairios dirbtinės metakalbos, nors jų vidinė struktūra būtų ir pati tobuliausia, kalbos mokslui nėra visai tinkama. Jeigu jau semantinės kalbos tikslas — paaiškinti reikšmę, tai ji pati turi būti pakankamai aiški. Visos simbolinės logikos formulės,

dendrogramos, matricos ir t. t. tėra tik savotiškos tarpinės, darbinės eksplikacijos, nes bet kokia dirbtinė kalba neturi aiškinamosios galios, ji pati turi būti paaiškinta [Wierzbicka, 1972, 2].

3.2. Daugelio semantikos tyrinėtojų pabrėžiama, kad, norint sukurti tinkamą unifikuotą semantinę kalbą, reikia sudaryti jos žodyną ir nustatyti sintaksės taisykles [Апресян, 1969; 1974, 70—79; Арнольд, 1985]. Metakalbos žodynas turėtų atitikti tokias sąlygas: kiekvienas jo terminas turi turėti tik vieną ir kiek galima paprastesnę (elementarią) reikšmę, o kiekviena reikšmė turi būti išreiškiama tik vienu semantinės kalbos terminu, nepriklausomai nuo to, kokio natūraliosios kalbos žodžio reikšmės aiškinime jis gali būti pavartotas; semantinės kalbos žodyne neturi būti nei terminų sinonimijos, nei homonimijos. Prielaidas tokiam žodynui sudaryti ir sukuria aptartasis komponentinės analizės metodas: semantiniai komponentai, gauti skaidant reikšmę vienu ir/ar kitu šioje knygoje aprašytu būdu, ir yra ta struktūrinė elementų aibė, tos *elementariosios reikšmės* (J. Apresiano terminas), kurios turėtų sudaryti semantinės metakalbos žodyną. Pavyzdžiui, tiriant giminystės terminus, nustatoma, kad žodžio *sesuo* reikšmę sudaro tokie SK: 'giminė', 'kraujo ryšys', 'moteriška lytis', 'šoninė linija', 'ta pati karta (kaip ir ego [12])', žodžio *žmona* reikšmė skaidoma į tokius SK: 'giminė', 'vedybinis ryšys', 'moteriška lytis', 'ta pati karta, kaip ir vyras'; šioje knygoje jau aprašytų veiksmažodžių reikšmėse galima skirti tokius komponentus: *srūti* — 'bėgti', 'skystis', 'ištisinė srovė', 'didelis kiekis', 'stipriai (su jėga)', 'kieno nors paviršiumi'; *megzti* — 'aktyviai veikti', 'kauzuoti', 'pradėti egzistuoti', 'daiktas iš akučių ir kilpelių', 'specialus instrumentas (virbalai, vąšelis)', 'gyva būtybė'; *ilgėtis* — 'patirti būseną', 'jausti', '(pasi)ilgti', 'gyva būtybė', 'tęstis kurį laiką' ir pan. Visi šie semantiniai komponentai, įvardyti tam tikrais žodžiais ar posakiais bei pažymėti taip, kad skirtųsi nuo natūraliosios kalbos žodžių (pvz., kabutėmis, apostrofos ženklais, didžiosiomis raidėmis ir pan.), gali pretenduoti į metakalbos terminų rinkinį. Koks gi optimalus tokių terminų skaičius? Kokius žodžius ir posakius galima laikyti metakalbos elementais? Ar gali būti jie universalūs visoms kalboms? Tai klausimai, į kuriuos jau senokai bandoma atsakyti, bet, deja, vienintelis teisingas atsakymas iki šiol taip ir nesurastas. Be abejo, būtų idealu, jei kiekvienas SK metakalboje galėtų būti užrašomas vienu elementarios, visiems suprantamos reikšmės žodžiu (*semantiniu primityvu* — A. Vežbickos terminas). Tačiau semantinių tyrimų praktika rodo, kad toks idealas vargu ar pasiekiamas. Mat semantinių komponentų, į kuriuos galima išskaidyti reikšmes, jei siekiama eksplikuoti ir jos intensionalą, ir implikacionalą, susidaro daug daugiau negu žodžių, kuriais būtų galima tuos komponentus įvardyti. Juk tam,

[12] Pagrindinė visų giminystės terminų semantinė ypatybė — santykinis jų reikšmės pobūdis: šie žodžiai apibūdina asmenį per jo santykį su kitu asmeniu. Santykis, glūdintis šių terminų reikšmėje, būtinai turi būti eksplikuojamas, nurodant ir tą giminystės atskaitos tašką. Dažniausiai tai būna „ego" (t. y. *aš*), bet gali būti ir kitą sąvoką įvardijantis žodis.

kad SK gautų vienažodę raišką metakalboje, reikia, jog jis galėtų funkcionuoti kalboje ir kaip savarankiško žodžio reikšmė, o juk toli gražu ne visi SK gali turėti sememos statusą. Be to, ir semantinių komponentų esama visokių tipų: vieni jų rodo žodžio priklausymą tam tikrai kalbos daliai, kiti apibūdina žodį kaip tam tikros semantinės ar darybinės paradigmos narį, treti išskirti aiškinantis žodžio santykius su kitais žodžiais junginiuose ir t. t. (apie tai žr. p. 95). Visus juos užrašyti kokia nors visai vienoda forma vargu ar pavyktų. Minėtina ir dar viena nenusistovėjusio SK užrašymo priežastis: metakalbos kūrėjai turi skirtingus reikšmės skaidymo į komponentus tikslus, nusibrėžia ne tas pačias jos skaidymo ribas. Vieniems atrodo, jog reikšmes būtina skaidyti iki tokios ribos, kol bus gauti žodžiai, kurių negalima tinkamai apibrėžti, išvengiant tautologijos [Апресян, 1969], kiti reikalavimą skaidyti reikšmes iki galutinės ribos laiko kalbotyrai nereikalingu rigorizmu [Никитин, 1985]. O šitai taip pat lemia ir nevienodą numatomos metakalbos terminų skaičių, ir skirtingą jų raišką. Pavyzdžiui, Maskvos mašininio vertimo specialistai yra siūlę maždaug 2000 žodžių žodyną, tinkantį aprašyti daugeliui reikšmių [Машинный, 1964]; J. Apresiano siūlomą metakalbą sudaro jau daug mažiau žodžių. Jo manymu, tie žodžiai gali būti suskirstyti į kelias grupes: 1) elementarių predikatų pavadinimai (natūraliosios kalbos veiksmažodžių analogai), pvz.: *būti, egzistuoti, galėti, jausti, kauzuoti, pradėti, priklausyti, veikti* ir t. t. (iš viso 32); 2) elementarių daiktų pavadinimai (natūraliosios kalbos daiktavardžių analogai), pvz.: *aibė, dalis, daiktas, kokybė, laikas, masė, norma, pasaulis* ir t. t. (iš viso 56); 3) elementarių deskriptų ar klasifikatorių pavadinimai (būdvardžių ir prieveiksmių analogai), pvz.: *būtinas, būdingas, pakankamas, daugiau, labai* ir t. t.; 4) loginės jungtys, pvz.: *ir, arba;* 5) loginio egzistavimo ir loginio bendrumo kvantoriai, pvz.: *viskas, bet kas, yra;* 6) kintamųjų narių pavadinimai *(A, B, C... X, Y)*. Į savo siūlomą žodyną jis įtraukia ne tik grynas elementariąsias sąvokas įvardijančius žodžius, bet ir pavadinimus tokių sąvokų, kurios yra tiksliai apibrėžtos vienoje ar kitoje mokslo terminijoje, arba tokių, kurios gerai suvokiamos, bet sunkiai apibrėžiamos, pvz.: *suprasti, žinoti, laikas* ir pan. [Апресян, 1969]. Lenkų kalbininkė A. Vežbicka sukūrė hipotezę, kad visų pasakymų reikšmes galima paaiškinti tokiu minimaliu žodynu: *norėti, nenorėti, jausti, galvoti, įsivaizduoti, sakyti, tapti, būti dalimi; aš, tu, kažkas, pasaulis, tai*. Jos manymu, teorinės semantikos tikslas nustatyti, kokie žodžiai gali, o kokie negali būti apibrėžiami. Iš tokių neapibrėžiamų žodžių ir turi būti sudarytas metakalbos žodynas, kurį, sekdama XVII—XVIII a. filosofais, ji vadina „žmogaus minčių alfabetu“ [Wierzbicka, 1972, 15—16]. Iš semantinių primityvų skaičiaus ji išbraukia net tokius žodžius, kurie daugelio kitų semantikos specialistų laikomi toliau neskaidomais ir neapibrėžiamais: *būtybė, laikas, pradžia, pabaiga, taškas; galėti, turėti* ir t. t. Ši lenkų kalbininkė, vadovaudamasi savo mąstymo logika ir intuicija, septynerius metus nuosekliai redukavo natūraliosios kalbos žodyną, kol surado 13 žodžių (pasakymų), kurie

patys negali būti patenkinamai paaiškinti, bet gali paaiškinti bet kokių kitokių žodžių ar pasakymų reikšmes. Tačiau reikia sutikti su mokslininkais, teigiančiais, jog minimalus metakalbos žodynas suteturi teorinę vertę, o kalbos tyrinėjimų praktikoje sukonstruoti sudėtingų semantinių struktūrų aiškinimai iš siūlomų metakalbos elementų pasirodo esą be galo painūs, sunkiai skaitomi, dėl to vargiai kur nors bepritaikomi.

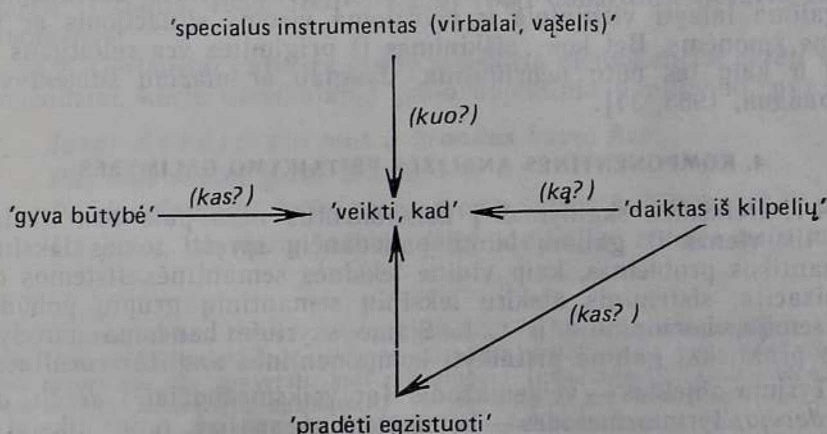
Nevienodą SK raišką demonstruoja ir šios knygos pavyzdžiai (plg. 104, 106, 108, 110 p.). Ir apskritai reikėtų pažymėti, kad lietuvių kalbotyroje apie unifikuotą metakalbą, tinkančią visoms reikšmėms eksplikuoti, kol kas tegalima tik svajoti. Tam, kad būtų sukurtos šitokios metakalbos prielaidos, būtina nuodugniai ištirti bent jau svarbiausias leksines semantines žodžių grupuotes. Šia kryptimi dabar daugiausia ir dirba lietuvių semantikos tyrinėtojai (žr. A. Gudavičiaus, D. Barauskaitės, A. Pribušauskaitės darbus). Šiame darbo etape galima išvengti bent jau vienos, tačiau labai aktualios, metakalbos kūrimo problemos: kokį semantinį komponentą laikyti reikšmės skaidymo atskaitos tašku. Juo paprastai tampa tas, kuris įvardija pasirinktą leksinę semantinę grupę. Pavyzdžiui, jei analizuojama visa judėjimo veiksmažodžio grupė, jos narių reikšmių skaidymo išeities taškas yra žodis *judėti*, kuris kaip svarbiausias semantinis komponentas kartojasi kiekvienos kitos reikšmės aiškinime (plg. žodžių *bėgti, drebėti, kopti, linguoti, skristi, svyruoti, šliaužti, tekėti, virpėti* ir daugybės kitų reikšmes); jei tiriama grupė veiksmažodžių, reiškiančių tik slinktį, dominuojantį semantinį komponentą reikėtų nusakyti taip: 'judėti iš vienos vietos į kitą', o jei tyrimo tikslas — skysčio judėjimą pavadinantys veiksmažodžiai, dominuojantis komponentas būtų 'judėti skysčiui'. Analogiškai galima parinkti ir įvairių daiktavardžių grupių atraminius žodžius[13]: analizuojant asmenų pavadinimus, užtenka pradėti nuo SK 'žmogus' ar 'asmuo' ir visiškai nereikia griebtis abstraktesnės sąvokos pavadinimo (pvz., kad ir 'žinduolis', 'stuburinis', 'gyvas organizmas' ar pan.), o giminystės terminus galima skaidyti nuo SK 'giminė'. Šie SK nėra neskaidomi, kaip matyti iš anksčiau pateiktų užrašymų, juos kartais sunku įvardyti atskiru žodžiu, tačiau vienos leksinės semantinės grupės skaidymo tikslai kaip tik tokį junginį leidžia laikyti invariantiniu tos grupės pavadinimu, o kartu ir tolimesnio reikšmių skaidymo atskaitos tašku. Visais tokiais atvejais iš tiesų galima pritarti mokslininkams, teigiantiems, jog reikalavimas skaidyti reikšmes iki galutinės ribos visiškai nereikalingas [Никитин, 1985; Новикова, 1985].

Metakalbos kūrimas, kai apsiribojama atskirų leksinių semantinių paradigmų analize, laikytinas pradiniu šio milžiniško darbo etapu, tačiau jau ir šitame kelyje susiduriama su daugybe sudėtingų problemų. Viena iš jų — hierarchiniai SK santykiai. Nustatyti juos ir suteikti jiems tinkamą raišką nėra toks paprastas uždavinys, kaip

[13] Kai kuriuose tyrimuose žodis ar junginys, įvardijantis aukščiausią hierarchinę pakopą užimantį SK, vadinamas i d e n t i f i k a t o r i u m i, o visi kiti — k o n k r e t i z a t o r i a i s [К у з н е ц о в а, 1973; Б л а г о в а, 1983].

gali pasirodyti iš karto. Pirmiausia įsidėmėtina, jog įvairių leksinių semantinių grupių reikšmėse SK hierarchija pasireiškia nevienodai. Pavyzdžiui, daugelio konkrečiųjų daiktavardžių reikšmėse pagal rangą jie gali būti išdėstyti tokia tvarka: 1) SK, rodantis kalbos dalies požymį (pvz., 'tai, kas...', 'tas, kas...'); 2) SK, rodantis bendrąjį darybos kategorijos požymį (pvz., 'vardažodinės ypatybės turėtojas', 'veiksmo atlikėjas', 'veiksmo vieta' ar pan.); 3) SK, įvardijantis didelės apimties semantinių grupių (s e m a n t i n i ų s u b k a t e g o r i j ų — A. Ufimcevos terminas) požymį (pvz., 'gyva būtybė'—'negyvas daiktas'—'reiškinys'; 'asmuo'—'ne asmuo' ir pan.); 4) SK, rodantis žodžio priklausymą apibrėžtai leksinei semantinei paradigmai (pvz., 'meteorologinis reiškinys', 'vandens telkinys', 'paukštis', 'grybas' ir pan.); 5) SK, atitinkantys įvairius skiriamuosius semantinius požymius, kurie paprastai būna individualūs. Kitaip sakant, pirmiausia turi būti nurodomi kategoriniai reikšmės požymiai, o paskui skiriamieji/ideosinkratiniai. Pavyzdžiui, daiktavardžio *mokytojas* reikšmės komponentai gali būti išdėstyti taip: 'tas, kas', 'veiksmo atlikėjas', 'žmogus', 'profesija', 'mokyti'; daiktavardžio *stiklinė* — 'tas, kas', 'daiktas', 'stiklas', 'gerti', 'cilindro forma', 'paprastai 200 g talpos'; daiktavardžio *sniegas* — 'tai, kas', 'gamtos reiškinys', 'meteorologija', 'atmosferos drėgmė', 'kristi iš viršaus', 'balti dribsniai'. Tačiau analizuojant vienos leksinės semantinės paradigmos narius, dažniausiai nereikia nurodinėti SK, rodančių žodžio priklausymą tam tikrai kalbos daliai: mat jis pasidaro savaime aiškus iš žodžio, įvardijančio leksinę semantinę paradigmą. Šiuo ir kitais atvejais negalima pamiršti L. Hjelmslevo iškeltų kalbos aprašo ekonomiškumo principų [Ельмслев, 1960, 319], todėl visada būtina suformuluoti ir turėti prieš akis SK atrankos taisykles. Jomis derėtų pasinaudoti: 1) kai SK dubliuojasi, t. y. jei tas pats SK eksplikuotas ir sintagminiu, ir derivaciniu, ir paradigminiu reikšmės skaidymo būdu; 2) jei vieno SK buvimas autonomiškai suponuoja kitą SK. Tokiu atveju SK, kurie naujos informacijos apie sememą neteikia, praleidžiami. Taigi *mokytojo* reikšmę pakaktų išskaidyti į tokius komponentus: 'žmogus', 'profesija', 'mokyti'; *stiklinės* reikšmę — į 'indas', 'stiklas', 'gerti', 'cilindro forma', 'paprastai 200 g talpos'. Iš taip išskaidytos reikšmės jau nesunku sukurti ir žodžio aiškinimą, kuris turėtų sudaryti tam tikrą predikatinę konstrukciją: *mokytojas* — „žmogus, kurio profesija mokyti", *stiklinė* — „stiklinis indas, iš kurio geriama, paprastai 200 g talpos". Šiuose aiškinimuose gerai atsispindi laipsniškas perėjimas nuo abstraktesnių prie konkretesnių semantinių komponentų. Panašiu linijiniu būdu galima išdėstyti ir subjektinių veiksmažodžių semantinius komponentus (plg. *eiti, tekėti, skristi* ir kt. žodžių semantinių komponentų pateikimą 4, 5, 6, 7 lentelėse). Tačiau šitaip negalima eksplikuoti sudėtingesnių veiksmažodžių reikšmių, kurioms būdingi ne tik hierarchiniai, bet ir kitokie — tarpusavio priklausymo — santykiai. Todėl čia ypač aktuali pasidaro metakalbos sintaksės problema. Kalbininkams iškyla problema nustatyti tokias metakalbos sintaksės taisykles, kurios perteiktų ne tik hierarchinę, bet ir sintaksinę semantinių komponen-

tų sąrangą. Ir būtina, kad bet kuris kitas tos pačios leksinės semantinės grupės žodis galėtų būti paaiškintas, pasinaudojant tuo pačiu sintaksiniu modeliu. Be to, komponentų inventorius, reikalingas aprašyti tipiškiausių vienos leksinės semantinės grupės narių reikšmes, turėtų būti kombinuojamas taip, kad, juo remiantis, būtų galima motyvuoti ir naujų potencialių leksemų atsiradimą toje grupėje. Pavyzdžiui, veiksmažodžio *megzti* semantinė struktūra buvo pateikta kaip tokių SK rinkinys: 'aktyviai veikti', 'kauzuoti', 'pradėti egzistuoti', 'daiktas iš akučių ir kilpelių', 'gyva būtybė', 'specialus instrumentas'. Toks pabiras SK pluoštas menkai ką tepasako apie jų išsidėstymą. Norint tinkamai išdėstyti minėtus semantinius komponentus, jau skaidant reikšmę reikia išsiaiškinti ir neišleisti iš akių, koks komponentas laikytinas pagrindiniu, o kokie yra nuo jo priklausomi, kokiais santykiais jie vienas su kitu susiję. Sakysime, kad tokiu pagrindiniu veiksmažodžio *megzti* struktūroje laikomas SK 'aktyviai veikti' (beje, jį galima būtų įvardyti ir veiksmažodžiu 'daryti'). Komponentas 'kauzuoti' jį patikslina. Kadangi tarp 'aktyviai veikti' ir 'kauzuoti' yra aiškus privatyvinės opozicijos santykis (*kauzuoti* visada reiškia *aktyviai veikti*, o *aktyviai veikti* nebūtinai reiškia *kauzuoti*), pirmojo iš jų arba galima ir visai atsisakyti, arba metakalboje pavartoti terminą 'veikti, kad', 'daryti, kad', kuris perteikia ir aktyvaus veiksmo, ir kauzatyvumo reikšmę. Subjektiniais ryšiais su juo susijęs SK 'gyva būtybė', tiesioginiais objektiniais ryšiais — SK 'daiktas iš akučių, kilpelių', netiesioginiais objektiniais ryšiais — 'specialus instrumentas'. Komponentas 'pradėti egzistuoti' (arba 'atsirasti') subjektiniu ryšiu siejasi su komponentu 'daiktas' ir finityviniu (tikslo) ryšiu su pagrindiniu SK. Visus šiuos sintagminius SK santykius galima pavaizduoti taip:

4 schema

Taigi veiksmažodžio *megzti* reikšmę galima pateikti kaip tokią predikatinę konstrukciją: „gyvai būtybei veikti specialiu instrumentu (virbalais, vąšeliu), kad atsirastų (pradėtų egzistuoti) daiktas iš

akučių ir kilpelių“. Panašius aiškinimus galima pritaikyti ir visiems gaminimo, darymo veiksmažodžiams, pvz., *austi* (juostą, drobes), *daryti* (alų, lopšį), *drožti* (šaukštą), *kepti* (duoną), *(su)kalti* (dėžę), *piešti* (portretą), *statyti* (rūmus), *žiesti* (puodus) ir kitiems panašiems veiksmažodžiams tiktų tokia reikšmės aiškinimo forma „gyvai būtybei (dažniausiai žmogui) veikti, kad atsirastų (pradėtų egzistuoti) tos veiklos rezultatas“. Jei reikia, aiškinant kiekvieno atskiro žodžio reikšmę, galima pridėti dar tokius komponentus: arba ‘specialus instrumentas’, arba ‘tam tikras būdas’, arba ‘specialios paskirties vieta’. Be to, į reikšmės aiškinimus neretai prisireikia įtraukti ir vadinamuosius nulinius komponentus, t. y. tokius semantiniu požiūriu nerelevantiškus komponentus, kurie arba rodo kitų, relevantiškų, komponentų santykius, arba kokiu nors būdu juos jungia, pvz.: ‘būdingas’, ‘pasižymintis’, ‘turintis savyje’ ir t. t. Tokiais komponentais laikytini ir žodžiai, įvardijantys loginius kvantorius bei logines jungtis, pvz.: *ir, arba, tapatus, galimas, visi, vienas iš* ir t. t. Kiek tokių nulinių komponentų gali būti semantinėje kalboje, tinkančioje aprašyti lietuvių kalbos žodžių reikšmes, iki šiol dar nebandyta apskaičiuoti. Rusų kalbos tyrinėtojai tokius komponentus siūlo pasirinkti iš „Semantinių daugiklių dažnumo žodyno“ [Новикова, 1985]. Žodžiu, tam, kad kiek galima adekvačiau būtų perteikta sudėtinga semantinė realybė, metakalboje turėtų būti tam tikras skaičius pastovių ir kintamų elementų. Visiškai įmanoma griežtai vienodai įvardyti kategorinius semantinius komponentus, pasirinkti nulinius komponentus, tačiau skiriamieji/ideosinkratiniai komponentai (net ir ne visi įmanomi, o tik tie, kuriuos leidžia sukonkretinti metakalbos išgalės) vargu ar visada galės būti perteikiami tokiu pačiu būdu. Ir tai visiškai suprantama. Jokiōs žodinės reikšmės eksplikacijos, net ir paremtōs pačiais naujausiais mokslo duomenimis, negalima laikyti vienintele ir privaloma visoms situacijoms ar visiems žmonėms. Bet koks aiškinimas iš prigimties yra reliatyvus ir, kad ir kaip tas būtų nepriimtina, daugiau ar mažiau subjektyvus [Правдин, 1983, 34].

4. KOMPONENTINĖS ANALIZĖS PRITAIKYMO GALIMYBĖS

4.1. Reikšmės skaidymas į komponentus nėra pats sau tikslas. Tai tik vienas iš galimų būdų, padedančių spręsti tokias leksinės semantikos problemas, kaip vidinė leksinės semantinės sistemos organizacija, sisteminis atskirų leksinių semantinių grupių pobūdis, polisemija, homonimija ir t. t. Šiame skyriuje bandoma parodyti, kaip praktiškai galima pritaikyti komponentinės analizės rezultatus.

Tyrimo objektas — veiksmažodis (ar veiksmažodžiai?) *derėti, dera, derėjo,* tyrimo metodas — komponentinė analizė, o jos tikslai — net keli. Pirmiausia norėta konkrečiu pavyzdžiu įrodyti teiginį, kad daugiareikšmis žodis (onomatema) yra tvirtai struktūriškai suręstas kalbos sistemos vienetas. O tai reiškia, kad a) tarp visų jo reikšmių egzistuoja tam tikras semantinis ryšys, kurio pagrindas — tų pačių SK kartojimasis reikšmių vidinėje struktūroje, b) daugia-

reikšmio žodžio semantinei struktūrai būdinga tam tikra reikšmių hierarchija, kurią galima nustatyti pagal pasikartojančius SK (jų kiekį ir tipą). Antrasis tyrimo uždavinys — pabandyti nusakyti polisemijos ir homonimijos skyrimo kriterijų, remiantis vien sinchroninės analizės duomenimis. Čia stengiamasi pagrįsti tokią hipotezę: a) žodžiai, kurių reikšmės skiriasi kategoriniais SK, laikytini homonimais, b) homonimais laikytini ir tokie tos pačios fonetinės sudėties žodžiai, kurių reikšmių intensionale ar implikacionale nėra bendrų SK, c) jei tos pačios fonetinės sudėties žodžiai susiję tik SK, esančiais pačioje jų reikšmės periferijoje, reikėtų manyti, jog jie priklauso pereinamajai grandžiai tarp polisemijos ir homonimijos, besiformuojančios veikiant semantinei divergencijai. Ir pagaliau trečiasis šio tyrimo uždavinys — atsakyti į klausimą, kiek lietuvių kalboje yra veiksmažodžių *derėti* ir kaip turėtų atrodyti jų leksikografiniai straipsniai.

Lietuvių kalbos žodynuose pateikiami du veiksmažodžiai *derėti, dera, derėjo.* Pirmojo reikšmė — „augti, duoti vaisių“, o antrojo (daugiareikšmio) pagrindinė reikšmė — „tartis, daryti sutartį, kalbinti“ (be jos, dar nurodomos 7—8 šio žodžio reikšmės). Kalbos istorijos tyrinėjimai rodo, kad tai bendros etimologijos žodžiai, atsiradę dėl to paties ide. žodžio, kurio šaknis galėjo būti **dher-/*dherē,* o reikšmė „palaikyti, remti“, semantinės raidos [Urbutis, 1955, 157—158]. Kalbos istorikų manymu, dvi čia nurodytos dabartinės reikšmės galėjusios atsirasti iš pirminės, o, pastarajai visai išnykus, taip viena nuo kitos nutolusios, kad įžiūrėti tarp jų semantinį ryšį pasidarė labai sunku. O štai visos kitos antrojo žodžio reikšmės dar tebesančios semantiškai susijusios. Todėl esą galima manyti, jog dabartinėje kalboje yra du homonimiški veiksmažodžiai *derėti* [Urbutis, 1955, 180][14]. Ką gi rodo dabartinės lietuvių kalbos duomenys?

4.2. Geriausiai į atskirą grupę atsiskiria vienvalenčiai *derėti* veiksmažodžiai, kurie nereikalauja jokio objektinio papildymo, pvz.:

Javas d e r ė j o pas mus ir brandus buvo. Azr.

Pas mus rugiai gerai d e r a. Pls.

Po daugiamečių žolių gerai d e r a visos kultūros. trš.

Už jūrių, už marių, už vandenų d e r ė j o rūtelės kaip avižos. tts.

[14] Latvių kalbos žodynai taip pat pateikia du homonimiškus žodžius: 1. *derēt (-u, -ēju, -ēšu),* turintį tris reikšmes (1. „tikti, pritikti, būti tinkamam“ : *Šis drēbes viņam der;* 2. „praversti, būti reikalingam (naudingam)“ : *Jūsu padoms man ļoti derēja;* 3. „vertėti, apsimokėti“ : *Ar šo cilvēku der iepazīties?*), ir 2. *derēt (-u, -ēju, -ēšu),* turintį dvi reikšmes (1. „lažintis, derėtis“ : *Uz ko derēsim?* 2. „tartis, daryti sutartį: *derēts gans, slēgt derības*). Nė viename latvių kalbos žodyne nėra veiksmažodžio *derėti,* turinčio reikšmę „augti, vaisių duoti“. Išeitų, kad to žodžio, kuris išriedėjo iš ide. šaknies seniausiai, latvių kalba neturi. Bet vis dėlto latvių leksikografai pateikia du homonimus, ir jų reikšmės visiškai atitinka antrojo lietuviško *derėti* reikšmes. Tad kodėl giminiškose kalbose nevienodai traktuojami tie patys žodžiai? Kas čia teisus? Atsakymą į šiuos klausimus taip pat turėtų duoti detali lietuvių kalbos veiksmažodžių komponentinė analizė.

Tokiose pat konstrukcijose randami ir priešdėlio *už-* vediniai:

U ž d e r ė j o vasarojus, net iš dirvų virsta. VD.
Šiemet mūsų sode obuoliai labai u ž d e r ė j o. Skr.

Iš pavyzdžių aiškiai matyti, kad veiksmažodis reikalauja vieno būtino partnerio: *dera rugiai, užderėjo vasarojus, derėjo rūtelės* ir t. t. Neretai šalia veiksmažodžio eina prieveiksmiai *gerai, gražiai, labai.* Ar jie įjungtini į veiksmažodžio valentingumo modelį? Sintaksiniam modeliui šie žodžiai nebūtini, nes ir be jų pasakymai gramatiškai taisyklingi. Ar būtini jie *derėti* reikšmei atskleisti? Pagrečiui vartojami pasakymai *javai dera* ir *javai gerai dera, vasarojus užderėjo* ir *vasarojus gerai užderėjo,* lyg ir rodytų, kad, šiuos prieveiksmius praleidus, pasakymas nepraranda ne tik struktūrinio, bet ir semantinio užbaigtumo. Visa tai leidžia veiksmažodį *derėti* laikyti vienvalenčiu, o jo sintaksinio valentingumo formulę užrašyti taip: $V<N_n>$. Loginių semantinių predikato ir subjekto ryšių analizė rodo, kad šiuo veiksmažodžiu reiškiamo veiksmo atlikėjas yra neaktyvus, nerodo jokių valios pastangų, neeikvoja energijos veiksmui atlikti: kažkas su juo vyksta savaime. Semantinių vaidmenų terminais tariant, tai procesantas [Proc]. Tokia veiksmo atlikėjo funkcijos charakteristika leidžia teigti, kad *derėti* — ne aktyvaus, o savaime vykstančio veiksmo ar būsenos pavadinimas. Taigi vienas iš kategorinių šio veiksmažodžio reikšmės komponentų yra 'neaktyvus'. Šitoks komponentas, kaip žinoma, būdingas būsenos ir vyksmo veiksmažodžiams. Kokiai gi grupei priskirtinas nagrinėjamasis veiksmažodis? Jei jis priklausytų būsenos veiksmažodžių grupei, turėtų komponentą 'statiškas', jei vyksmo veiksmažodžių grupei — 'dinamiškas'. Tolesni šio žodžio junglumo tyrimai rodo, kad šiuo žodžiu reiškiamam veiksmui būdinga kaita laike: mat veiksmažodis gali sudaryti junginius su įvairų vyksmo intensyvumą nusakančiais žodžiais *pamažu, lėtai, greitai, sparčiai.* Vadinasi, galima konstatuoti šio veiksmažodžio *derėti* reikšmėje esant komponentą 'dinamiškas'.

Atidesnis žvilgsnis į šio *derėti* sintagmatiką verčia sustoti prie to fakto, kad tarp visų išrinktų sakinių iš žodyno, iš grožinės ir mokslinės literatūros kūrinių, neatsirado junginio, sudaryto iš *derėti* ir prieveiksmių, antonimiškų minėtiems *gerai, gražiai, gausiai, labai* (pvz., *prastai, blogai*). Gal šitai leistų teigti, kad pačioje veiksmažodžio reikšmėje yra vertinamasis komponentas 'gerai', arba intensyvumo komponentas 'gausiai', o daugelyje sakinių randami prieveiksmiai teatlieka jų eksplikavimo funkciją? Tačiau lietuvių kalboje įprasti tokie pasakymai, kaip *geras, gausus derlius* ir *prastas, menkas, blogas derlius,* o kadangi *derlius* yra priesaginis *derėti* vedinys, galima manyti, jog visai įmanomi pasakymai ir *prastai derėti, blogai derėti, menkai derėti.* Siekiant gauti išsamesnių duomenų apie šio *derėti* junglumą, buvo atliktas psicholingvistinis eksperimentas. Keturiasdešimt aštuoniems informantams buvo duoti tokie sakiniai:

Šiemet prastai derėjo vasarojus.
Suvalkijoje blogai dera bulvės.

Žieminiai kviečiai gerai dera, o vasariniai blogai.
Laukuose gerai užderėjo linai.
Netręštoje dirvoje blogai dera vaismedžiai.

Paprašyta juose esančius junginius *gerai dera* ir *blogai dera* įvertinti keturbale sistema: galima (3 balai), tikriausiai galima (2 balai), tikriausiai negalima (1 balas), negalima (0). Eksperimento duomenys aiškiai parodė, kad šis veiksmažodis iš tiesų gali jungtis su abiem antonimiškais prieveiksmiais, kurie papildo veiksmažodžiu teikiamą informaciją. Vadinasi, formaliai skirti komponentą 'gerai' ar 'gausiai' nėra tvirtesnio pamato. Ir vis dėlto galima manyti, kad reikšmės periferijoje šitokio komponento esama, nes juk jei jo nebūtų, vargu ar būtų galėję susiformuoti tokie šio žodžio perkeltinio vartojimo atvejai: *Tai čia tau u ž d e r e j o pinigų*. Lp. *Šiandie u ž d e r ė j o svečių*. Rdm. *Ot, sakau, kad u ž d e r ė j o talkinykų!* Skdt. Tokį komponentą tikriausiai tiktų laikyti potenciniu, neįeinančiu nei į intensionalą, nei į implikacionalą.

Taigi iš sintaksinio ir loginio semantinio valentingumo tyrimo paaiškėjo tik tiek, kad *derėti* turi du semantinius komponentus: 'neaktyvus' ir 'dinamiškas'. Tai vyksmą reiškiantis veiksmažodis. Tolesnė jo reikšmės komponentų detalizacija susijusi su leksinio valentingumo analize. Pirmiausia į akis krinta tai, kad *derėti* sudaro junginius tik su augalų pavadinimais: *dera — rugiai, vasarojus, grūdinės kultūros, bulvės, linai, slyvos, žemuogės* ir t. t.[15] Detaliau patyrus augalų pavadinimų referentinius atitikmenis, paaiškėja, kad dauguma augalų, kurių pavadinimai eina subjektiniu *derėti* partneriu, kasmet duoda tam tikrą vaisių, nors vieni iš jų yra daugiamečiai, kiti vienmečiai. Turint galvoje, kad žodžiai, pavadinantys tokius augalus (pvz., *rugiai, bulvės, morkos, kriaušės, vyšnios*), kartu gali pavadinti ir to augalo vaisių (pvz., *Sode auga v y š n i o s* ir *Išviriau v y š n i ų uogienę*), reikia dar įsitikinti, su kurią reikšmę turinčiu žodžiu labiau linkęs jungtis veiksmažodis *derėti*. Iš pasakymų *dera vyšnios* ar *dera kviečiai* sunku ką nors aiškiau pasakyti. Tačiau lietuvių kalboje esama atvejų, kai augalas pavadinamas vienu žodžiu, o jo vaisius — kitu, pvz.: *obelis* ir *obuolys*. Tad kaip įprasta sakyti: *Sode d e r a o b e l y s* ar *Sode d e r a o b u o l i a i, Šiemet u ž d e r ė j o o b e l y s* ar *Šiemet u ž d e r ė j o o b u o liai?* Į šį klausimą tebuvo galima atsakyti, pasiremiant apklausos duomenimis. Jie parodė, kad šiek tiek daugiau negu pusė informantų teikia pirmenybę junginiui *dera obelys,* o kita dalis — *dera*

[15] Šitoks ribotas *derėti* junglumas gali būti laikomas ir naujesniu dalyku. Visai įmanoma, kad šis žodis kadaise galėjo jungtis ir su kitokių dalykų, keičiančių savo būvį, pavadinimais. Tai rodo kad ir tokia veiksmažodžio vedinio *derlus* vartosena: sakoma ne tik *derlūs kviečiai, derlios uogos,* bet ir *derlus paršelis, derli mergelė.* Be abejo, būtų galima manyti, jog šitokia būdvardžio vartosena rodo jį esant daugiareikšmį, o antroji jo reikšmė galėjusi atsirasti jau paties būdvardžio semantinėje struktūroje. Bet visai įmanoma teigti, kad reikšmės, reprezentuojamos junginių *derlus paršelis, derli mergelė,* pagrindas yra buvusi ta *derėti* semema, kuri informavo apie gyvų būtybių gerą augimą. Šis ekskursas į darybiškai su *derėti* susijusių žodžių valentingumą patvirtina spėjimą, kad veiksmažodžio reikšmės periferijoje galėtų būti įžiūrimas ir intensyvumo komponentas.

obuoliai. Teko padaryti bendrą išvadą, kad sememų „augalas“ ir „jo vaisius“ skirtumas šio veiksmažodžio junglumui bendrinėje kalboje didesnės įtakos neturi. Tačiau reikėtų atkreipti akis į tokius *derėti* vartosenos atvejus, kai veiksmažodžio partneriais eina augalų, neduodančių jokio vaisiaus, pavadinimai (pvz.: *Patręštoj dirvoj medelis dera; Dera rūtos kaip avižos*), arba patys bendriausi augalų pavadinimai (pvz., *dera vaismedžiai, dera grūdinės kultūros*). Šie pavyzdžiai lyg ir rodo, kad *derėti* vis dėlto dažniau jungiasi su pačių augalų, o ne jų vaisių pavadinimais.

Leksinio valentingumo analizė leidžia sukonkretinti bendrųjų komponentų 'neaktyvus' ir 'dinamiškas' pobūdį: šiuo veiksmažodžiu nusakomas savaiminis dinamiškas procesas, būdingas augalams. Jis gali būti vadinamas bendru augalų vegetacijos terminu.

Toliau eksplikuojant veiksmažodžio *derėti* reikšmę, į tyrimą turi būti įtraukiama jo paradigmatika. Paradigminių ryšių analizė išryškina šio žodžio ir kitų veiksmažodžių, pavadinančių įvairius augalų vegetacijos procesus, reikšmių skirtumus. Kas darosi, kas atsitinka augalams? Kiekvienas augalas dygsta, auga, dauginasi, miršta (vysta, džiūsta, pūva). Dauguma augalų žydi, mezga vaisių; vaisius — auga, noksta, sirpsta. Visiškai aišku, kad vegetacijos procesas vyksta tam tikra eilės tvarka: augalas negali augti, jei jis neišdygo, vaisius neužsimezga, jei augalas nežydi ir yra neapvaisinamas, vaisius negali nokti, jei jis neužsimezgė ir neišaugo. Kaipgi įsikomponuoja veiksmažodis *derėti* į augalų vegetaciją reiškiančių žodžių paradigmą. Ar jis taip pat reiškia vieną iš šio proceso etapų? Į klausimą leidžia atsakyti konkrečių pavyzdžių analizė. Jeigu sakoma, kad *žirniai dera* ar *žirniai gerai dera,* tai suprantama, kad šie augalai ir gerai sudygo, ir vešliai augo, ir subrandino gausų vaisių; jei sakoma, kad *žirniai blogai dera,* tai turima galvoje, kad jie nedavė gausaus vaisių kiekio arba todėl, kad nesudygo, arba todėl, kad blogai augo, menkai žydėjo, prastai mezgė ankštis, arba todėl, kad kuriam nors vegetacijos etapui sutrukdė išorinės sąlygos (juk užtenka, kad dirva buvo blogai paruošta, žirniai nesudygo ir apibendrintai galima pasakyti, kad *šiemet čia nederėjo žirniai*). Vadinasi, *derėti* nereiškia kokios vienos vegetacijos pakopos, vieno tarpinio etapo. Panašiau, kad jis pavadina visą kasmetinį augalo vegetacijos procesą, kuris baigiasi tam tikru laukiamu rezultatu (subrandintu vaisiumi, išvešėjusiais lapais, stiebais, pluoštu).

Taigi sąlygiškai pažymėjus šį veiksmažodį D_1, galima užrašyti tokią jo semantinės struktūros schemą:

$$D_1 = \text{'augalas'} + \text{'vegetuoti'} + \text{'rezultatas'}.$$

Nurodyti SK gali būti sujungti į predikatinę konstrukciją, tinkančią paaiškinti D_1 reikšmę: „augalui vegetuoti iki tam tikro rezultato“ [16]. Tačiau tokį aiškinimą labai sunkina du tarptautiniai žodžiai.

[16] Augalų vegetacijos rezultatas lietuvių kalboje turi atskirą pavadinimą — *derlius.* Vadinasi, žodžio *derėti* reikšmė galėtų būti aiškinama ir taip: „duoti derlių“. Tačiau aiškinti paprastojo žodžio reikšmę sudėtingesniu jo paties vediniu netinka; jei būtų taip daroma, žodyne nebūtų išvengiama tautologijos: juk *derlius* — tai „derėjimo rezultatas“.

Juos tikslinga keisti lietuviškais, nors šis pakeitimas anksčiau pateiktą aiškinimą šiek tiek iškreipia: „augalui augti ir duoti vaisių".

4.3. Kitų veiksmažodžių *derėti* vartosena rodo juos esant dvivalenčius ir trivalenčius. Iš visų pavyzdžių lengvai išsiskiria dvivalentis veiksmažodis, reikalaujantis subjekto (N_n) ir tiesioginio objekto (N_{ac}):

Aš d e r ė j a u arklį. J.
D e r a žąsį, perka vištą. Krv.
Katės maiše n e d e r ė k. Trg.

Tokią pačią distribuciją turi priešdėliniai ir sangrąžiniai šio veiksmažodžio vediniai:

P a d e r ė j o vienas arklį, p a d e r ė j o kitas, bet nepirko. Rdm.
S u s i d e r ė j a u didelę algą. Lknv.
Dar p r i s i d e r ė j a u paviržį. Brs.

Loginiai semantiniai valentingumo partnerių santykiai rodo, kad veiksmo atlikėjas aktyvus (agentas), o objektas — toks, kuris pats nėra aktyviai veikiamas, bet sudaro to veiksmo turinį (kontentas). Vadinasi, iš bendriausios valentingumo formulės — $V[Ag<N_n>][Con<N_{ac}>]$ — turėtų būti aišku, kad šis veiksmažodis žymi aktyvų ir dinamišką veiksmą. Vien tai leidžia teigti, kad jis kardinaliai skiriasi nuo D_1.

Situacijos, išreikštos cituotais sakiniais, analizė rodo, kad objektas, į kurį krypsta veiksmas, kažkam priklauso. Vadinasi, egzistuoja kitas veikėjas, iš kurio tą objektą norima gauti. Ir ne tik norima, bet stengiamasi (juk veiksmas aktyvus). Anksčiau pateiktuose sakiniuose antrasis veikėjas nepasakytas, tačiau galima rasti pavyzdžių, kur jis turi pakankamai ryškią raišką: *Pieną ir bulves i š d e r a iš grįžtančių iš turgaus v a l s t i e č i ų*. K. Maruk. *P r i e valstiečių r o g i ų šeimininkės d e r a žąsis, veršieną, sviestą, sūrį*. K. Maruk. Nors šis valentingumo partneris nėra būtinas, bet paaiškina subjekto santykį su objektu ir konkretina SK 'aktyvus' ir 'dinamiškas'. Šie komponentai dabar galėtų būti nusakyti taip — 'stengtis gauti'.

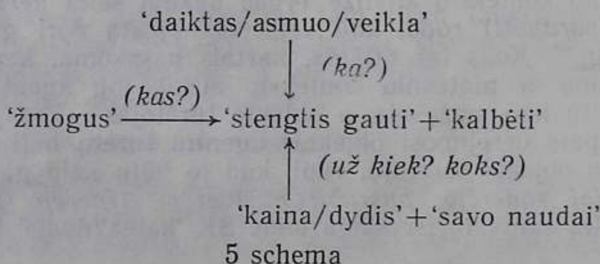
Platesnio konteksto analizė (ypač dažnai šalia *derėti* vartojami *pirkti* ar *parduoti*) rodo, kad veikėjas objektą nori gauti už tam tikrą atlygį[17]. Koks tas atlygis, kartais pasakoma, kartais ne, bet iš siauresnio ar platesnio konteksto aišku, jog agentas stengiasi, kad jis būtų kuo mažesnis, o objekto turėtojas — kad jis būtų kuo didesnis; pats derėjimosi objektas agentui turėtų būti kaip galima didesnis; o objekto turėtojui rūpi, kad jo būtų kaip galima mažiau (plg. *pigiai suderėjo, pusrublį nusiderėjo, išderėjo gerą kraitį*). Taigi iš šių santykių išryškėja tokie SK 'kaina/dydis' ir 'savo naudai'.

[17] Sakiniuose, kur pabrėžiamas atlygis, kaina, objektinis aktantas gali būti arba praleidžiamas (*Kiek derėjai, tiek užmokėk*. J. *Ar jūs derit, ar nederit — pigiau neparduosiu*. Sch.), arba išreiškiamas prielinksnine konstrukcija (plg. *Kiek už sartį suderėjai?* Grž. ir *Sartį suderėjau už penkis šimtus*).

Leksinio valentingumo analizė leidžia tvirtinti, kad agentas — visada žmogus, antrasis veikėjas (su tam tikra sąlyga jį galima laikyti implicitiniu kontragentu) — taip pat žmogus. Savo pastangas pigiau gauti ar brangiau atiduoti jie išreiškia kalbėdami. Šitai rodo kad ir tokie pasakymai *garsiai derėjo, derėjosi, kol užkimo* ir pan. Taigi veiksmažodžio reikšmėje galima įžiūrėti dar vieną SK — 'kalbėti'. Kontento funkciją paprastai atlieka konkrečių dalykų, turinčių tam tikrą vertę, kainą, pavadinimai. Atskirai reikėtų paminėti tuos *derėti* vartosenos atvejus, kai veiksmo objektas — ne negyvas daiktas, o žmogus, pvz.: *Atjojo bernužėlis per lygius laukelius manęs derėti, jaunos mergelės* tts. *Suderėjau bernaitį ganyti mano avaitę.* KlvD. Objektinio žodžio leksinė reikšmė lemia, kad loginiai semantiniai veiksmažodžio ir šio partnerio santykiai yra kiek kitokie negu tada, kai kontentas — konkretus, vertę turintis dalykas. Tokio tipo situacijose nesvarbu nei objekto dydis, nei jo kaina. Panašiau, kad čia norima nustatyti asmens, į kurį krypsta veiksmas, paskirtį (mergelė bus žmona, bernaitis — piemuo)[18]. Kartais derėjimosi objektas — darbas, veiklos sfera, už kurią taip pat numatomas tam tikras atlygis, pvz.: *Ar derėjai akmenis išversti?* Grž. *Taip, dėde, griovių kasti nebuvo derėta.* A. Vien.

Šios valentingumų analizės visiškai pakanka tirtojo veiksmažodžio reikšmei eksplikuoti. Paradigminių jo santykių tyrimas nedaug ką teduotų: norint išaiškinti, kuo skiriasi *derėti* nuo kitų kalbėjimo veiksmažodžių, vėl tektų pradėti nuo visų šios leksinės semantinės paradigmos žodžių sintagmatikos. Gal tik kiek pasikeistų SK išsidėstymas reikšmės struktūroje. Jei *derėti* yra kalbėjimą reiškiančios veiksmažodžių paradigmos narys, dominuojančiu (atraminiu) komponentu reikėtų laikyti SK 'kalbėti', o SK 'stengtis gauti' su pirmuoju komponentu būtų susijęs finityviniu santykiu („kalbėti, stengtis (siekiant) gauti..."").

Taigi antrojo veiksmažodžio *derėti* (D_2) reikšmėje galima konstatuoti esant šiuos semantinius komponentus: 'stengtis gauti', 'žmogus', 'kalbėti', 'daiktas/asmuo/veikla', 'kaina/dydis', 'savo naudai'. Jų tarpusavio ryšius vaizduoja tokia schema:

5 schema

[18] Šiokį tokį veiksmažodžio *derėti* reikšmės skirtumą, lemiamą objektinio partnerio leksinės reikšmės, galima įžiūrėti gretinant du panašius pasakymus: *Piršlys dera mergelę*=Piršlys stengiasi, kad mergelė taptų kieno nors žmona; *Piršlys dera kraitį*=Piršlys stengiasi, kad kraitis būtų didesnis.

Remiantis šia schema, galima formuluoti tokius D_2 aiškinimus: „žmogui kalbant stengtis gauti daiktą, asmenį ar veiklą už jam tinkamą kainą“ arba „kalbėti, siekiant gauti daiktą, asmenį ar veiklą už jam tinkamą kainą“. D_1 ir D_2 nesieja joks bendras semantinis komponentas.

4.4. Daugeliu savo požymių antrajam *derėti* artimi tie veiksmažodžio vartosenos atvejai, kai aiškiai nurodomi mažiausiai du (kartais ir keli) reiškiamo veiksmo atlikėjai, o pats veiksmažodis paprastai sangrąžinis. Pvz.:

Derame(-ės) iš pusbutelio! DLKŽ
Žmogus derasi su sąžine. M. Sluc.
Jiedu susiderėjo, katras geriau pameluos. tts.
Susiderėjo žąsis su višta, katra mes būsim pirma surišta. Grž.

Šio veiksmažodžio sintaksinio valentingumo modelis gali būti dvejopas: jei abu šio veiksmo atlikėjai yra lygiaverčiai ir išreikšti vieno žodžio daugiskaita — $V<N_{npl}>$, jei tie abu atlikėjai turi skirtingą raišką — $V<N_nN_{praep(su)}>$. Loginiai semantiniai predikatinio žodžio ir argumento santykiai rodo šiuos veikėjus esant agentą [Ag] ir komitatyvą [Com]. Taigi iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad šis *derėti* turi du loginius semantinius partnerius (du veikėjus). Tačiau semantiškai toks valentingumas nėra pakankamas. Veiksmažodžio reikšmei eksplikuoti reikalingi dar ir kiti partneriai: a) veiksmo turinys (kontentas) arba priežastis (kauzatyvas), pvz.: *Derėkimės, kiek aš turiu riešutų.* J. *Jiedu susiderėjo, katras geriau pameluos.* tts; b) tas atlygis, kurį turėtų gauti vienas iš veikėjų, jei būtų jo tiesa (retributyvas), pvz.: *Susiderėjom iš puskvortės degtinės.* Ps. *Ar ne iš grašio susiderėjai su manim?* Ėr. Kartais abu šie partneriai gali būti ir viename sakinyje (plg. *Jiedu susiderėjo iš rublio, katras geriau pameluos*), bet neretai jie tėra implicitiški arba aiškėja tik iš platesnio konteksto (plg. *Na, gerai,— šokosi Bronius.— Susiderėkime.* Žem.). Taigi šį veiksmažodį *derėti* galima laikyti trivalenčiu ar net keturvalenčiu. Bendra jo valentingumo formulė galėtų būti tokia [19]:

$$V[Ag<N_n>][Com<N_{praep(su)}>][Con/Caus< <N_{praep\,(dėl)}/Sit][Rt<N_{praep\,(iš)}>].$$

Gretinant šį *derėti* su D_2, netrunka išryškėti jų panašumai ir skirtumai. Abu jie — aktyvaus, dinamiško veiksmo veiksmažodžiai, abu jie atliekami kalbant. Taigi D_3, kaip ir D_2, reikšmėje galima skirti tuos pačius SK: aktyvų, dinamišką kalbėjimo veiksmą rodo SK ‘stengtis (daryti)’ — ‘kalbėti’. Tačiau trečiojo *derėti* veiksmo atlikėjai būtinai du arba net keli; abu/visi jie atlieka tą patį veiksmą — kiekvienas stengiasi įrodyti savo tiesą. Leksinio valentingumo analizė leidžia konstatuoti, kad abu veikėjai — žmonės (išimtį su-

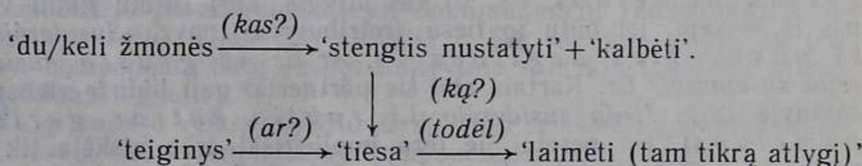
[19] Simbolių, vartojamų modeliuose, reikšmes žr. p. 62—63, 69.

10 Užsak. Nr. 5714

daro vienas kitas pavyzdys, kai antrojo veikėjo poziciją užima tokie žodžiai: *gamta, sąžinė, saulė* ar pan.; tačiau galima manyti, kad šiuo atveju esama personifikacijos). Iš čia dar vienas D_3 semantinis komponentas — 'du/keli žmonės'.

Derėti reiškiamas veiksmas visuose cituotuose sakiniuose neturi tiesioginio konkretaus objekto, kurį turėjo D_2. Jis vyksta dėl tam tikros priežasties: vienas veikėjas turi savo tiesą, antras — savo, vienas tvirtina savo (pvz., *aš geriau pameluosiu*), kitas — savo *(ne, geriau pameluosiu aš)*. Tai, kas sakiny pasakoma kaip trečiasis D_3 partneris, yra tam tikras teiginys, kurį vienas veikėjas vertina kaip tiesą, antras kaip netiesą. Ir štai derėjimosi veiksmas susijęs su pastangomis nustatyti, kuris iš veikėjų teisus. Iš visų šių žodžių, reiškiančių aprašytą situaciją, tarpusavio santykių ryškėja dar ir tokie *derėti* semantiniai komponentai: 'teiginys', 'tiesa', o anksčiau nurodytą SK 'stengtis daryti' galima patikslinti — 'stengtis nustatyti'.

Veikėjas, kurio tvirtinimas pasirodys esąs teisingas, turėtų gauti tam tikrą atlygį. Atlygio, laimėjimo pobūdis garantuojamas iš anksto — tai tam tikrą vertę turintis daiktas, pinigai, o kartais — tik pats laimėjimo, pergalės jausmas. (plg. *Mes su Jonu susiderėjom ir aš laimėjau. Mes su Jonu susiderėjom iš pusės rublio ir aš laimėjau*). Šio partnerio rodomą SK galima perteikti žodžio 'laimėti (tam tikrą atlygį)', o iš viso veiksmažodžio *derėti* reikšmėje nurodyti esant tokius semantinius komponentus: 'stengtis nustatyti', 'kalbėti', 'teiginys', 'tiesa', 'laimėti (tam tikrą atlygį)', 'du/keli žmonės'. Jų tarpusavio santykius galima pavaizduoti taip:

6 schema

D_3 reikšmės aiškinimai galėtų būti tokie: „dviem ar keliems žmonėms stengtis (kalbant) nustatyti, kieno teiginys yra tiesa ir laimės tam tikrą atlygį)" arba „dviem ar keliems žmonėms stengtis įrodyti, kieno teiginys yra tiesa ir laimės (tam tikrą atlygį)".

D_2 ir D_3 semantinį ryšį aiškiai rodo pasikartojantys jų reikšmėse tie patys semantiniai komponentai: 'stengtis', 'kalbėti', 'žmogus' ir labai artimi komponentai 'kaina' bei 'atlygis'.

4.5. Atskirą grupę sudaro tie *derėti* veiksmažodžiai, kurie reiškia ne procesą, ne aktyvų veiksmą, o tam tikrą situacijos dalyvių padėtį ar statinius tarpusavio santykius. Tai būsenos veiksmažodžiai. Tačiau iš karto reikia pasakyti, jog jie yra labai nevienodi ir analizuoti juos daug sunkiau negu pirmojo ir antrojo tipo žodžius.

Mažiausiai abejonių kelia tokie *derėti* vartosenos pavyzdžiai:

Geri paukščiukai dera *veislei (palikti)*. J.
Šašuots pavasario sniegas žiemos jau nedera *keliui*. K. Don.
Nagingos rankos prie visokio darbo dera. K. Maruk.
Bederam *šunims lakinti mes, senieji*. Sts.
Kad jau ne tam dera *žmogus, tai ką ten jį siunti*. Slm.

Tai dvivalentis veiksmažodis, kurio pirmasis partneris — statyvas — reiškiamas daiktavardžio vardininku, o antrasis — finityvas — gali turėti keleriopą raišką: tai ir daiktavardžio naudininkas, ir prielinksninė konstrukcija. Šio *derėti* valentingumo formulė tokia:

$$V[Stat<N_n>][Fin<N_{dat}/N_{praep}/N_{dat}+Inf>].$$

Leksinė nurodytųjų partnerių realizacija labai įvairi ir nera svarbi veiksmažodžio reikšmės eksplikacijai. Jau vien remiantis loginiais semantiniais *derėti* santykiais, galima skirti tokius jo semantinius komponentus: statyvas leidžia įžiūrėti SK 'neaktyvus' ir 'statiškas', kurie gali būti išreikšti vienu metakalbos terminu 'būti'; finityvas, rodantis statyvo paskirtį, tikimą kam nors, signalizuoja jo reikšmėje esant SK 'tikti/reikėti kam'. Taigi galima suformuluoti tokį D_4 reikšmės aiškinimą: „būti kam nors tinkamam ar reikalingam".

Sudėtingesniais loginiais semantiniais santykiais pasižymi *derėti* veiksmažodžiai, vartojami tokio tipo sakiniuose:

Jai skepeta dera. Vs.
Šita kepurė tau labai dera. Rk.
Dera *kaip šuniui balnas*. tts.

Šis veiksmažodis taip pat dvivalentis, o jo valentingumo narių formali raiška labai primena D_4 partnerių raišką: pirmasis partneris išreikštas daiktavardžio vardininku, o antrasis — vardažodžio naudininku. Tačiau loginis jų santykis su predikatu visai kitoks. Abu šie valentingumo nariai su veiksmažodžiu *derėti* susiję aiškiu subjektiniu ryšiu. Vardininku išreikštą partnerį galima ir čia laikyti statantu, o štai nusakyti antrojo partnerio funkciją sunkoka. Eliminavus iš sakinio pirmąjį partnerį, junginiuose *jai dera* arba *šuniui dera* predikato partneris irgi aiškiai atlieka fizinės būsenos patyrėjo funkciją. Išeitų, kad ir antrasis *derėti* valentingumo narys yra statantas. Bet kai tik sakinyje atsiranda pirmasis statantas, naudininku išreikštas partneris įgyja tarsi papildomą — aspekto — funkciją ir aiškina, kieno atžvilgiu charakterizuojamas pirmasis partneris. Tačiau, jei, gretinant abu būsenos patyrėjus, norima nustatyti, kuris iš jų logiškai svarbesnis, pirmenybę linkstama atiduoti antrajam. Semantinių funkcijų analizę sunkina dar ir ta aplinkybė, kad visiškai įmanomos įvairios cituotų sakinių transformacijos, pvz.: *Skepeta su ja dera; Skepeta prie jos dera; Skepeta ir ji tarp savęs dera*. Šie modifikuoti sakiniai skamba šiek tiek dirbtinai, bet, kad toks sintaksinis modelis įmanomas, rodo ir autentiški pavyzdžiai: *Bulvelė su sviestu dera*. Brsl. *Geras žmogus su visais dera*. DLKŽ. *Ir ežeras, ir kalnai, ir smėlynai taip gražiai tarp savęs derėjo, jog malonu buvo iš toli žiūrėti*. A. Vien. *Mergelė prie savo pulko dera*.

tts. Taigi ir užrašyti šio žodžio veiksmažodžio valentingumo modelį pasidaro kebloka. Jis galėtų būti ir toks: $V[Stat_1 < N_n >][Stat_2 < N_{dat} >]$, ir toks: $V[Stat < N_n >][Asp < N_{dat}/N_{praep(prie)} >]$, ir toks: $V[Stat < N_n >][Com < N_{praep(su)} >]$.

Iš visų jų tegalima padaryti vieną išvadą: veiksmažodis *derėti* žymi dviejų dalykų tarpusavio santykį. Tai, kad šis santykis pastovus, kad jis nepriklauso nuo kokio nors prieš tai įvykusio veiksmo, leidžia veiksmažodį *derėti* laikyti leksiniu statyvu, rodantį pastovų dviejų dalykų santykį. Iš čia ir galima eksplikuoti tokius jo semantinius komponentus: 'būti', 'du dalykai', 'santykis'.

Leksinės valentingumo partnerių realizacijos įvairovė išskirtųjų komponentų nepatikslina. Tikslinimo funkciją atlieka teigiamo (emocinio ar estetinio) vertinimo žodžiai *gražiai, labai, be galo*. Pažymėtina, jog jų antonimai su veiksmažodžiu *derėti* niekada nesudaro prasmingų junginių. O šitai ir leidžia veiksmažodžio reikšmėje skirti komponentą 'teigiamas'. Tokio komponento buvimą patvirtina ir tas faktas, kad beveik visuose sakiniuose veiksmažodį *derėti* galima pakeisti būdvardžiu ar prieveiksmiu, apibūdinančiu būseną (plg. *Suknelė jai gražu; Bulvelė su sviestu skanu; Tau ta kepurė gerai* ar pan.).

Vadinasi, D_5 reikšmė gali būti paaiškinta taip: „būti teigiamam dviejų dalykų santykiui". Toks abstraktus aiškinimas galėtų būti konkretinamas, pvz.: „būti kam gražu", „būti kam (su kuo) gerai" ar pan.

Šio būsenos veiksmažodžio sintaksiniu variantu laikytinas beasmeniškai vartojamas *derėti*. Jo beasmenė vartosena reprezentuojama tokiuose sakiniuose:

*Argi tau **dera** su tuo piemeniu prasidėt.* Ktk.
*Niekad **nedera** juoktis iš kito nelaimės.* J. Paukš.
***Derėjo** juk pakviesti bent artimiausius kaimynus.* P. P. Dirg.
*Iš ten šauna aukštyn, kaip **dera** bitei.* J. Balt.

Visais šiais atvejais *derėti* laikytinas funkciniu beasmeniu veiksmažodžiu, kuris savo asmeniškumą praranda tik tam tikrame kontekste [Каткувене, 1981, 43]. Jis turi tą pačią leksinę reikšmę, kaip ir asmeniškai vartojamas veiksmažodis [Галкина-Федорук, 1958, 134]. Šitai patvirtina ir tokios cituotų sakinių perifrazės: *Argi tau gražu su tokiu piemeniu prasidėti? Negražu juoktis iš kito nelaimės* ir t. t. Tačiau beasmeniškai vartojamas *derėti* tampa ir pagalbiniu reikiamybės veiksmažodžiu, nes predikatinį sakinio centrą sudaro ne vienas, o kartu su kito veiksmažodžio bendratimi. Prielaidą D_5 tapti modaliniu žodžiu kaip tik ir sukuria jo reikšmėje glūdintis teigiamo vertinimo komponentas.

Abu būsenos veiksmažodžius (D_4 ir D_5) reikia laikyti vienos onomatemos leksemomis. Skiriamuosius jų reikšmės komponentus lemia tik skirtingi jų loginiai semantiniai santykiai su antruoju savo partneriu. Abiejų šių leksemų analizė leidžia padaryti dar vieną išvadą: sunku išskaidyti į konkrečius komponentus reikšmes tokių veiksmažodžių, kurių statusas sakinyje yra nepastovus.

4.6. Atliktas reikšmių tyrimas leidžia padaryti tokias išvadas:

1. Iš viso skirtinos penkios *derėti* leksemos: *derėti*$_1$ (D_1) — „augalui augti ir duoti vaisių"; *derėti*$_2$ (D_2) — „žmogui kalbant stengtis gauti daiktą, asmenį ar veiklą už jam tinkamą kainą"; *derėti*$_3$ (D_3) — „dviem ar keliems žmonėms stengtis įrodyti, kieno teiginys yra tiesa ir laimės (tam tikrą atlygį)"; *derėti*$_4$ (D_4) — „būti kam tinkamam, reikalingam", *derėti*$_5$ (D_5) — „būti kam (su kuo, prie ko) gražu, gerai". Čia pateiktose reikšmių anotacijose užfiksuoti semantiniai komponentai, sudarantys reikšmės intensionalą ir stiprųjį implikacionalą (pastarieji nurodyti skliausteliuose). D_1 semantiniai komponentai nesikartoja nė vienoje iš kitų reikšmių. Pasikartojančių komponentų turi D_2 ir D_3, taip pat D_4 ir D_5. Šios leksemų poros sudaro du atskirus daugiareikšmius žodžius (onomatemas).

2. Nustatyti hierarchinę šių daugiareikšmių žodžių struktūrą — reiškia nurodyti, kuri iš dviejų jų reikšmių yra pagrindinė, o kuri šalutinė. Šitai padaryti nepavyko: mat abidvi onomatemų leksemos susijusios tapataus semantinio komponento ryšiu ir yra praktiškai lygiavertės. Pirmumą galima suteikti gal tik D_2, bet ir tai remiantis ne semantine, o formos analize (D_3 paprastai yra sangrąžinis).

3. *Derėti* yra unikalus reiškinys. Šis žodis gali turėti visas tris veiksmažodžio, kaip sudėtingos kalbos dalies, kategorines reikšmes: reikšti ir veiksmą, ir vyksmą, ir būseną. Vien tai jau leidžia teigti, kad dabartinėje lietuvių kalboje yra trys veiksmažodžiai *derėti*.

4. Bendrinės lietuvių kalbos žodynuose galėtų būti duodami tokie šių veiksmažodžių straipsniai:

1. **derėti, dera, derėjo** augalui augti ir duoti vaisių: *Pas mus rugiai gerai dera; Šiemet prastai derėjo vasarojus.*

2. **derėti, dera, derėjo 1.** stengtis kalbant gauti ką nors už tinkamą kainą: *Dera žąsį, perka vištą; Katės maiše nederėk.* **2.** stengtis įrodyti, kieno tiesa: *Derėkimės, kiek aš turiu riešutų; Ar ne iš grašio susiderėjai su manimi?*

3. **derėti, dera, derėjo 1.** būti kam tinkamam, reikalingam: *Geri paukščiukai dera veislei palikti; Medžiai rąstams dera; Nagingos rankos prie visokio darbo dera.* **2.** būti kam gražu, gerai: *Jai skepeta dera; Mergelė prie savo pulko dera; Nedera juoktis iš svetimo nelaimės.*

Aptartuoju būdu galima tirti ne vien atskirų žodžių, bet ir ištisų leksinių grupių semantinę struktūrą. Išskaidžius kiekvieno grupės nario reikšmę, atsiranda galimybė sudaryti tos grupės žodžių semantinių komponentų indeksą. Ištyrus semantinių komponentų išsidėstymą ir pasiskirstymą kiekvienoje reikšmėje, galima pakankamai pagrįstai nustatyti grupės centrą ir periferiją, įtikinamai atskleisti žodžių tarpusavio santykius, tiksliai nurodyti jų bendrybes ir skirtumus. Remiantis sudarytuoju indeksu, galbūt pasisektų tuo pačiu pagrindu paaiškinti visų vienos leksinės grupės žodžių reikšmes žodynuose.

Aprašytos krypties darbai lietuvių kalbotyroje dar tik pradedami ir kol kas šitokią leksinės semantikos tyrimų perspektyvą tegalima siūlyti. Jų vertę parodys ateitis.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Šioje knygoje išdėstyta viena iš galimų leksinės semantikos koncepcijų ir aprašyti žodžių reikšmių struktūros tyrimo metodai. Čia išdėstytos semiologinės koncepcijos metodologinį pagrindą sudaro mintis, kad semantinė kalbos struktūra nėra kažkokia autonomiška struktūra ir kad semantinė teorija neturi būti atskirta nuo bendrosios pažinimo teorijos. Vadinasi, leksinės semantikos problemos negali būti atitrauktos nuo konceptualių sistemų, apimančių kasdieninį, mokslinį realaus ar galimo pasaulio pažinimą, analizės.

Žodžio reikšmės samprata čia grindžiama žodžio, kaip specifinio kalbos ženklo, traktuote, o tai leidžia leksinę reikšmę apibrėžti dviem aspektais: 1) kaip ontologiškai determinuotą kategoriją ir 2) kaip lingvistikos vienetą, tam tikrą konstruktą. Svarbiausia žodžio funkcija — reprezentuoti (pavadinti ir identifikuoti) įvairius pažinimo proceso objektus. Remiantis šia ženkline žodžio funkcija, reikšmė apibrėžiama jos santykio su tikrove ir žmonių veikla požiūriu. Taigi reikšmė — žodžio, kaip reprezentacinio ženklo, turinys, o kitaip — tai visa konceptuali, tam tikro kalbėtojų kolektyvo aprobuota informacija, komunikuojama žodžiu. Šitaip nusakyta reikšmė čia pavadinta specialiu terminu — k o g n i t y v i n e reikšme. Konceptualiosios informacijos šaltinių įvairovė leidžia kalbėti apie keleriopą kognityvinės reikšmės pobūdį. Jei komunikuojamos informacijos pagrindas — objektyvios tikrovės daiktai, reiškiniai, ypatybės, santykiai, aplinkybės ir t. t., kognityvinę reikšmę galima vadinti d a l y k i n e, arba d e s i g n a t i n e, o ši gali reikštis tai denotatiniu, tai signifikatiniu aspektu. Jei konceptų susidarymo pagrindas — emocinis pavadinamų objektų vertinimas, tai žodis šalia designatinės reikšmės dar gali turėti ir konotacinę reikšmę. Taigi žodžio turinį kartais sudaro tik designatinė (denotatinė ir/ar signifikatinė) reikšmė, o kartais jis yra dvinaris: susideda iš designatinės ir konotacinės reikšmės (arba designatinio ir konotacinio komponento). Knygoje, remiantis lietuvių kalbos medžiaga, stengiamasi parodyti šių reikšmės tipų ir atmainų santykį.

Žodį, kaip ženklą, charakterizuoja ne tik jo paties ar bendraujančių žmonių santykis su reprezentuojamu dalyku, bet ir įvairių tipų žodžio santykiai su tos pačios ženklų sistemos nariais, t. y. žodžiais. Žodžių tarpusavio ryšiai egzistuoja ir kalbos sistemoje, ir šnekoje (tekste). Tų santykių visuma čia suprantama kaip leksinės semantinės sistemos, kurios elementas yra žodis, vidinė struktūra. Tai akivaizdūs kalbos faktai, kurių tyrimas leidžia pažiūrėti į reikšmę kaip į lingvistikos vienetą, tam tikrą konstruktą. Reikšmė, lemiama

leksinės semantinės sistemos vidinės struktūros, vadinama s t r u k t ū r i n e reikšme. Tai tarpusavio ryšiu susijusių semantinių komponentų visuma.

Taigi čia teikiamoje koncepcijoje reikšmė tarsi sudvejinama. Kognityvinė ir struktūrinė reikšmė nėra nei kokios vienos reikšmės sudėtinės dalys, nei egzistuoja viena šalia kitos kaipo tokios. Tai tik viena kitą papildančios to paties lingvistinio reiškinio interpretacijos, lemiamos dvejopo požiūrio į jį. Lingvistinio tyrimo objektu tikslinga laikyti struktūrinę reikšmę. Tokio tyrimo tikslas — nustatyti žodžio reikšmės sudedamąsias dalis, išsiaiškinti jų vidinę organizaciją, pateikti eksplikuotą jos modelį. Tačiau niekada negalima pamiršti, kad, skaidant ir modeliuojant reikšmes, kaip tik skaidoma ir modeliuojama žodžiu komunikuojama konceptuali informacija, o kartu ir jos ekstralingvistinis šaltinis — tikrovė ir jos santykis su žmogumi. Todėl šioje knygoje postuluojama mintis, kad struktūrinė reikšmė tėra tik eksplikuota kognityvinė, arba tikroji, žodžio reikšmė.

Reikšmės struktūrą čia siūloma tirti komponentinės analizės metodu. Komponentinė analizė suprantama kaip reikšmės skaidymas į komponentus, kurių eksplikavimą nulemia žodžių tarpusavio santykiai ne tik kalbos sistemoje (kaip teigiama tradicinės komponentinės analizės darbuose), bet ir kalbėjimo procese, tekste. Ne visų žodžių reikšmes galima ir reikia skaidyti tuo pačiu būdu. Konkrečiųjų daiktavardžių, nesudėtingos semantinės struktūros (subjektinių) veiksmažodžių reikšmes galima skaidyti paradigminiu būdu (binarinių opozicijų metodu); daugumos predikatinių žodžių semantinės struktūros analizei geriausiai tinka sintagminis komponentų skyrimo metodas. Skaidant darinių reikšmes, visų pirma, neturėtų būti išleidžiami iš akių derivaciniai darinio ir jo pamatinio žodžio santykiai bei jų sąlygojami semantiniai komponentai. Paradigminį ir sintagminį komponentų skyrimo būdus gali patikslinti ar papildyti psicholingvistiniai semantiniai eksperimentai. Visi šie reikšmės skaidymo būdai čia iliustruojami lietuvių bendrinės kalbos pavyzdžiais.

Komponentinės analizės būdu išskaidytoje reikšmėje reikia skirti centrą ir periferiją. Uždara, griežta semantinių komponentų struktūra vadinama i n t e n s i o n a l u, o atvira, varijuojanti, intensionalo implikuojama struktūra — i m p l i k a c i o n a l u. Į intensionalo sudėtį įeina integraliniai SK, kurie rodo reikšmės bendrumą su kitomis reikšmėmis, ir pagrindiniai diferenciniai SK, kurie charakterizuoja reikšmės savitumą. Visi jie sudaro reikšmės aiškinimo žodyne pagrindą ir atitinka kognityvinės reikšmės branduolį, kurį galima apibrėžti kaip žinių apie kažką invariantą, pastoviausią, visuomenės visuotinai aprobuotą jų dalį. Implikacionalą sudaro didesnis ar mažesnis kiekis konkretesnių komponentų, kurie išplėtoja intensionalą ir aktualizuojami įvairiuose šnekos aktuose. Labai griežtų ribų tarp šių dviejų reikšmės dalių nėra: daugybė pavyzdžių rodo, kad kalbos raidoje nuolat vyksta poslinkiai nuo centro į periferiją ir iš periferijos į centrą.

Komponentinė analizė nėra pati sau tikslas. Vienas iš konkrečių jos pritaikymo tikslų — objektyviai aprašyti žodžių reikšmes žody-

nuose, t. y. pabandyti sukurti tokią semantinę kalbą, kuri maždaug vienodai perteiktų toms pačioms leksinėms semantinėms grupėms priklausančių žodžių reikšmes. Paskutiniame knygos skyriuje ir stengiamasi praktiškai parodyti, kiek šis semantinės analizės metodas padeda spręsti reikšmės anotavimo, homonimijos ir polisemijos problemas.

Šioje knygoje nesistengta aprėpti visų leksinės semantikos klausimų. Už detalesnio tyrimo ribų liko labai svarbios teorinės daugiareikšmiškumo, daugiareikšmio žodžio struktūros, struktūrinės leksinės semantinės sistemos sąrangos ir kiti dalykai. Jų tyrimas — ateities uždavinys. Tuo tarpu čia norėta pateikti kiek galima nuoseklesnę ir vientisesnę leksinės reikšmės sampratą, kuri būtų naudinga praktinei kalbos faktų analizei. Be abejo, pateikta teorija nelaikoma nei vienintele galima, nei neginčijama. Daug kas ir joje dar tebėra neaišku. Detalus konkrečių žodžių ar žodžių grupių reikšmių tyrimas, kurį ir stengtasi paskatinti šiuo darbu, ją pakoreguos, patikslins. Juk šioje kalbotyros srityje dar daugybė neartų dirvonų ir tyrinėtojų čia laukia dideli darbai.

LITERATŪRA

Engelsas, 1950 — Engelsas F. Liudvikas Feuerbachas ir klasikinės vokiečių filosofijos pabaiga // Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai. V.: Valstybinė polit. ir moksl. lit. leidykla, 1950. T. 2. P. 322—361.

Leninas, 1981 — Leninas V. I. Materializmas ir empiriokriticizmas // Leninas V. I. Pilnas raštų rinkinys. V.: Mintis, 1981. T. 18. P. 7—363.

Ambrazas, 1986 — Ambrazas V. Lietuvių kalbos sakinio sintaksinės ir semantinės struktūros vienetai // Lietuvių kalbos sintaksės tyrinėjimai (Lietuvių kalbotyros klausimai. T. 26). V.: Mokslas, 1986. P. 4—44.

Anglickas, 1984 — Anglickas V. Tipinė asmenų pavadinimų darybos paradigma lietuvių ir anglų kalbose // Kalbotyra, 1984. T. 35(1). P. 4—9.

Barauskaitė, 1979 — Barauskaitė J. Leksikologijos pradmenys. V.: LTSR aukštojo ir spec. vid. mokslo ministerija, 1979. 72 p.

Barauskaitė, 1987 — Barauskaitė D. Dėl leksinės semantinės žodžių grupės statuso // Kalbotyra. 1987. T. 38(1). P. 12—20.

Bendix, 1966 — Bendix E. H. Componential Analysis of General Vocabulary: The Semantic Structure of a Set of Verbs in English, Hindi and Japanese. Bloomington: Indiana Univ. Press, 1966. 190 p.

Bierwisch, 1969 — Bierwisch M. Strukturelle Semantik // Deutsch als Fremdsprache. 1969. H. 2. S. 66—74.

Bréal, 1897 — Bréal M. Essai de sémantique. Paris, 1897 (cop. 1924). P. 372.

Budovičová, 1983 — Budovičová V. Z konfrontačnej lexikologie príbuznych jązykov — lexikálne paralely v slovenčine, ruštine a čestine // Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zasoby. 1983. T. 2. P. 257—273.

Carnap, 1968 — Carnap R. Introduction to Semantics and Formalization of Logic. Cambridge: Mass. Harvard. Univ. Press, 1968. Vol. 1. 259 p.

Coseriu, 1973 — Coseriu E. Probleme der strukturellen Semantik. Tübingen, 1973. 106S.

Deese, 1965 — Deese J. The Structure of Associations in Language and Thought. Baltimore: The Hopkins Press, 1965. 216 p.

Dillon, 1977 — Dillon G. L. Introduction to Contemporary Linguistics. Prentice-Hall International, Inc., 1977. 151 p.

Dokulil, 1962 — Dokulil M. Tvořeni slov v češtině. I. Teorie odvozování slov. Praha: Nakladetelství Čěkoslovenské Akademie Věd, 1962. 264 p.

Doroszewski, 1954 — Doroszewski W. Z zagadnień leksykografii polskiej. Warszawa: Państw. inst. wydawniczy, 1954. 147 p.

Drukteinis, 1982 — Drukteinis A. Objekto sąvoka ir kai kurie požymiai // Kalbotyra. 1982. 33(1). P. 15—20.

Drukteinis, 1984 — Drukteinis A. Propozicinio santykio veiksmažodžiai ir jų objekto problema // Kalbotyra. 1984. T. 35(1). P. 18—24.

Drukteinis, 1985 — Drukteinis A. Objektiniai santykiai ir jų reiškimas (Filologijos mokslų kandidato disertacija) V., 1985. 219 p. (rankraštis VU lituanistikos skaitykloje).

Fillmore, 1968 — Fillmore Ch. J. The case for case // Universals in Linguistic Theory. N. Y.; Chicago, 1968. P. 1—88; Vertimas į rusų k.: Филлмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1981. Вып. 10. С. 369—495.

Fillmore, 1969 — Fillmore Ch. J. Toward o modern theory of case // Modern Studies in English. Readings in Transformational Grammar. N. Y.; 1969. P. 361—396.
Fillmore, 1977 — Fillmore Ch. J. The case for case reopened // Syntax and Semantics. N. Y.; San Francisco; L., 1977. Vol. 8. P. 59—81; Vertimas į rusų k. žr. Филлмор, 1981.

Geniušienė, 1971 — Geniušienė E. Lietuvių kalbos veiksmažodžių sintaksinė klasifikacija // Kalbotyra. 1971. T. 23(1). P. 7—16.
Girdenis, 1981 — Girdenis A. Fonologija // V.: Mokslas, 1981. 216 p.
Greimas, 1966 — Greimas A. J. Sémantique structurale. Paris: Libr. Larousse, 1966. 262 p.
Greimas, 1983 — Greimas A. J. Apie prasmę // Mintis ir ženklas. V.: Mokslas, 1983. P. 142—152.
Grenda, 1982 — Grenda Č. Veiksmažodžio semantika ir žodžių junginio struktūra // Vientisinio sakinio semantika. V.: LTSR Aukštojo ir spec. vid. mokslo ministerijos Leidybinė redakcinė taryba, 1982. P. 31—56.
Grundzüge, 1981 — Grundzüge einer deutschen Grammatik. Berlin: Akademie Verlag. 1981. 1028 S.
Gudavičius, 1983 — Gudavičius A. Leksikos sisteminių požymių ir stilistinių kategorijų ryšys // Mokinių stiliaus ugdymas. K.: Šviesa, 1983. P. 284—301.

Helbig, 1975 — Helbig G., Schenkel W. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. Leipzig: VEB Bibliographisches Inst., 1975. 458 S.
Hockett, 1977 — Hockett C. F. The View from Language: Selected Essays. 1948—1974. Athens: Univ. of Georgia Press, 1977. 338 p.
Humboldt, 1838 — Humboldt W. v. Über die Kawi-sprache auf der Insel Jawa, nebst einer Einleitung über die Verschiedencheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts. Berlin: Druc. der Königlichen Akademie der Wissenschaften, 1838. 424 S.

Ivič, 1973 — Ivič M. Lingvistikos kryptys. V.: Mintis, 1973. 332 p.

Jakaitienė, 1973 — Jakaitienė E. Veiksmažodžių daryba (Priesagų vediniai). V.: VVU leidykla, 1973. 70 p.
Jakaitienė, 1976 — Jakaitienė E., Laigonaitė A., Paulauskienė A. Lietuvių kalbos morfologija. V.: Mokslas, 1976. 284 p.
Jakaitienė, 1980 — Jakaitienė E., Žukaitė R. Homonimų poros *vyti* „ginti" ir *vyti* „sukti" leksinė semantinė charakteristika // Kalbotyra. 1980. T. 31(1). P. 26—31.
Jakaitienė, 1980 — Jakaitienė E. Lietuvių kalbos leksikologija. V.: Mokslas, 1980. 134 p.
Jakaitienė, 1986 — Jakaitienė E. Ką ir kaip reiškia žodžiai. V.: Mokslas, 1986. 104 p.

Katz, Fodor, 1963 — Katz J. J., Fodor J. A. The structure of a semantic theory // Language. Baltimore, 1963. Vol. 39, N 2, pt. 1. P. 170—210.
Katz, Postal, 1964 — Katz J. J., Postal P. M. An Integrated Theory of Linguistic Description. Cambridge (Mass.), 1964.
Katz, 1966 — Katz J. J. The Philosophy of Language. N. Y.; L.: Harper, Row. Co., 1966. 326 p.
Keinys, 1980 — Keinys S. Terminologijos abėcėlė. V.: Mokslas, 1980. 116 p.
KPP — Kalbos praktikos patarimai. V.: Mokslas, 1985. 382 p.
Krinickaitė, 1984 — Krinickaitė S. Kalbų raiškos savitumas. V.: Mokslas, 1984. 96 p.

Labutis, 1979 — Labutis V. Semantika ir formų parinkimas aktyvinėse, pasyvinėse ir substantyvinėse konstrukcijose // Kalbotyra. 1979. T. 30(1). P. 57—62.
Labutis, 1976 — Labutis V. Žodžių junginių problemos. V.: VVU leidykla, 1976. 92 p.
Leech, 1976 — Leech G. Semantics. Middlesex: Penguin Books, 1976. 386 p.
Lyons, 1977 — Lyons J. Semantics. L.; N. Y.; Melbourne: Cambridge Univ. Press, 1977. Vols 1—2. 897 p.
LKG, 1965 — Lietuvių kalbos gramatika. V.: Mintis, 1965. T. I. 752 p.

LKG, 1971 — Lietuvių kalbos gramatika. V.: Mintis, 1971. T. 2. 778 p.
Lozuraitis, 1986 — Lozoraitis A. Metodologiniai marksistinės socialinės filosofijos bruožai. V.: Mintis, 1986. 255 p.

Meyer, 1910 — Meyer P. M. Die militärischen Titel // Zeitschrift für deutsche Wortforschung. 1910. Bd. 12.
Miller, 1960 — Miller G. A. Plans and the Structure of Behavior. N. Y.: Holt. a. o., 1960. 226 p.
McCawley, 1968 — McCawley D. The role of semantics in a grammar // Universals in Linguistic Theory. N. Y., 1968. P. 124—169.

Němec, 1980 — Němec I. Rekonstrukce lexikálního vývoje. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd, 1980. 193 p.
Nida, 1975 — Nida E. A. Componential Analysis of Meaning. The Hague; Paris: Mouton, 1975. 272 p.

Ogden, Richards, 1923 — Ogden Ch., Richards A. The Meaning of Meaning. L., 1923. 363 p.
Osgood, 1957 — Osgood Ch. E., Suci G. J., Tannenbaum P. H. The Measurement of Meaning. Urbana: Univ. of Illinois Press, 1957. 342 p.

Palmer, 1982 — Palmer T. R. Semantics: A New Outline. Moscow: Vysšaja škola, 1982. 112 p.
Pavilionis, 1974 — Pavilionis R. Kritikinė L. Vitgenšteino filosofija // Filosofijos istorijos chrestomatija. V.: Mintis, 1974. P. 271—280.
Pavilionis, 1976 — Pavilionis R. Logika ir šių dienų lingvistika // Problemos. 1976. T. 2(18). P. 41—45.
Pavilionis, 1981 — Pavilionis R. Kalba. Logika. Filosofija: Šiuolaikinių loginių-filosofinių kalbos koncepcijų analizė. V.: Mintis, 1981. 231 p.
Pikčilingis, 1975 — Pikčilingis J. Lietuvių kalbos stilistika. V.: Mokslas, 1975. T. 2. 376 p.
Porzig, 1934 — Porzig W. Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen // Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. 1934. Nr. 58. S. 70—97.
Pribušauskaitė, 1981 — Pribušauskaitė A. Lietuvių kalbos mušimo veiksmažodžiai (semantika) // LTSR MA darbai. A serija. 1981. T. 2(75). P. 121—126.
Probleme, 1977 — Probleme der semantischen Analyse (Studia Grammatica, 15). Berlin: Akademie Verlag, 1977. 405 S.

Rosinas, 1984 — Rosinas A. Lietuvių bendrinės kalbos įvardžių semantinė struktūra. V.: LTSR Aukštojo ir spec. vid. mokslo ministerijos leidybinė redakcinė taryba, 1984. 126 p.
Rosinienė, 1982 — Rosinienė G. Zoomorfinis žmogaus apibūdinimas lietuvių kalboje (psicholingvistinio eksperimento duomenimis) // Kalbotyra, 1982. T. 33(1). P. 78—87.

Savičiūtė, 1985 — Savičiūtė G. Parūpinamųjų veiksmažodžių semantika // Mokslo kalbos kultūros ir terminologijos problemos (Lietuvių kalbotyros klausimai. T. 24). V.: Mokslas, 1985. P. 236—251.
Schippan, 1972 — Schippan T. Einführung in die Semasiologie. Leipzig: Bibliographisches Inst., 1972. 246 S.
Sekaninová, 1980 — Sekaninová E. Z konfrontácie sémantickej struktúry lexémy v ruštine a slovenčine // Slovo a slovesnost, 1980. Nr. 2. S. 93—99.
Servaitė, 1984 — Servaitė L. Lietuvių kalbos leksiniai statyvai // Kalbotyra. 1984. T. 35(1). P. 77—85.
Sližienė, 1978 — Sližienė N. Veiksmažodžių valentingumo klausimu // Gramatinės kategorijos ir jų raida (Lietuvių kalbotyros klausimai. T. 18). V.: Mokslas, 1978. P. 107—123.
Sližienė, 1980 — Sližienė N. Subjektinimo ir objektinimo vaidmuo nustatant lietuvių kalbos veiksmažodžių sintaksinį valentingumą // Lietuvos TSR MA darbai. A serija. 1980. T. 1(70). P. 93—105.
Sližienė, 1986 — Sližienė N. Lietuvių kalbos veiksmažodžių valentingumas ir sintaksinė klasifikacija // Lietuvių kalbos sintaksės tyrinėjimai (Lietuvių kalbotyros klausimai. T. 26). V.: Mokslas, 1986. P. 45—94.

Szober, 1924 — S z o b e r S. Zarys językoznawstwa ogólnego. Warszawa, 1924. Z. 1. 228 p.
Tekorienė, 1983 — T e k o r i e n ė D. Lietuvių kalbos būdvardžio semantinis valentingumas // Kalbotyra. 1983. T. 34(1). P. 97—107.
Tekorienė, 1985 — T e k o r i e n ė D. Lietuvių kalbos būdvardžių semantinio valentingumo raiška // Kalbotyra. 1985. T. 36(1). P. 72—80.
Trier, 1931 — T r i e r J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Heidelberg: Winter, 1931. 347 S.
Ullman, 1957 — U l l m a n S. Semantics // Current Trends in Linguistics. The Hague; Paris: Mouton, 1972. Vol. 9. P. 343—394.
Urbutis, 1955 — U r b u t i s V. Lietuvių kalbos homonimų susidarymo būdai (Filologijos mokslų kandidato disertacija). V., 1955. 235 p.
Urbutis, 1978 — U r b u t i s V. Žodžių darybos teorija. V.: Mokslas, 1978. 338 p.
Vanagas, 1981 — V a n a g a s A. Lietuvių hidronimų semantika // Lietuvių onomastikos tyrinėjimai (Lietuvių kalbotyros klausimai. T. 21). V.: Mokslas, 1981. P. 4—153.
Weinreich, 1966 — W e i n r e i c h U. Explorations in semantics theory // Current Trends in Linguistics. The Hague; Paris: Mouton, 1966. Vol. 3. P. 395—477.
Weisgerber, 1927 — W e i s g e r b e r L. Bedeutungslehre — ein Irrweg der Sprachwissenschaft? // Germanisch-romanische Monatschrift. Bd. 15. 1927.
Weisgerber, 1971 — W e i s g e r b e r L. Die geistige Seite der Sprache und ihre Erforschung. Düsseldorf: Pädagogischer Verl. Schwan, 1971. 270 S.
Wierzbicka, 1972 — W i e r z b i c k a A. Semantic Primitives. Frankfurt a. M., 1972. 235 p.
Wierzbicka, 1980 — W i e r z b i c k a A. Lingua Mentalis. The Semantic of Natural Language. Sydney; N. Y.; L.; Toronto; San Francisco: Academic Press, 1980. 367 p.
Vitkauskas, 1981 — V i t k a u s k a s V. Liaudies kalbos grožis. V.: Mokslas, 1981. 128 p.
Zawadowski, 1966 — Z a w a d o w s k i L. Lingwistyczna teoria języka. Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1966. 498 s.
Žukaitė, 1987 — Ž u k a i t ė-B u i v y d i e n ė R. Giminystės pavadinimai leksikografijos praktikos aspektu // Lietuvių kalbos sandaros tyrinėjimai (Lietuvių kalbotyros klausimai. T. 27). V.: Mokslas, 1987. P. 189—193.
Žulys, 1972 — Ž u l y s V. L. Zavadovskio pažiūros į kalbą // Kalbotyra. 1972. T. 24(1). P. 111—119.
Župerka, 1983 — Ž u p e r k a K. Lietuvių kalbos stilistika. V.: Mokslas, 1983. 144 p.

Абрамов, 1984 — А б р а м о в Б. А. К проблеме слова (Слово с морфологической точки зрения) // Слово в грамматике и словаре. М.: Наука, 1984. С. 15—20.
Абрамян, 1965 — А б р а м я н Л. Л. Гносеологические проблемы теории знаков // Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1965. 256 с.
Алпатов, 1984 — А л п а т о в В. М. О понятии слова в европейской и японской традициях // Слово в грамматике и словаре. М.: Наука, 1984. С. 21—29.
Аничков, 1963 — А н и ч к о в И. Е. Об определении слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1963. С. 126—150.
Античные, 1936 — Античные теории языка и стиля. М.; Л.: Соцэкгиз, 1936. 344 с.
Апресян, 1963 — А п р е с я н Ю. Д. Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики // Проблемы структурной лингвистики. М.: Изд-во АН СССР, 1963. С. 102—149.
Апресян, 1967 — А п р е с я н Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола // М.: Наука, 1967. 252 с.
Апресян, 1969 — А п р е с я н Ю. Д. О языке для описания значений слов // Изв. АН СССР. Сер. лит-ры и яз., 1969. № 5. С. 415—428.
Апресян, 1974 — А п р е с я н Ю. Д. Лексическая семантика (Синонимические средства языка) // М.: Наука, 1974. 367 с.

Апресян, 1980 — Апресян Ю. Д. Нетривиальные семантические признаки и правила выбора значений // Восприятие языкового значения. Калининград, 1980. С. 27—49.
Арнольд, 1966 — Арнольд И. В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методы ее исследования (На материале имени существительного). Л.: Просвещение, 1966. 192 с.
Арнольд, 1985 — Арнольд И. В. Метаязык и концептуальный аппарат компонентного анализа // Вопросы структуры английского языка в синхронии и диахронии. Вып. 5: Слово и предложение в структурно-семантическом аспекте. Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. С. 110—116.
Арутюнова, 1982 — Арутюнова Н. Д. Лингвистические проблемы референции // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Радуга. 1982. Вып. 13. С. 6—40.
Арутюнова, 1976 — Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы. М.: Наука, 1976. 383 с.
Аспекты, 1980 — Аспекты семантических исследований. М.: Наука, 1980. 358 с.
Ахманова, 1969 — Ахманова О. С. Лингвистическое значение и его разновидности // Проблема знака и значения. М.: Изд-во МГУ. 1969. С. 110—113.
Бабицкене, 1983 — Бабицкене З. И. Регулярная полисемия и ее отражение в русской и литовской лексикографии: Дис. ... канд. филол. наук. Л., 1983. 212 с.
Бараускайте, 1988 — Бараускайте Д. Й. Глаголы эмоционального отношения и эмоционального состояния в современном литовском литературном языке: Дис. ... канд. филол. наук. Вильнюс, 1988. 160 с.
Барлас, 1968 — Барлас Л. Г. Об отношении стилистической окраски и эмоциональных оттенков слова к его лексическому значению // Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка. Ростов н/Д., 1968. С. 57—67.
Беляева, 1979 — Беляева Г. М. Словообразовательная валентность глагольных основ в английском языке // М.: Высш. шк., 1979. 184 с.
Бенвенист, 1974 — Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974. 447 с.
Бендикс, 1983 — Бендикс Э. Г. Эмпирическая база семантического описания // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1983. Вып. 14. С. 75—107.
Бережан, 1984 — Бережан С. Г. Обусловленность словарного значения глагола его грамматическими особенностями // Слово в грамматике и словаре. М.: Наука, 1984. С. 51—59.
Березин, Головин, 1979 — Березин Ф. М., Головин В. Н. Общее языкознание. М.: Просвещение, 1979. 416 с.
Березин, 1984 — Березин Ф. М. История лингвистических учений. М.: Высш. шк., 1984. 319 с.
Бирвиш, 1981 — Бирвиш М. Семантика // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1981. Вып. 10. С. 177—199.
Благова, 1983 — Благова А. Р. Структура словарного определения // Лингвистическая семантика и логика. М.: Изд-во ун-та Дружбы народов им. П. Лумумбы, 1983. С. 48—60.
Блумфилд, 1968 — Блумфилд Л. Язык. М.: Прогресс, 1968. 607 с.
Будагов, 1978 — Будагов Р. А. Борьба идей и направлений в языкознании нашего времени. М.: Наука, 1978. 248 с.
Будагов, 1983 — Будагов Р. А. В защиту понятия слова // ВЯ, 1983. № 1. С. 16—30.
Булыгина, 1968 — Булыгина Т. В. Грамматические оппозиции (К постановке вопроса) // Исследование по общей теории грамматики. М.: Наука, 1968. С. 175—232.
Булыгина, 1970 — Булыгина Т. В. Морфологическая структура слова в современном литовском литературном языке (в его письменной форме) // Морфологическая структура слова в индоевропейских языках. М.: Наука, 1970. С. 7—71.

Вандриес, 1937 — Вандриес Ж. Язык. М.: Соцэкгиз, 1937. 410 с.
Васильев, 1981 — Васильев Л. М. Семантика русского глагола. М.: Высш. шк., 1981. 184 с.
Васильев, 1983 — Васильев Л. М. Значение как предмет современной лингвистической семантики // Исследования по семантике. Уфа: Изд-во Башкирск. ун-та, 1983. С. 11—20.
Вахек, 1964 — Вахек Й. Лингвистический словарь Пражской школы. М.: Прогресс, 1964. 348 с.
Виноградов, 1977 — Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977. 312 с.
Витгенштейн, 1958 — Витгенштейн Л. Логико-философский трактат. М.: Изд-во иностр. лит., 1958. 133 с.
Вопросы теории, 1961 — Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. М.: Изд-во АН СССР, 1961. 254 с.
Востоков, 1963 — Востоков Б. И. О значении слова // Проблема знака и значения. М.: Изд-во МГУ, 1969. С. 114—121.

Гак, 1972 — Гак В. Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики. М.: Наука, 1972. С. 367—396.
Гак, 1976 — Гак В. Г. К диалектике семантических отношений в языке // Принципы и методы семантических исследований. М.: Наука, 1976. С. 73—92.
Гак, 1977 — Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. М.: Междунар. отношения, 1977. 263 с.
Галкина-Федорук, 1962 — Галкина-Федорук Е. М. Современный русский язык. М.: Изд-во МГУ, 1962. Ч. 1. 344 с.
Генюшене, 1983 — Генюшене Э. Рефлексивные глаголы в балтийских языках и типология рефлексивов. Вильнюс: Изд.-ред. совет Минвуза ЛитССР, 1983. 170 с.
Гудавичюс, 1970 — Гудавичюс А. Компонентный анализ и описание значений слов // Kalbotyra. 1970. Т. 21(2). С. 141—148.
Гудавичюс, 1971 — Гудавичюс А. Опыт семантической типологии (Verba videndi в литовском и русском языках) // Kalbotyra. 1971. Т. 22(2). P. 21—39.
Гудавичюс, 1973 — Гудавичюс А. Использование метода компонентного анализа в исследовании семантической структуры слова // Проблемы лексикологии. Минск: Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1973. С. 20—29.
Гудавичюс, 1985 — Гудавичюс А. Сопоставительная семасиология литовского и русского языков. Вильнюс: Мокслас, 1985. 175 с.
Гулыга, 1976 — Гулыга Е. В., Шендельс Е. И. О компонентном анализе значимых единиц языка // Принципы и методы семантических исследований. М.: Наука, 1976. С. 291—314.
Гухман, 1961 — Гухман М. М. Лингвистическая теория Л. Вейсгербера // Вопросы теории языка в современной зарубежной лингвистике. М.: Изд-во АН СССР, 1961. С. 123—162.

Долгих, 1974 — Долгих Н. Г. О трех направлениях в разработке метода компонентного анализа применительно к лексическому материалу // Филол. науки. 1974. № 2. С. 104—110.

Ельмслев, 1960 — Ельмслев Л. Пролегомены к теории языка // Новое в лингвистике. М.: Изд-во иностр. лит., 1960. Вып. 1. С. 264—389.

Закарьян, 1977 — Закарьян М. О. О словообразовательных гнездах. Три уровня словообразовательного гнезда // Kalbotyra. 1977. Т. 28(1). P. 28—49.
Звегинцев, 1957 — Звегинцев В. А. Семасиология. М.: Изд-во МГУ, 1957. 324 с.
Звегинцев, 1976 — Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи. М.: Изд-во МГУ, 1976. 307 с.
Звегинцев, 1981 — Звегинцев В. А. Зарубежная лингвистическая семантика последних десятилетий // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1981. Вып. 10. С. 5—49.

Земская, 1973 — Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. М.: Просвещение, 1973. 304 с.
Земская, 1978 — Земская Е. А. О парадигматических отношениях в словообразовании // Русский язык. Вопросы его истории и современного состояния: Виноградовские чтения. М.: Наука, 1978. С. 63—77.
Золотова, 1982 — Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М.: Наука, 1982. 368 с.
Иванова, 1981 — Иванова И. П., Бурлакова В. В., Почепцов Г. Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Высш. шк., 1981. 285 с.
Календене, 1982 — Календене Д. А. Семантическая структура многозначных прилагательных в современном литовском языке (в сопоставлении с немецким): Дис. ...канд. филол. наук. Вильнюс, 1982. 296 с.
Караулов, 1976 — Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. М.: Наука, 1976. 356 с.
Каткувене, 1981 — Каткувене Л. Ю. Безличные глагольные предложения в современном литовском языке: Дис. ...канд. филол. наук. Вильнюс, 1981. 179 с.
Кацнельсон, 1965 — Кацнельсон С. Д. Содержание слова: Значение и обозначение. М.; Л.: Наука, 1965. 110 с.
Карацеюс, 1987 — Карацеюс Ю. П. История социальных терминов литовского языка: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Вильнюс, 1987. 24 с.
Клименко, 1970 — Клименко А. П. Вопросы психолингвистического изучения семантики. Минск: Вышейшая школа, 1970. 208 с.
Клименко, 1980 — Клименко А. П. Проблема лексической системности в психолингвистическом освещении: Автореф. дис. ...д-ра филол. наук. Минск, 1980. 41 с.
Клименко, 1984 — Клименко А. П. Вопросы экспериментального психолингвистического исследования лексической семантики // Веснік БДУ ім. Леніна, 1984. Сер. 4. Вып. 2. С. 55—58.
Колшанский, 1976 — Колшанский Г. В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте // Принципы и методы семантических исследований. М.: Наука, 1976. С. 5—31.
Колшанский, 1980 — Колшанский Г. В. Контекстная семантика. М.: Наука, 1980. 108 с.
Комлев, 1969 — Комлев Н. Г. Компоненты содержательной структуры слова. М.: Изд-во МГУ, 1969. 192 с.
Копыленко, 1973 — Копыленко М. М. Сочетаемость лексем в русском языке. М.: Просвещение, 1973. 120 с.
Котелова, 1975 — Котелова Н. З. Значение слова и его сочетаемость (К формализации в языкознании). Л.: Наука, 1975. 164 с.
Косериу, 1969 — Косериу Е. Лексические солидарности // Вопросы учебной лексикологии и лексикографии. М.: Изд-во МГУ, 1969. С. 93—104.
Кубрякова, 1974 — Кубрякова Е. С. Основы морфологического анализа (на материале германских языков). М.: Наука, 1974. 319 с.
Кубрякова, 1981 — Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. М.: Наука, 1981. 200 с.
Кубрякова, 1984 — Кубрякова Е. С. Производное слово в лексике и грамматике // Слово в грамматике и словаре. М.: Наука, 1984. С. 60—69.
Кузнецов, 1964 — Кузнецов П. С. Опыт формального определения слова // ВЯ. 1964. № 5. С. 74—79.
Кузнецов, 1980 — Кузнецов А. М. Структурно семантические параметры в лексике. М.: Наука, 1980. 160 с.
Кузнецова, 1985 — Кузнецова Э. В. Два типа глагольных значений // Семантика и системность языковых единиц. Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1985. С. 27—37.
Курилович, 1962 — Курилович Е. Заметки о значении слова // Курилович Е. Очерки по лингвистике. М.: Изд-во иностр. лит., 1962. С. 237—250.
Лассан, 1984 — Лассан Э. Р., Шабанене О. В. Семантические роли и значение предиката // Kalbotyra. 1984. T. 35(2). P. 60—68. ,

Лайонз, 1979 — Лайонз Д. Введение в теоретическую лингвистику. М.: Прогресс, 1978. 544 с.

Левицкий, 1985 — Левицкий В. В. Опыт экспериментального разграничения лексической полисемии и омонимии // Психолингвистические исследования. Лексика. Фонетика. Калинин: Изд-во Калининск. пед. ин-та, 1985. С. 4—14.

Леонтьев, 1977 — Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1977. 304 с.

Льюис, 1983 — Льюис К. И. Виды значения // Семиотика. М.: Радуга, 1983. С. 211—224.

Лукин, 1985 — Лукин В. А. Некоторые проблемы и перспективы компонентного анализа // ВЯ. 1985. № 3. С. 58—66.

Мальцев, 1969 — Мальцев В. И. Лексическое значение и понятие // Проблемы знака и значения. М.: Изд-во МГУ, 1969. С. 93—102.

Марузо, 1960 — Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. М.: Изд-во иностр. лит., 1960. 436 с.

Машинный, 1964 — Машинный перевод и прикладная лингвистика // Бюллетень Московск. гос. пед. ин-та иностр. яз. им. М. Тореза. М., 1966. Вып. 8.

Медникова, 1974 — Медникова Э. М. Значение слова и методы его описания.— М.: Высш. шк., 1974. 202 с.

Методы, 1975 — Методы изучения лексики.— Минск: Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1975. 232 с.

Моррис, 1983 — Моррис Ч. У. Из книги «Значение и означивание» // Семиотика. М.: Радуга, 1983. С. 118—132.

Найда, 1983 — Найда Ю. А. Процедуры анализа компонентной структуры референционного значения // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1983. Вып. 14. С. 61—74.

Нарский, 1969 — Нарский И. С. Проблема значения «значение» в теории познания // Проблема знака и значения. М.: Изд-во МГУ, 1969. С. 5—58.

Невская, 1973 — Невская Л. Г. Балтийская географическая терминология в сопоставлении со славянской (к семантической типологии): Автореф. дис. ...канд. филол. наук. М., 1973. 24 с.

Невская, 1977 — Невская А. Г. Балтийская географическая терминология. М.: Наука. 228 с.

Никитин, 1974 — Никитин М. В. Лексическое значение в слове и словосочетании. Владимир: Изд-во гос. пед. ин-та им. П. И. Лебедева-Поленского, 1974. 224 с.

Никитин, 1983 — Никитин М. В. Лексическое значение слова (структура и комбинаторика). М.: Высш. шк., 1983. 127 с.

Никитин, 1985 — Никитин М. В. О структуре лексического значения // Вопросы структуры английского языка в синхронии и диахронии. Слово и предложение в структурно-семантическом аспекте. Л., 1985. Вып. 5. С. 116—126.

Новиков, 1982 — Новиков Л. А. Семантика русского языка. М.: Высш. шк., 1982. 272 с.

Новиков, 1983 — Новиков Л. А. Логические оппозиции и лингвистическая семантика // Лингвистическая семантика и логика. М.: Изд-во Ун-та дружбы народов им. П. Лумумбы, 1983. С. 5—18.

Новикова, 1985 — Новикова Н. С. Инвариантное значение имени поля и внутренняя структура ядра (на материале семантического поля воли в русском языке) // Филол. науки. 1985. № 4. С. 73—78.

Ольшанский, 1983 — Ольшанский И. Т. Взаимодействие семантики слова и предложения // ВЯ. 1983. № 3. С. 52—62.

Основы, 1974 — Основы теории речевой деятельности.— М.: Наука, 1974. 368 с.

Павлов, 1985 — Павлов В. М. Понятие лексемы и проблема отношений синтаксиса и словообразования. Л.: Наука, 1985. 300 с.

Пауль, 1960 — Пауль Г. Принципы истории языка. М.: Изд-во иностр. лит., 1960. 500 с.

Петрищева, 1984 — Петрищева Е. Ф. Стилистически окрашенная лексика русского языка. М.: Наука, 1984. 222 с.

Плотников, 1984 — Плотников Б. А. Основы семасиологии. Минск: Вышейшая школа, 1984. 223 с.
Покровский, 1959 — Покровский М. М. Избранные работы по языкознанию. М.: Изд-во АН СССР, 1959. 382 с.
Попова, 1984 — Попова З. Д., Стернин И. А. Лексическая система языка. Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1984. 148 с.
Посох, 1975 — Посох А. В. Компонентный анализ семантики // Методы изучения лексики. Минск: Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1975. С. 38—47.
Потебня, 1958 — Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. М.: Учпедгиз, 1958. Т. 1—2. 536 с.
Правдин, 1983 — Правдин М. Н. Словарное толкование, наглядность и здравый смысл // Лингвистическая семантика и логика. М.: Изд-во ун-та Дружбы народов им. П. Лумумбы, 1983. С. 28—48.
ППС, 1983 — Психолингвистические проблемы семантики. М.: Наука, 1983. 285 с.
Росинене, 1978 — Росинене Г. И. Характеристика человека зоонимами в литовском языке: Дис. ...канд. филол. наук. Вильнюс, 1978. 206 с.
Росинене, 1985 — Росинене Г. Системность в семантике зооморфизмов литовского языка // Семантика и системность языковых единиц. Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1985. С. 67—77.
Селиверстова, 1975 — Селиверстова О. Н. Компонентный анализ многозначных слов. М.: Наука, 1975. 240 с.
Селиверстова, 1980 — Селиверстова О. Н. Некоторые типы семантических гипотез и их верификации // Гипотеза в современной лингвистике. М.: Наука, 1980. С. 282—319.
Сепир, 1934 — Сепир Э. Язык: Введение в изучение речи. М.; Л.: Соцэкгиз, 1934. 222 с.
Серебренников, 1983 — Серебренников Б. А. О материалистическом подходе к явлениям языка. М.: Наука, 1983. 320 с.
Сергеева, 1983 — Сергеева Л. А. Коннотативное значение как объект лингвистического анализа // Исследования по семантике. Уфа: Изд-во Башкирск. ун-та, 1983. С. 114—119.
Скаличка, 1967 — Скаличка В. Асимметрический дуализм языковых единиц // Пражский лингвистический кружок. М.: Прогресс, 1967. С. 119—127.
Скребнев, 1975 — Скребнев Ю. М. Очерк теории стилистики: Учеб. пособие для студентов и аспирантов филол. специальностей. Горький: Гос. пед. ин-т иностр. яз. им. Н. А. Добролюбова, 1975. 175 с.
Слобин, 1976 — Слобин Д. Психолингвистика.— М.: Прогресс, 1976. 350 с.
Смирницкий, 1954 — Смирницкий А. И. К вопросу о слове (Проблема тождества слова) // Тр. ИЯ АН СССР, 1954. Т. 4. С. 3—49.
Смирницкий, 1955 — Смирницкий А. И. Значение слова // ВЯ, 1955. № 2. С. 79—89.
Соколовская, 1979 — Соколовская Ж. П. Система в лексической системе (Анализ семантической структуры слова). Киев: Вища школа, 1979. 190 с.
Солнцев, 1970 — Солнцев В. М. Знаковость языка и марксистско-ленинская теория познания // Ленинизм и теоретические проблемы языкознания. М.: Наука, 1970. С. 218—224.
Соссюр, 1977 — Соссюр Ф. Труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1977. 696 с.
Степанов, 1975 — Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. М.: Просвещение, 1975. 271 с.
Степанов, 1981 — Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения (Семиологическая грамматика). М.: Наука, 1981. 360 с.
Степанов, 1983 — Степанов Ю. С. В мире семиотики // Семиотика. М.: Радуга, 1983. С. 5—36.
Степанова, 1968 — Степанова М. Д. Методы синхронного анализа лексики (На материале современного немецкого языка). М.: Высш. шк., 1968. 200 с.
Стернин, 1979 — Стернин И. А. Проблемы анализа структуры значения слова. Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1979. 156 с.
Стернин, 1982 — Стернин И. А. Лексическое значение и энциклопедическое знание // Аспекты лексического значения. Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1982. С. 10—17.

Стернин, 1985 — Стернин И. А. Экспериментальное выявление периферийных сем роста, силы, размера в значениях русских существительных // Психолингвистические исследования: Лексика. Фонетика. Калинин: Изд-во Калининск. ун-та, 1985. С. 14—18.

Стернин, 1985 — Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи. Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1985. 172 с.

СТП, 1982 — Семантические типы предикатов. М.: Наука, 1982. 368 с.

Телия, 1986 — Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных слов. М.: Наука, 1986. 144 с.

Титова, 1975 — Титова Л. Н. Свободный ассоциативный эксперимент // Методы изучения лексики. Минск: Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1975. С. 57—61.

Толстой, 1963 — Толстой Н. И. Из опытов типологического исследования словарного состава // ВЯ. 1963. № 1. С. 29—45.

Толстой, 1968 — Толстой Н. И. Некоторые проблемы сравнительной славянской семасиологии // VI Междунар. съезд славистов: Доклады советской делегации. М.: Наука, 1968, с. 339—365.

Толстой, 1969 — Толстой Н. И. Славянская географическая терминология. Семасиологические этюды. М.: Наука, 1969. 262 с.

Тондл, 1975 — Тондл Л. Проблемы семантики. М.: Прогресс, 1975. 480 с.

Улуханов, 1979 — Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. М.: Наука, 1977. 256 с.

Уфимцева, 1968 — Уфимцева А. А. Слово в лексико-семантической системе языка. М.: Наука, 1968. 272 с.

Уфимцева, 1986 — Уфимцева А. А. Лексическое значение. Принцип семиологического описания лексики. М.: Наука, 1986. 239 с.

Уфимцева, 1974 — Уфимцева А. А. Типы словесных знаков. М.: Наука, 1974. 206 с.

Уфимцева, 1984 — Уфимцева А. А. Семиологический подход к изучению лексики // Изв. АН СССР. Сер. лит-ры и яз. 1984. № 5. С. 428—442.

Уфимцева, 1984_2 — Уфимцева А. А. К вопросу о так называемом дефиниционном методе описания лексического значения слова // Слово в грамматике и словаре. М.: Наука, 1984. С. 134—141.

Филин, 1979 — Филин Ф. П. Некоторые вопросы современного языкознания // ВЯ, 1979. № 4. С. 20—25.

Филлмор, 1981 — Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1981. Вып. 10. С. 496—530.

Филлмор, 1983 — Филлмор Ч. Об организации семантической организации в словаре // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1983. Вып. 14. С. 23—60.

Философский, 1983 — Философский энциклопедический словарь. М.: Сов. энциклопедия, 1983. 839 с.

Фрумкина, 1984 — Фрумкина Р. М. Цвет, смысл, сходство (Аспекты психолингвистического анализа). М.: Наука, 1984. 176 с.

Фрумкина, 1986 — Фрумкина Р. М., Миркин Б. Г. Семантика конкретной лексики: психолингвистический подход // Изв. АН СССР. Сер. лит-ры и яз. 1986. № 1. С. 12—22.

Харитончик, 1986 — Харитончик З. А. Имена прилагательные в лексико-грамматической системе современного английского языка. Минск: Вышейшая школа, 1986. 96 с.

Хидекель, 1983 — Хидекель С. С., Кошель Т. Г. Природа и характер языковых оценок // Лексические и грамматические компоненты в семантике языкового знака. Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1983. С. 11—20.

Чейф, 1975 — Чейф У. Л. Значение и структура языка. М.: Прогресс, 1975. 432 с.

Чикобава, 1959 — Чикобава А. С. Проблема языка как предмета языкознания. На материале зарубежного языкознания. М.: Учпедгиз, 1959. 179 с.

Шафф, 1963 — Шафф Л. Введение в семантику. М.: Изд-во иностр. лит., 1963. 376 с.

Шаховский, 1983 — Шаховский В. И. Эмотивный компонент значения и методы его описания. Волгоград: Изд-во Волгоградск. гос. пед. ин-та им. А. С. Серафимовича, 1983. 96 с.

Шмелев, 1964 — Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка. М.: Просвещение, 1964. 244 с.

Шмелев, 1973 — Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. М.: Наука, 1973. 280 с.

Шмелев, 1977 — Шмелев Д. Н. Современный русский язык. Лексика. М.: Просвещение, 1977. 335 с.

Шрамм, 1979 — Шрамм А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных (на материале современного русского языка). Л.: Изд-во ЛГУ. 1979. 134 с.

Штейнталь, 1964 — Штейнталь Г. Грамматика, логика, психология (их принципы и их взаимоотношения) // Звегинцев В. А. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях. М.: Просвещение, 1964. С. 127—135.

Шухардт, 1950 — Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. М.: Изд-во иностр. лит., 1950. 292 с.

Щерба, 1958 — Щерба Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Л.: Изд-во ЛГУ. 1958. Т. 1. 182 с.

Щур, 1974 — Щур Г. С. Теория поля в лингвистике. М.: Наука, 1974. 255 с.

$ЯзН_1$ — Языковая номинация. Общие вопросы. М.: Наука, 1977. 360 с.

$ЯзН_2$ — Языковая номинация. Виды наименований. М.: Наука, 1977. 358 с.

SUTRUMPINIMAI

akt. — aktyvus
an. — anglų
J. Avyž. — Jonas Avyžius
Azr. — Azierkai, Baltarusijos TSR
J. Balč. — Juozas Balčikonis
J. Balt. — Juozas Baltušis
K. Bor. — Kazys Boruta
Brs. — Barstyčiai, Skuodo r.
Brsl. — Breslauja, Baltarusijos TSR
P. Cv. — Petras Cvirka
S. Dauk. — Simonas Daukantas
V. Daut. — Vladas Dautartas
P. P. Dirg. — Petras ir Povilas Dirgėlos
din. — dinamiškas
DLKŽ — Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. V., 1972.
K. Don. — Kristijonas Donelaitis
J. Dov. — J. Dovydaitis
Ds. — Dusetos, Zarasų r.
durat. — duratyvinis (trukmės)
Ėr. — Ėriškiai, Panevėžio r.
gr. — graikų
R. Gran. — Romualdas Granauskas
J. Gruš. — Juozas Grušas
Grž. — Grūžiai, Pasvalio r.
J. — Литовский словарь А. Юшкевича съ толкован емъ словъ на русскомъ и польскомъ языкахъ. Петроградъ, 1897. Т. 1; 1904. Т. 2; 1922. Т. 3.
A. Jušk. — Lietuviškos svodbinės dainos, užrašytos par Antaną Juškevičę ir išspausdintos par Joną Juškevičę Petropyle... 1883.
M. Katil. — Marius Katiliškis
KlvD. — Prūsijos Lietuvių Dainos / Surinko [...] Vilius Kalvaitis Tilžėje, 1905.
V. Kr. — Vincas Krėvė-Mickevičius
Krtv. — Kurtuvėnai, Šiaulių r.
Ktk. — Kuktiškės, Utenos r.
Lnkv. — Linkuva, Pakruojo r.
LKŽ. — Lietuvių kalbos žodynas. T. 1—13
Lp. — Leipalingis, Lazdijų r.
lo. — lotynų
LTR — Lietuvių tautosakos rankraštynas
K. Mar. — Kazys Marukas
J. Marc. — Justinas Marcinkevičius
V. Myk.-Put. — Vincas Mykolaitis-Putinas
Mrk. — Merkinė, Varėnos r.
S. Nėr. — Salomėja Nėris
obj. — objektas
pas. — pasyvus
J. Paukš. — Juozas Paukštelis
pers. — asmuo
Pls. — Pelesa, Baltarusijos TSR

J. Pož. — Juozas Požėra
pr. — prancūzų
Ps. — Pasvalys
Rdm. — Rudamina, Lazdijų r.
Rk. — Rokiškis
Sch. — Augustas Šleicheris
Skr. — Skirsnemunė, Jurbarko r.
Slm. — Salamiestis, Kupiškio r.
M. Sluc. — Mykolas Sluckis
J. Sok. — Juozas Sokas
stat. — statiškas
Šts. — Šatės, Skuodo r.
Trg. — Tauragnai, Utenos r.
trš. — tarybiniai raštai
tts. — tautosaka
Vaižg. — J. Tumas-Vaižgantas
VD — A. Vireliūnas (jo surinktos dainos)
A. Venc. — Antanas Venclova
A. Vien. — Antanas Žukauskas-Vienuolis
Vkš. — Viekšniai, Akmenės r.
Vs. — Veisiejai, Lazdijų r.
Žem. — Julija Žymantienė-Žemaitė

РЕЗЮМЕ

1. В монографии на фоне различных семантических теорий излагается одна из возможных концепций лексической семантики и рассматриваются проблемы изучения структуры лексического значения.

Исходное методологическое положение развиваемой здесь семиологической концепции состоит в том, что семантическая структура языка не является некоей самостоятельной структурой и потому семантическая теория не должна быть оторванной от общей теории познавательного процесса. Отсюда и проблемы лексической семантики должны исследоваться с учетом анализа разных концептуальных систем, охватывающих как повседневное, так и научное познание реальной и потенциальной действительности.

Другой общеметодологической установкой исследования является понимание языка как знаковой системы особого рода, единицам которой свойственны различные способы структурации в системе языка и речи.

Семиологический подход опирается также на теорию слова, рассматривающую его как особый лингвистический знак, и применяется в рамках материала предметного и признакового имени современного литовского языка. Спецификой лингвистического знака обусловливается возможность рассмотрения лексического значения как с онтологической, так и с чисто лингвистической точки зрения.

2. Важнейшей функцией слова является репрезентативная функция: слова́ называют и идентифицируют разные объекты человеческого познания, притом это происходит двукратно — в акте знакообразования, т. е. в номинации, и в акте функционирования знака, т. е. в речи. Именно эта функция и определяет онтологический статус лексического значения. Значение как содержательная сторона словесного знака — это вся закрепленная данным языковым коллективом и содержащаяся в знаке концептуальная информация, коммуницируемая словом (термин *коммуницировать информацию* означает «обозначать и воспроизводить информацию»). В монографии такое значение определяется как *когнитивное*. Многообразие источников концептуальной информации предполагает несколько аспектов когнитивного значения. Если основой коммуницируемой информации являются предметы окружающего или внутреннего мира человека, когнитивное значение отождествляется с логико-вещественным содержанием слова, т. е. оно выступает как *десигнативное* значение. В нем находит свое выражение сумма признаков, свойственных тому или иному явлению, предмету или классу предметов, которых достаточно для идентификации обозначаемого объекта. В десигнативном значении при помощи ономасиологического анализа (сопоставления слова с экстралингвистическим предметом) выделяется денотативный и/или сигнификативный аспекты. Соотношения денотата (предметного представления) и сигнификата (понятийных признаков) в значениях слов разных семиологических классов неодинаково: как и во многих семантических исследованиях, здесь особенно подчеркивается различие между значениями предикатных и непредикатных слов, т. е. названий признаков и предметов.

Если основу образования концептов составляет эмоциональная оценка именуемых объектов, то наряду с десигнативным значением в слове содержится также и *коннотативный* компонент. Соотношения коннотации и десигнации в когнитивном значении сложны и неоднотипны. Здесь они выявляются на материале конкретных примеров.

3. Слово как знак характеризуется не только ономасиологическими отношениями, но и различного типа связями с членами той же знаковой системы, т. е. с другими словами. Такие связи существуют как в системе языка, так и в речи. Все они — реальные факты, объективные данные, изучение которых позволяет рассматривать лексическое значение как чисто лингвистическую единицу, своего рода конструкт. Значение, определяемое структурой языка, называется структурным значением, или семемой. Семема — это внутренне организованная система семантических компонентов (СК), или же определенный комплекс значимостей: синтагматической, парадигматической или деривационной. О каждом типе значимостей подробно излагается в отдельных разделах книги.

Выделяя онтологический и лингвистический статус лексического значения, нужно четко оговорить соотношения когнитивного и структурного значения, не абсолютизируя при этом ни одного из них. Объектом лингвистического исследования является структурное значение, а целью — выделение составных частей значения, выявление их внутренней организации, построение его эксплицитной модели. Однако никогда не следует забывать о том, что членение и моделирование значения — это членение и моделирование концептуальной информации, а вместе с тем и экстралингвистического ее источника, ибо содержание и структура значений формируется в своей основе тем же способом, каким люди отождествляют и различают вещи или явления действительности.

4. Структура значения исследуется при помощи компонентного анализа (КА). Компонентный анализ определяется как членение значения на семантические компоненты, экспликацию которых предполагают синтагматические, парадигматические и дериваицонные отношения между словами (т. е. отношения как в системе языка, так и в речи). В книге подробно излагается методика членения значений. Значения конкретных существительных и глаголов с несложной семантической структурой (напр., субъектных) предлагается членить парадигматическим способом (т. е. методом бинарных оппозиций), значения же других предикатных слов трудно поддаются парадигматическому членению, так как они раскрываются в синтагмах, в которых предметные и признаковые имена, сочетаясь, предопределяют взаимно подлежащую актуализации семантическую валентность данного слова. Поэтому структуру значения предикатных слов удобнее всего изучать со стороны синтагматики. В значениях дериватов как слов особого типа (т. е. представителей вторичной номинации) должны выделяться, во-первых, компоненты, которые предполагаются отношениями деривата, мотивирующего слова и деривационного форманта. Для уточнения или проверки данных компонентного анализа довольно удачно используются приемы психолингвистического анализа. Так как все методы членения обладают и положительными и отрицательными чертами, выбор метода должен осуществляться с учетом конкретного материала.

5. В структуре значения выделяются центр и периферия. Закрытая жесткая структура семантических компонентов определяется как интенсионал, а открытая вероятностная структура компонентов — как импликационал. Интенсионал составляют интегральные СК, которые указывают на семантическую связь слова с другими словами, и основные дифференциальные СК, характеризующие специфику каждого значения. Все они лежат в основе лексикографических дефиниций и соответствуют тому ядру когнитивного значения, которое определяется как самая постоянная, усвоенная обществом часть знаний о каком-либо объекте действительности. Импликационал составляет большее или меньшее число конкретных дифференциальных СК, которые, активизируясь в разных актах речи, как бы развивают интенсионал. Четких границ между этими двумя частями не существует: на конкретном материале показывается, что в развитии и функционировании языка происходят постоянные сдвиги между центром и периферией.

6. Теория и методика компонентного анализа не является самоцелью. Одна из конкретных целей его применения заключалась в объективном описании значения, т. е. в попытке создания такого семантического языка, с помощью которого можно было бы через один и тот же набор СК описать значения слов какой-либо одной лексико-семантической группы. На конкретных

примерах показано, как данный способ анализа помогает решать проблему **полисемии и омонимии.**

7. В монографии не охвачены все вопросы лексической семантики. За пределами углубленного рассмотрения остались очень сложные теоретические проблемы многозначности, структуры полисемантического слова, системной организации лексико-семантической группы, своеобразие систем выражения в каждом языке и т. п. Некоторые из этих проблем уже обсуждались в литовском языкознании, решение других — задача будущего. В настоящей книге лишь была сделана попытка изложить, насколько это возможно, последовательную и единую концепцию лексического значения и его структуры, которая была бы полезной для практического анализа лингвистических фактов и которая бы соответствовала современному состоянию советского языкознания.

SUMMARY

Against the background of various semantic theories the book presents an alternative conception of lexical semantics and discusses the problems pertaining to the analysis of the structure of lexical meaning.

The underlying methodological principle of the semiological conception presented in the book rests on the idea that the semantic structure of a language is not an autonomous structure, and that the semantic theory must not be separated from the general theory of knowledge. Therefore the problems of lexical semantics should not be alienated from the analysis of various conceptual systems which cover not only the everyday or scientific but also the real or possible cognition of the surrounding world.

Another methodological principle of investigation is based on the treatment of language as a system of specific signs the units of which are endowed with various structuring capacity both in language and speech. The semiological approach to the problem of lexical semantics is also based on the theory of word, regarding it as a specific linguistic sign possessing meaning. Such an approach makes it possible to consider the lexical meaning from two points of view: ontological and metalinguistic.

The main function of a word is to refer to (name, represent or identify) various objects of cognition. It is the function of a word that makes it possible to define the ontological status of the lexical meaning. Thus the meaning of a word is first of all the content of the word taken as a linguistic sign. Secondly, the meaning is an overall conceptual information communicated by the word which is shared and approved by the members of a given speech community. It is a cognitive meaning.

The diversity of sources of conceptual information determines the nature of a cognitive meaning. If the information being communicated consists basically of "things", phenomena, peculiarities, circumstances, etc., the cognitive meaning may be regarded as a designative, which manifests itself either in denotative or significative aspects. If the process of concept formation involves the emotive evaluation of the objects being named then the word besides its designative meaning can also acquire a connotative meaning. Therefore the content of a word as a representative sign is sometimes formed only by designative (denotative and/or significative) meaning, and sometimes it is binary consisting of designative and connotative meanings.

A word as a sign is characterized not only by onomasiological relations but also by various types of connections between the members of the same semiological system, i. e. between different words. Such connections exist both in language and speech. It must be emphasized that these relations are real, objective facts the study of which makes it possible to consider lexical meaning as an entirely linguistic unit, as a construct in its way. The meaning determined by the structure of the language is called the structural meaning or a sememe. The sememe is an internally organized system of semantic components or a definite complex of values: syntagmatic, paradigmatic or derivational. Every type of values is described in detail in the corresponding parts of the book.

In singling out the ontological and the linguistic status of lexical meaning the interrelation between the cognitive and the structural meanings must be clearly specified. Care should be taken not to make any of them absolute. The object of linguistic analysis is the structural meaning, the purpose of such an analysis being the selection of the constitutive parts of meaning revealing their

internal organization and constructing the explicative model of meaning. However it should be borne in mind that segmentation (differentiation) and modelling of meaning is segmentation and modelling of conceptual information which is being communicated verbally alongside with its extralinguistic source, because the content and the structure of meaning is moulded basically in the same way people identify or distinguish "things" or phenomena or reality.

The structure of meaning is analysed by means of componential analysis, which is understood as the segmentation of meaning into semantic components, the explication of which presupposes the syntagmatic, paradigmatic and derivational relations between the words both in language and speech. The method of segmentation of meaning is given a detailed description in the book. The meanings of concrete nouns and verbs possessing a simple semantic structure (e. g. subjectival) can be analysed paradigmatically (i. e. using the method of binary oppositions). The meanings of other predicative words do not easily lend themselves to paradigmatic segmentation, because they come out in syntagms where the collocation of substantival and adjectival nouns determine the semantic valency of the given word. For this reason it is advantageous to scrutinize the structure of meaning of predicative words from the point of view of syntagmatics. As far as the segmentation of meanings of the derivatives as words of special type (i. e. representatives of the secondary nomination) is concerned first of all the components of their meanings which involve the relationship between the derivative, the base and the derivational formant should be singled out. To verify and make information concerning componential analysis more precise and accurate the methods of psycholinguistic analysis may be very helpful. Since all methods of segmentation of meaning exhibit positive and negative features the choice of the particular method must be accomplished taking into consideration the nature of concrete linguistic material.

The centre and the periphery are singled out in the structure of meaning. The closed, rigorous structure of semantic components is called the intension, and the open, varying structure of components is defined as implication. The intension contains those integral semantic components which indicate the semantic connection of the word with other words, and the principal distinctive semantic components which serve to mark the specific character of the particular meaning. All of them form the basis of the lexicographic definition of the word and correspond to the nucleus of the cognitive meaning which is defined as the most permanent, invariable part of knowledge about a certain object of reality accumulated by the given speech community. The implication is formed by a greater or smaller number of concrete distinctive semantic components which having actualized in different speech acts as if expand, elaborate the intension. The centre and the periphery, however, are not divided by a Chinese wall: the analysis of concrete material shows that there is a constant shift between them.

The theory and techniques of componential analysis cannot be considered an end in itself. One of the principal aims of its use was to try and present the objective description of meaning, i. e. to develop such a semantic language with the help of which it would be possible, operating with the same set of semantic components, to describe the meanings of the words of the given lexico-semantic group. Concrete examples are adduced in order to illustrate how the componential analysis helps to solve the problem of polysemy and homonymy.

The book, however, does not include all the problems of lexical semantics. Some complicated theoretical problems of polysemy, its structure, systematic organization of lexico-semantic groups, peculiarities of systems of expression in a particular language and many other problems remained beyond the scope of profound investigation. Some of these problems have already been given careful consideration in Lithuanian linguistics, other problems still await their solution in the future. The present book, therefore, tries to present, as far as possible, a consistent and complete conception of lexical semantics, which might be useful in practical analysis of linguistic facts and which would correspond to the modern state of development of Soviet linguistics.

ZUSAMMENFASSUNG

1. In der Monographie wird angesichts verschiedener semantischer Theorien eine der möglichen Konzeptionen der lexikalischen Semantik dargelegt und es wird Versuch unternommen, Probleme der Untersuchung der lexikalischen Bedeutungsstruktur zu lösen. Die hier entwickelte semiologische Konzeption gründet sich auf der methodologischen Behauptung, daß die semantische Struktur einer Sprache keine selbständige, autonome Struktur ist, deshalb darf die semantische Struktur nicht von der allgemeinen Theorie des Erkenntnisprozesses getrennt werden. Folglich sollen auch Probleme der lexikalischen Semantik unter Berücksichtigung der Analyse verschiedener konzeptueller Systeme untersucht werden, die eine alltägliche, wissenschaftliche oder irgendeine andere Erkenntnis der realen oder potenziellen Wirklichkeit einschließt. Eine andere allgemeinmethodologische Einstellung ist die Auffassung, daß die Sprache ein Zeichensystem von besonderer Art ist, dessen Elemente verschiedene Strukturierungsmöglichkeiten im Sprach- und Redesystem besitzen.

Unser semiologisches Herangehen stützt sich auf die Theorie des Wortes, die das Wort als ein besonderes linguistisches Zeichen betrachtet, und wird am Material der Ding- und Eigenschaftswörter der litauischen Gegenwartssprache untersucht. Durch die Spezifik eines linguistischen Zeichens entsteht Möglichkeit, die lexikalische Bedeutung sowohl vom ontologischen als auch vom rein linguistischen Standpunkt aus zu betrachten.

2. Die repräsentative Funktion ist die wichtigste Funktion eines Wortes: es benennt und identifiziert verschiedene Objekte der menschlichen Erkenntnis, und dies geschicht zweimal — erstens bei der Zeichenbildung, dem Nominieren, und zweitens in der Rede, d. h. beim Funktionieren des Zeichens. Die letztgenannte Funktion bestimmt den ontologischen Status der lexikalischen Bedeutung. Die Bedeutung als inhaltliche Seite des Wortzeichens ist die durch das bestimmte sprachliche Kollektiv offiziell gebilligte und von ihm vertretene ganze konzeptuelle Information, die durch das Wort kommuniziert wird (der Begriff *kommunizieren der Information* bedeutet „eine Information bezeichnen und reproduzieren"). In der Monographie wird eine solche Bedeutung als k o g n i t i v bezeichnet. Die Quellenmannigfaltigkeit der konzeptuellen Information setzt einige Aspekte der kognitiven Bedeutung voraus. Wenn im Grunde der kommunizierten Information Gegenstände der Außen- oder Innenwelt eines Menschen sind, identifiziert sich die kognitive Bedeutung mit der logisch-sachlichen Inhaltsseite des Wortes, d. h. sie tritt als d e s i g n a t i v e Bedeutung auf. Darin kommt die Summe der Merkmale zum Ausdruck, die der einen oder der anderen Erscheinung, einem Gegenstand oder einer Klasse von Gegenständen, die zum Identifizieren des benannten Objekts ausreichen, eigen sind. In der designativen Bedeutung wird mit Hilfe der onomasiologischen Analyse (der Gegenüberstellung des Wortes zum extralinguistischen Objekt) der d e n o t a t i v e und/oder der s i g n i f i k a t i v e Aspekt unterschieden. Die Beziehungen zwischen Denotat (der gegenständlichen Vorstellung) und Signifikat (begrifflicher Merkmale) in den Bedeutungen der Wörter von verschiedenen semiologischen Klassen sind unterschiedlich: wie in den meisten semantischen Untersuchungen wird hier besonders der Unterschied zwischen den Bedeutungen der prädikativen und nichtprädikativen Wörter, d. h. Benennungen der Merkmale und Gegenstände hervorgehoben.

Wenn die Grundlage für die Herausbildung der Konzepte die emotionale Einschätzung der benannten Objekte bildet, enthält das Wort neben der designativen Bedeutung auch eine k o n n o t a t i v e Komponente. Die Beziehungen zwischen Konnotation und Designation in der kognitiven Bedeutung sind kompli-

ziert und verschiedenartig. Sie werden hier an zahlreichen konkreten Belegen aufgedeckt.

3. Das Wort als Zeichen wird nicht nur durch onomasiologische Beziehungen, sondern auch durch die Verbindungen von verschiedenen Typen mit den Mitgliedern desselben Zeichensystems, d. h. mit anderen Wörtern, charakterisiert. Solche Verbindungen existieren sowohl im Sprachsystem als auch in der Rede. Sie werden als überzeugende Fakten, als Realien wahrgenommen, deren Untersuchung zum Betrachten der lexikalischen Bedeutung als rein linguistischer Einheit eines gewissen Gebildes, Anlaß gibt.

Die Bedeutung, die von der Struktur der Sprache bedingt wird, heißt strukturelle Bedeutung oder Semem. Semem ist ein innerlich organisiertes System semantischer Komponenten (SK) oder ein gewisses paradigmatisches, syntagmatisches oder derivatives Wertekomplex.

Beim Unterscheiden des ontologischen und linguistischen Status einer linguistischen Bedeutung soll gegenseitiges Verhältnis der kognitiven und strukturellen Bedeutung gründlich besprochen werden, ohne eine von beiden zu absolutisieren.

Den linguistischen Untersuchungsgegenstand bildet die strukturelle Bedeutung, Ziel einer solchen Untersuchung ist das Feststellen der Bestandteile einer Bedeutung, das Aufdecken der innerlichen Organisation und das Konstruieren eines expliziten Modells. Aber es darf nie vergessen werden, daß die Gliederung und das Modellieren einer Bedeutung die Gliederung und das Modellierien der konzeptuellen Information ist, damit auch das ihrer extralinguistischen Quelle, weil der Inhalt und die Struktur der Bedeutung im Grunde genommen sich auf dieselbe Weise formiert wie die Menschen die Dinge und Erscheinungen der Wirklichkeit identifizieren.

4. Die Bedeutungsstruktur wird hier mit Hilfe der Komponentenanalyse (KA) untersucht. Unter der Komponentenanalyse versteht man hier die Gliederung der Bedeutung in semantische Komponenten, deren paradigmatische, syntagmatische Beziehungen zwischen den Wörtern und die Derivation (d. h. die Beziehungen sowohl im System der Sprache als auch in der Rede) Explikation voraussetzen. Im Buch werden verschiedene Wege zur Gliederung der Wortbedeutung ausführlich dargelegt. Für die Bedeutungsgliederung der konkreten Substantive und Verben mit unkomplizierter semantischer Struktur (z. B. die der subjektiven Verben) wird paradigmatisches Herangehen empfohlen (mit Hilfe der binären Oppositionsmethode). Für die semantische Struktur der anderen prädikativen Wörter ist die syntagmatische Ausgrenzung der semantischen Komponente geeignet. Bei der Bedeutungsgliederung der Derivate durften vor allem die Derivationsbeziehungen zwischen dem Derivat und dem Grundwort sowie dadurch bedingten semantischen Komponenten nicht außer Acht gelassen werden. Zur Präzisierung oder Überprüfung der Ergebnisse einer Komponentenanalyse verwendet man recht erfolgreich das psycholinguistische Verfahren. Da jede einzelne Methode zur Bedeutungsgliederung sowohl Positives als auch Negatives an sich hat, soll die Wahl einer bestimmten Untersuchungsmethode von der Art des Materials abhängen.

5. In der Bedeutungsstruktur wird das Zentrum und die Peripherie unterschieden. Eine geschlossene strenge Struktur der semantischen Komponente wird als Intensional bezeichnet, während die offene annehmbare semantische Struktur als Implikational genannt wird. Intentional besteht aus integralen semantischen Komponenten, die auf die semantischen Beziehungen des Wortes zu anderen Wörtern hinweisen, und die differentiellen semantischen Hauptkomponenten, die die Spezifik jeder Bedeutung charakterisieren. Auf der Gesamtheit dieser semantischen Komponenten gründen sich alle lexikographischen Definitionen, sie entsprechen dem Kern der kognitiven Bedeutung, der als der beständigste Teil der Kenntnisse einer Gesellschaft über einen bestimmten Gegenstand der Realität bezeichnet wird. Das Implikational bildet eine größere oder kleinere Zahl konkreter differentieller SK, die in verschiedenen Redeakten aktualisiert werden, sie entwickeln sozusagen das Intensional. Es bestehen keine strengen Grenzen zwischen diesen beiden Teilen: am konkreten Material wird gezeigt, daß sich bei der Entwicklung und beim Funktionieren der Sprache ständige Veränderungen zwischen Zentrum und Peripherie vollziehen.

6. Die Komponentenanalyse ist kein Selbstzweck. Eines der konkreten Ziele ihrer Anwendung besteht darin, eine Bedeutung objektiv zu beschreiben, d. h. eine solche semantische Sprache zu bilden, mit deren Hilfe eine möglichst einheitliche Beschreibung der Wortbedeutungen einer bestimmten lexikalisch-semantischen Gruppe möglich ist. Am konkreten Belegmaterial wird gezeigt, wie dieses Untersuchungsverfahren die Lösung des Polysemie- und Homonymieproblems ermöglicht.

7. Die Monographie umfaßt nicht alle Fragen der lexikalischen Semantik. Außerhalb des eingehenden Untersuchungsbereichs bleiben sehr komplizierte theoretische Probleme der Polysemie, der polysemantischen Wortbedeutungsstruktur, des semantischen Aufbaus einer lexikalisch-semantischen Gruppe, die Eigenart der Ausdruckweisen jeder Sprache. Einige von ihnen wurden schon in der litauischen Sprachwissenschaft untersucht, die Lösung der anderen ist die Aufgabe für die Zukunft. In dem vorliegenden Buch wurde nur ein Versuch unternommen, eine möglichst konsequente und einheitliche Auffassung der lexikalischen Bedeutung und ihrer Struktur darzulegen, die für eine praktische Untersuchung linguistischer Faktoren vom Nutzen sein kann und die dem gegenwärtigen Stand der sowjetischen Sprachwissenschaft entspricht.

TURINYS

Jakaitienė E.

Ja-156 Leksinė semantika: Monografija.— V.: Mokslas, 1988.— 173, [2] p.: schem.

Santr. rus., angl., vok.— Bibliogr.: p. 153—163.
ISBN 5-420-0036-8

Knygoje dėstoma bendroji leksinės semantikos teorija. Aptariamos pačios svarbiausios jos problemos: žodžio vieta leksinėje semantikoje, leksinės reikšmės prigimtis ir santykis su kitais reikšmių tipais, įvairūs jos sampratos aspektai, komponentinė reikšmės struktūra ir jos tyrimo metodai. Derinami teoriniai ir praktiniai lingvistinės analizės metodai. Visi teiginiai iliustruojami lietuvių bendrinės kalbos pavyzdžiais, daug dėmesio skiriama lietuviškos terminijos sistemiminimui ir kodifikavimui.

J $\frac{4602020100-008}{M\ 854(08)-88}$ 83—89

BBK 81.2L-3
MBBK 4L

Монография
Якайтене Эвалда. ЛЕКСИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА. Вильнюс, «Мокслас», 1988
На литовском языке
Monografija.

Evaida **Jakaitienė**. LEKSINĖ SEMANTIKA. Redaktorė A. Sriubienė. Dailininkė S. Autukienė. Meninis redaktorius R. Orentas. Techninė redaktorė A. Anaitytė. Korektorės: D. Baliukynienė, G. Gerasimčikaitė.

ИБ № 3946

Duota rinkti 1988.05.03. Pasirašyta spausdinti 1988.06.29. Formatas $60 \times 90^1/_{16}$. Popierius — spaudos Nr. 2. Garnitūra — literatūrinė, 10 punktų. Iškilioji spauda. 11 sąl. sp. l. 11,38 sąl. spalv. atsp. 14,19 apsk. leid. l. Tiražas 1000 egz. Užsakymas 5714. Kaina 2,90 rb. Leidykla „Mokslas", 232050 Vilnius, Žvaigždžių 23. Spaudė Motiejaus Šumausko spaustuvė, 232600 Vilnius, A. Strazdelio 1.

2,90 гb